

ВСТУП

В історії Південної України період останньої чверті XVIII – середини XIX ст. посідає особливе місце як етапний у розбудові фактично всіх сфер життя краю. На зміни, які відбувались у регіоні в цей період, певною мірою впливали традиції попередніх часів, специфіка Півдня. Втім, такі зміни не можуть бути пояснені виключно внутрішніми процесами. Будучи складовою Російської імперії, Південна Україна відчувала на собі всі ті тенденції, які мали місце в імперії в цілому. Самі ж ці тенденції великою мірою визначались абсолютистським характером державної влади, серед основних ознак якого були ієрархічна система центральних і місцевих установ, підпорядкована безпосередньо монарху, бюрократизація управління, пріоритетна увага до розбудови збройних сил. У більшості сфер життя імперії досить чітко простежуються централізаторські та уніфікаційні тенденції, що дає багатьом дослідникам підстави розглядати саме їх як превалюючі у визначенні напрямків розвитку південного регіону. Втім, централізація та уніфікація скоріше були методами забезпечення існування абсолютизму (щоправда, ці методи досить часто перетворювались на самоціль, але і це було скоріше побічним наслідком необмеженої влади монарха та еволюції бюрократичної системи). Маємо чимало прикладів, коли задля досягнення тієї чи іншої мети держава тимчасово відступала від зазначених тенденцій, даючи можливість у певних регіонах або сферах відійти від загальноприйнятої для імперії системи.

Розвиток абсолютизму закріпив ситуацію, коли православна церква не стояла ні “над”, ні “поруч” із державою і не функціонувала паралельно з нею: духовне відомство в останній чверті XVIII – середині XIX ст. вже було невід’ємною складовою державного апарату. Не відокремлена від держави церква була сегментом її системи управління, бюрократичних структур і, отже, мала одним із головних завдань забезпечення законслухняності громадян, обслуговування інших інтересів, які знаходились далеко поза площиною суто релігійною. Зрозуміло, що за таких умов православ’я ставало картою, яка розігрувалась у разі потреби, але могла і притриматись гравцем, тобто державою. Остання не зупинялась перед тим, щоб поступитись деякими інтересами православ’я на користь інших конфесій, якщо цього вимагали ті чи інші міркування зовнішньої та внутрішньої політики або навіть релігійні шукання однієї особи.

З огляду як на залежність церкви від держави, так і на роль центральної влади (Петербурга) в управлінні Південною Україною для розуміння логіки процесів, що спостерігались у релігійному житті краю, принципово важливим є вивчення умов, тенденцій та результатів розвитку державної церкви на півдні України в 1775 – 1861 рр. у контексті формування правового поля для цього вищими органами влади імперії. Актуальність же самого дослідження історії церкви в краї обумовлюється тією роллю в житті населення Півдня, яку відігравав релігійний фактор.

На жаль, до сьогодні зазначена проблематика залишається вивченою недостатньо. І це при тому, що історіографія робіт, які тією чи іншою мірою стосуються православної церкви на півдні України, є досить широкою. Умовно вона складається з трьох груп: 1) праці, основна увага в яких приділена різноманітним аспектам безпосередньо історії православ’я в південноукраїнському регіоні; 2) дослідження з церковної історії Російської імперії та її окремих частин (за виключенням Південної України); 3) роботи, які хоча і присвячені переважно “світській” проблематиці, але містять інформацію з історії православ’я.

Зважаючи на специфіку церковної проблематики виділення в історіографічному процесі трьох етапів: 1) XIX ст. – кінець 20-х рр. XX ст.; 2) кінець 20-х – кінець 80-х рр. XX ст.; 3) з кінця 1980-х рр. до сьогодні, твердження про принципові відмінності історіографічної ситуації на кожному з цих етапів мають сенс не лише з огляду на

відмінності політичних, соціально-економічних умов, в яких діяли науковці, на зміни характеру впливу держави на історіографічний процес, на досягнення кожного з етапів, але значною мірою і зважаючи на трансформацію світоглядних імперативів, на суттєві зміни “релігійності мислення”.

При всій несхожості особистих світоглядних позицій переважна більшість авторів, які писали до кінця 1920-х рр., були релігійними людьми, які мислили в християнських категоріях, що значно вплинуло на зміст робіт, на характер висновків. Разом із тим, релігійність дослідників зовсім не означала обов’язкову і безоглядну апологетичну спрямованість їхніх праць.

Початок систематичній і різноаспектній роботі з дослідження минулого південного краю знаменувався організацією Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС), важливим напрямком діяльності якого стало вивчення церковної історії. На сторінках “Записок” товариства були опубліковані дослідження Гавриїла (Розанова), С. Серафимова, А. Лебединцева, М. Мурзакевича, К. Оранського, Ф. Лялікова, ігумена Анфіма, І. Кареліна, М. Юрневича, інших науковців і аматорів, які висвітлювали переважно факти біографій яскравих постатей, історію окремих храмів і монастирів, деякі помітні події релігійної історії.

До початку 1860-х рр. “Записки” ОТІС залишались єдиним друкованим органом, навколо якого гуртувались південноукраїнські дослідники місцевої церковної історії. Посилення в середині XIX ст. негативних для офіційної церкви процесів підштовхнуло духовне відомство до пошуку більш ефективних форм взаємодії з місцевим духовенством. Важливим результатом цього пошуку стало започаткування “Херсонських єпархіальних відомостей”, які вийшли з друку у липні 1860 р., таким чином, ставши першим подібним виданням на території Російської імперії. Пізніше з’явилися офіційні друковані органи керівництва сусідніх єпархій: у 1869 р. — “Таврійські єпархіальні відомості”, у 1872 р. — “Катеринославські єпархіальні відомості”. Їхні редакції запрошували “всіх вчених священнослужителів” надсилати статті, описи церков, майна, ікон, вартих уваги старожитностей, урочищ, відомих історичними переказами, тощо. Як результат, на сторінках південноукраїнських Єпархіальних відомостей побачило світ більше сотні публікацій, які мали відношення до церковної історії краю 1775 – 1861 рр.

Ці дослідження релігійного минулого були досить нерівнозначними за повнотою і ступенем науковості, достовірності, за методологічними підходами, використаними при їх підготовці. Давались взнаки як загальна історіографічна ситуація в Російській імперії та на півдні України, так і принципи формування редакцією неофіційних частин “Відомостей”. У них розміщувалось чимало передруків із Записок ОТІС та інших видань, у порівнянні з якими аматорські статті сільських парафіяльних священників багато в чому програвали. У той же час і роботи самого парафіяльного духовенства були далеко не рівноцінні: тоді як одні автори писали, що називається, “з натхнення”, просто намагаючись більш-менш логічно викласти зміст наявних під рукою документальних матеріалів, власні спогади і почуте від місцевих мешканців, інші запозичували методи обробки інформації, які використовували при написанні своїх робіт досвідчені науковці з провідних наукових центрів імперії. Крім того, у Єпархіальних відомостях вперше друкували деякі свої роботи і члени ОТІС, тим самим піднімаючи планку і служачи взірцем для інших авторів.

На посилену увагу до церковної історії редакції “Катеринославських єпархіальних відомостей” з часу заснування цього друкованого органу значною мірою вплинув єпископ Катеринославський і Таганрозький Феодосій (Макаревський), який невдовзі після зайняття кафедри і виступив засновником цього видання. На сторінках останнього з’явилась ціла

низка публікацій єпископа з церковної історії переважно XVIII ст., деякі з яких пізніше вийшли окремими виданнями¹.

Поодинокі статті про споруди, події та осіб, пов'язаних із церковною історією Півдня, з'являлись на сторінках "Київської Старовини"², "Новоросійського календаря"³, "Південного збірника"⁴, "Російської Старовини"⁵, "Російського архіву"⁶, "Віри і Розуму"⁷, "Вчених записок імператорської Академії наук"⁸, інших видань. Сам науковий рівень публікацій великою мірою залежав від вимогливості редакцій. Тож на сторінках солідних центральних часописів переважно розміщувались статті, написані в кращих традиціях позитивізму, побудовані на солідній джерельній базі. Там же, де планка не стояла так високо (переважно — у місцевій пресі) і де формат видання не дозволяв вміщення розлогих ґрунтовних статей, друкувались головним чином замітки про окремі цікаві факти з церковного минулого, і рівень науковості таких заміток залежав від здібностей і самокритичності їхніх авторів. Широко практикувався передрук статей або їхніх уривків.

Віховими подіями в інституціалізації досліджень із регіональної історії стало створення спочатку Таврійської, а пізніше Катеринославської учених архівних комісій. При акцентуванні на археографічній діяльності їхні члени підготували і низку досліджень з церковної проблематики. Таке акцентування зумовило методологічний підхід, якого дотримувались при написанні абсолютної більшості досліджень: автори намагались чітко слідувати за джерелами, не роблячи занадто широких узагальнень. Більш плідною на ниві

¹Феодосий (Макарьевский). Краткие сведения о местной чтимой иконе Божией Матери, находящейся в Самарском Пустынно-Николаевском монастыре Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1872. — № 18. — С. 288 – 296; № 19. — С. 303 – 311; № 20. — С. 319 – 327; Феодосий (Макарьевский). Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь. — Екатеринослав: тип. Екатеринославского губернского правления, 1873. — 141 с.; Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. — Екатеринослав: тип. Я.М. Чаусского, 1880. — Вып. I, II. — 572, 373 с.

²Скальковский А. Русские диссиденты в Новороссии // Киевская Старина. — 1887. — Т. 17. — № 4. — С. 771 – 782; Новицкий Я.П. Как готовилось екатеринославское духовенство к встрече импер. Екатерины II // Киевская Старина. — 1887. — Т. 17. — № 4. Известия и заметки. — С. 797; Иванов П. Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II // Киевская Старина. — 1891. — Т. 33. — № 5. — С. 288 – 297.

³Зеленецкий К. Сведения о второклассном Успенском монастыре в окрестностях Одессы // Новороссийский календарь на 1843 год, издаваемый от Ришельевского лицея. — Одесса: в городской типографии, 1842. — С. 341 – 344; Н.М. Одесский Архангело-Михайловский девичий училищный монастырь // Новороссийский календарь на 1845 год, издаваемый от Ришельевского лицея. — Одесса: в городской типографии, 1844. — С. 357 – 361; Н.М. Обзор православной иерархии тех мест, которые составляют ныне Новороссийский край и Бессарабию // Новороссийский календарь на 1848 год. — Одесса, 1847. — С. 372 – 382; Православные монастыри, скиты и киновии в епархиях Новороссийского края и Бессарабии: в епархии Херсонской // Новороссийский календарь на 1873 год. — Одесса, 1872. — С. 109 – 113.

⁴Яковлев В.А. Когда были заложены первые церкви в Одессе // Южный сборник. — 1892. — С. 157 – 160.

⁵Востоков Н.М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический, 1800 – 1857 гг. // Русская Старина. 1878. — Т. XXI. — С. 191 – 204; Т. XXII. — С. 547 – 572; Т. XXIII. — С. 367 – 398; 1879. — Т. XXIV. — С. 651 – 708.

⁶П.Б. Иннокентий Таврический. Его последняя поездка в Крым и предсмертные дни. 1857 // Русский архив. — М., 1896. — Кн. 3. — Вып. 9. — С. 59 – 77.

⁷Буткевич Т. Архиепископ Иннокентий Борисов (Биографический очерк) // Вера и Разум. — Харьков, 1884. — Т. I. — Ч. I. — С. 37 – 72, 120 – 153, 255 – 285, 465 – 491, 647 – 675, 838 – 854, 935 – 951; Ч. II. — С. 220 – 258, 383 – 418.

⁸Макарий. Биографическая записка о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Ученые записки второго отделения императорской Академии наук. — СПб., 1859. — Кн. 5. — С. XXXVIII – LIV.

дослідження церковного минулого стала робота Катеринославської ученої архівної комісії, що великою мірою пов'язано із діяльністю В. Біднова. Хоча ним і не було створено більш-менш узагальнюючої праці, яка б стосувалась історії православної церкви на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст., натомість були підготовлені і видані публікації, присвячені історії Катеринославської семінарії (викладачем якої і працював Василь Олексійович), опису архівних фондів, які містили документи з церковної історії краю, обставинам ліквідації церковного устрою Запорозьких Вольностей, персоналіям діячів церкви на Півдні¹.

Роботи, присвячені церкві на півдні України, з'являлись не лише в часописах, але й окремими виданнями (зараз не йдеться про передрук матеріалів, раніше виданих на сторінках часописів). Серед таких праць слід виділити довідкові видання М. Родіонова², єпископа Гермогена³, Ф. Міляновського⁴. Крім робіт Гавриїла (Розанова), Феодосія (Макаревського), побачила світ низка інших окремих видань з історії південноукраїнських монастирів⁵. Заслужують на увагу праці, присвячені біографіям південноукраїнських ієрархів⁶.

Загалом, оцінюючи внесок авторів, роботи яких з'явилися до кінця 20-х рр. XX ст., слід зазначити їх неабияку цінність у першу чергу для реконструкції церковної історії на мікрорівні, зважаючи на зосередження уваги на біографіях церковних діячів, минулому конкретних храмів, парафій, монастирів, навчальних закладів. Така вузька проблематика великою мірою визначалась обмеженістю більшості авторів у доступі до масивів джерел, які б дали можливість комплексно реконструювати церковне минуле краю. Адже саме слідування за джерелами розглядалось, згідно з домінуючим позитивістським підходом, як оптимальний принцип викладення матеріалу. Як панування релігійного світосприймання, так і переважання серед авторів представників духовенства відбилося на підходах до викладення та інтерпретації фактів; спостерігалось дотримання більшістю офіційної концепції стосовно однозначно позитивної ролі Російської держави в розвитку православ'я на Півдні.

¹Лиман І.І. Православна церква на півдні України 1775 – 1861 рр. в публікаціях Василя Біднова // Південний архів. Філологічні науки: Збірник наукових праць. Випуск XXII. — Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. — С. 12 – 18.

²Родионов М. Статистико-хронологическое историческое описание Таврической епархии. Общий и частный обзор. — Симферополь, 1872. — 269 с.

³Гермоген. Справочная книга о приходах и храмах Таврической епархии. — Симферополь, 1886. — 271 с.; Гермоген. Таврическая епархия. — Псков, 1887. — 520 с.

⁴Мильяновский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. — Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1902. — CVIII+278+XXXIII с.

⁵Ефрем. Краткое описание Инкерманской киновии и древнего ее храма в новооткрытой Таврической епархии. — М., 1861. — 24 с.; Никон. Балаклавский Георгиевский первоклассный монастырь. — Чернигов: тип. Ильинского монастыря, 1862. — 23 с.; Ливанов Ф.В. Бахчисарайский Успенский скит в Крыму. Историческое сочинение. — М., 1874. — 41 с.; Ливанов Ф.В. “Георгиевский монастырь” в Крыму (что близ Севастополя и Балаклавы). Историческое описание. — М., 1874. — 25 с.; Ливанов Ф.В. Инкерман и “Инкерманская киновия” в Крыму (что близ г. Севастополя). — М., 1874. — 39 с.; Ливанов Ф.В. Херсонес (древний Корсунь) в Крыму с открытым в нем первоклассным монастырем святого Владимира. Историческое описание. — М., 1874. — 95 с.; Зинченко Н.Е. Мыс Фиолент и Георгиевский монастырь в Крыму (891 – 1891 г.) (По поводу 1000-летнего юбилея основания монастыря). — СПб.: журн. “Колосъ”, 1891. — 22 с.; Ногачевский Н.Ф. Григориевский Бизюков монастырь Херсонской епархии. — Одесса: тип. Е. Фесенко, 1894. — 83 с.; Никанор. Херсонесский монастырь в Крыму: История его и настоящее состояние. — Варшава, 1907. — 30 с.

⁶Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. Биографии с приложением портретов, выполненных фототипией. — Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1894. — 184 с.; Барсов Н. Архиепископ Иннокентий Борисов, по новым материалам для биографии (читано в собрании Славянского благотворительного общества 17 ноября 1883 г.). — СПб.: тип. Ф. Елеонского и К°, 1884. — 45 с.

На відміну від представників першої групи, автори, які намагались висвітлити церковну історію Російської імперії всього синодального періоду або його великих відрізків, про події, які відбувались у південному краї, як правило, мову не вели, а якщо і згадували, то побіжно, роблячи висновки та узагальнення на матеріалах інших, у першу чергу центральноросійських, регіонів. До середини XIX ст. дослідники переважно лише готували ґрунт для вивчення синодального періоду в історії російської православної церкви. Практично першою науковою працею з цієї тематики стала робота архієпископа Чернігівського і Ніжинського Філарета (Гумілевського), у якій було систематизовано церковну історію держави до 1825 р.¹ Самостійною, систематизованою і методологічно вдало побудованою працею став “Порадник з історії Російської церкви” О. Доброклонського, частина четверта якого стосується синодального періоду і містить викладення подій до 1880-х рр.² Прикладом офіціозу, просякнутого ідеєю оспівування державної політики в церковній сфері, є дослідження С. Рункевича, присвячене релігійній історії XIX ст.³

Паралельно зі створенням узагальнюючих праць відбувалось написання досліджень з окремих проблем церковного минулого імперії. Подією в історіографії стала поява досліджень професора Казанської духовної академії П. Знаменського⁴. Базуючись на великому масиві, головним чином, опублікованих джерел і літератури, Знаменський звернувся не лише до проблем духовної освіти (що великою мірою обумовлювалось професією дослідника), але і до інших великих “блоків” церковної історії, в першу чергу — історії парафіяльного духовенства імперії синодального періоду. Слід відмітити діяльність М. Григоровича, діловода створеної при Синоді комісії для розбору справ цієї установи, а пізніше — начальника синодального архіву і бібліотеки. За специфікою своїх посад, не просто маючи доступ до архівних матеріалів одного з органів вищої державної влади, але і будучи зобов’язаний їх систематизувати, Григорович опублікував кілька оглядів з різних аспектів релігійної історії держави⁵. Автору, а скоріше упоряднику, не вдалося скрупульозно розібратись у наявних матеріалах, тож у його оглядах присутньо чимало лакун і неточностей. Недоліки щодо повноти та коректності наведених даних, так саме як і недостатнє врахування ситуації на Півдні, мають місце і в роботах

¹Гумилевский Ф. История русской церкви: в 5 периодах (988 – 1826). — 6-е изд. — СПб.: изд. И.Л. Тузова. Тип. А. Катанского и К°, 1894. — 840 с.

²Доброклонский А. Руководство по истории Русской Церкви. — Ч. 4. — М., 1893. — III + 441 с.

³Рункевич С. Русская Церковь в XIX веке // История христианской Церкви в XIX веке. — СПб.: Изд. А.П. Лопухина, 1901. — Т. 2. — 232 с.

⁴Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. — Казань: в Университетской типографии, 1873. — 850 с.; Знаменский П. Основные начала духовно-училищной реформы в царствование императора Александра I. Речь, произнесенная в торжественном собрании Казанской академии по случаю празднования столетней годовщины рождения императора Александра I 12 декабря 1877 года. — Казань: тип. Императорского университета, 1878. — 42 с.; Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. — Казань: тип. Императорского Университета, 1881. — 806 с.; Знаменский П. Чтения из истории Русской церкви за время царствования императора Александра I. — Казань: тип. Императорского Университета, 1885. — 248+III с.

⁵Григорович Н. Обзор учреждения в России архиерейских православных кафедр и способов содержания их, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764 – 1866 г.) Историческая записка. — СПб.: Синодальная типография, 1866. — V+67+34 с.; Григорович Н. Обзор общих законоположений о содержании православного приходского духовенства в России, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764 – 1863 г.). — СПб.: в Синодальной типографии, 1867. — 114+33 с.; Григорович Н. Обзор учреждения в России православных монастырей, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764 – 1869 г.) — СПб.: в Синодальной типографии, 1869. — 230 с.

Д. Ростиславова¹, І. Знаменського², Ф. Благовідова³, О. Папкова⁴, К. Дьяконова⁵, Б. Тітлінова⁶, М. Невзорова⁷, Т. Барсова⁸, О. Желобовського⁹. Деякі дані стосовно церковно-адміністративного устрою південноукраїнського краю поміщені у фундаментальній роботі І. Покровського “Російські єпархії в XVI – XIX ст. Їх виникнення, склад та межі...”¹⁰, а стосовно деяких єпархіальних архієреїв регіону — в “Матеріалах для історії православної церкви за царювання імператора Миколи I”¹¹.

Разом із тим, так само як виходили роботи, присвячені церковному минулому Південної України, впродовж XIX – перших десятиліть XX ст. з’явилися тисячі праць, у яких висвітлювались локальні проблеми релігійної історії інших складових імперії. Ознайомлення з ними дає можливість більш точно визначити ступінь специфічності ситуації в тій чи іншій сфері церковного життя південного краю, простежити тенденції, які були спільними в розвитку південноукраїнського та інших регіонів держави. Як і на півдні України, серед авторів досліджень релігійної історії в цілому і церковного минулого окремих регіонів значний відсоток становили духовні особи і ті, хто тісно співпрацював з підлеглими духовного відомства.

Меншим був такий відсоток серед авторів робіт, основним предметом яких історія церкви не була, але в яких міститься й інформація про факти, що мають пряме відношення до історії православ’я в південному краї останньої чверті XVIII – середини XIX ст. Невідокремленість церкви від держави, тісне переплетення релігійної сфери з іншими сторонами життя, та ж релігійність світогляду авторів зумовили дуже широку і різноманітну історіографію цієї групи робіт. Фактично, в дослідженнях чи не з будь-якої тематики, яка мала відношення до Південної України 1775 – 1861 рр., знаходимо принаймні згадки про храми, підлеглих духовного відомства, духовне життя парафіян.

¹Ростиславов Д.И. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей. — СПб.: тип. Морского Министерства, 1876. — 396 с.

²Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. — М.: тип. М.Н. Лаврова и К^о., 1880. — 185 с.

³Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II. — Казань: тип. Императорского Университета, 1891. — 374 с.; Благовидов Ф.В. Обер-прокуроры Святейшего Синода в XVIII и первой половине XIX столетия (Развитие обер-прокурорской власти в синодальном ведомстве). Опыт исторического исследования. — Казань: тип. Императорского Университета, 1899. — 429 с.

⁴Папков А.А. Упадок православного прихода (XVIII – XIX века). Историческая справка. — М., 1899. — 163 с.

⁵Дьяконов К.П. Духовная школа в царствование императора Николая I-го. — Сергиев Посад: тип. Св. – Тр. Сергиевой Лавры, 1907. — 435 с.

⁶Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вып. I (Время Комиссии Духовных Училищ). К столетию духовно-учебной реформы 1808-го года. — Вильна: тип. “Русский Почин”, 1908. — 383 с.; Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вып. второй (Протасовская эпоха и реформы 60-х годов). — Вильна: тип. “Артель Печатного Дела”, 1909. — 421 с.

⁷Невзоров Н. Исторический очерк управления духовенством военного ведомства в России. — СПб.: тип. Ф.Г. Елеонского и А.И. Поповицкого, 1875. — VI+101 с.

⁸Барсов Т. Об управлении русским военным духовенством. — СПб.: тип. Ф.Г. Елеонского и К., 1879. — 168 с.

⁹Желобовский А.А. Управление церквами и православным духовенством военного ведомства. Исторический очерк. — СПб.: тип. поставщиков Двора Его Императорского Величества товарищества М.О. Вольф, 1902. — 130 с.

¹⁰Покровский И.М. Русские епархии в XVI – XIX вв. Их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. — Казань: Центральная типография, 1913. — Т. 2. (XVIII-й век). — 892 + XVIII с.

¹¹Материалы для истории православной церкви в царствование императора Николая I. / Под ред. Н.Ф. Дубровина. — СПб.: тип. товарищества “Общественная Польза”, 1902. — Ч. I, II. — 468+404 с.

Найбільш цінними з точки зору наявності інформації, необхідної для реконструкції історії православної церкви на Півдні, є блоки робіт, які мали головною метою висвітлення соціально-економічного розвитку краю та його складових, праці з історії козацтва, окремих населених пунктів, світських навчальних закладів, персоналій.

Із встановленням панування марксистської ідеології на теренах і України, і всього Радянського Союзу почався якісно новий етап у дослідженні церковної історії. Етап, який позначився не лише відчутним зниженням інтересу до відповідної проблематики, але й засиллям нетипового для попередніх часів атеїстичного підходу. Якісно новим був цей етап і за соціальним складом дослідників: тепер серед авторів, які друкуються на релігійну тематику, абсолютно домінують світські особи. Пануючий раніше апологетично-православний підхід до висвітлення проблем змінюється на діаметрально протилежний.

Зазначені тенденції стали причиною того, що до кінця 80-х рр. XX ст. майже не маємо більш-менш серйозних досліджень, присвячених яким-небудь аспектам історії православної церкви на півдні України останньої чверті XVIII – XIX ст.

В узагальнюючих дослідженнях, які публікувались у Радянському Союзі, спостерігався досить тенденційний підхід і до підбору, і до тлумачення фактів, зумовлений апріорною необхідністю доводити реакційну сутність церкви і духовенства, їхній негативний вплив на розвиток демократичних рухів. Яскравим образчиком такого підходу стала робота професора М. Никольського “Історія російської церкви”, вперше видана в 1931 р., яка, як зазначено в анотації до третього видання, стала першою в радянській історичній науці спробою висвітлити минуле російської церкви з позицій марксизму-ленізму. Войовничо-атеїстична спрямованість цієї роботи дала підстави І. Смоличу писати про неї, що вона не має наукового значення, будучи типовою антирелігійною пропагандою¹. Між тим, має рацію М. Гордієнко, коли пише, що дослідження М. Никольського більше п’ятдесяти років залишалось єдиною марксистською узагальнюючою монографією з історії російської православної церкви, старообрядництва і російського сектантства: колективна монографія 1967 р. “Церква в історії Росії (IX ст. – 1917 р.) Критичні начерки”² хоча і є більш досконалою за методологією та науковим рівнем, але бідніша за фактажем, а збірка 1975 р. “Релігія і церква в історії Росії (радянські історики про православну церкву в Росії)”³ занадто фрагментарна⁴.

Характерною рисою історіографії кінця 1920-х – кінця 1980-х рр., присвяченої історії православної церкви в Росії, був значно вагоміший у порівнянні з попереднім періодом внесок у неї закордонних дослідників. Їм, вільним від рамок марксистської ідеології та методології, вдалося багато в чому зробити більше, аніж вченим Радянського Союзу. Серед праць, що вийшли за кордоном Союзу, фундаментальністю відрізняється “Історія російської церкви” І. Смолича, у якій розглядається період XVIII – початку XX ст. Народжений у 1898 р. в Умані, Ігор Корнелійович у 1920 р. як білий офіцер залишив батьківщину. Впродовж десятиліть, проживаючи в Німеччині, І. Смолич вивчав релігійне минуле Росії. Вершиною його наукової діяльності якраз і стала праця з історії синодального періоду, перший том якої побачив світ у 1964 р.⁵, а другий — уже після

¹Смолич И.К. История русской церкви... — Часть первая. — С. 500.

²Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). Критические очерки. — М.: Наука, 1967. — 336 с.

³Религия и церковь в истории России (советские историки о православной церкви в России). — М.: Мысль, 1975. — 255 с.

⁴Никольский Н.М. История русской церкви. — 3-е изд. — М.: Изд. Политической литературы, 1983. — С. 8.

⁵Смолич И.К. История русской церкви 1700 – 1917: пер. с нем. — М.: изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. — Часть первая. — 800 с.

смерті автора, у 1991 р.¹ При всій глибині дослідження обширність його тематичних, географічних і хронологічних рамок, неможливість доступу до архівних матеріалів, що зберігалися на території Радянського Союзу, не дали можливості приділити достатню уваги кожному аспекту історії православної церкви (зокрема лише кілька сторінок відведено історії військового духовенства, та й факти, використані при цьому, підібрані не досить вдало), окремим регіонам. До того ж, робота є незавершеною: деякі сюжети Смолич просто не встиг до неї включити. Між іншим, сюди не увійшла історія чернецтва, до якої Ігор Корнелійович звертався раніше і яка мала скласти кілька окремих глав в “Історії російської церкви”.

Подією в історіографії став вихід присвячених параф'яльному духовенству Російської імперії монографій і статей американського історика Г. Фріза².

Що стосується групи робіт, не присвячених церкві, але таких, що містять деяку інформацію стосовно релігійної історії Південної України, то посилений інтерес дослідників до соціально-економічної історії краю зумовив звернення до вивчення церковного минулого переважно саме в цьому контексті.

Початок третього етапу в розвитку історіографії історії православної церкви на півдні України був зумовлений принаймні двома подіями — так званими “перебудовчими процесами” і підготовкою до відзначення 1000-річчя хрещення Русі. Вже невдовзі інтерес до церковної історії набув додаткового потужного імпульсу завдяки поживленню загального інтересу до минулого України, пов’язаного з проголошенням її незалежності. На цьому етапі у кожній із трьох груп досліджень у більшій чи меншій мірі спостерігається пошук нових (для вітчизняної історичної науки) методологічних підходів, і в той же час не завжди виправдане намагання повернутись до призабутих традицій історіописання часів, які передували періоду панування марксистської методології. Особливо “традиційними” у цьому плані виступають автори-представники духовенства, яке після тривалої перерви знову повертається до підготовки і публікації праць з церковної історії краю. Зміни в суспільній свідомості в напрямі “повернення до Бога” зумовили суттєве зменшення кількості робіт, що пишуться з позицій войовничого атеїзму, але в той же час не спричинили домінування праць у відверто апологетично-православному ключі; в більшості робіт проглядає шанобливо-стримане ставлення до релігійних почуттів віруючих і до самої релігії, що, разом із тим, не заважає, в цілому, матеріалістичному підходу до висвітлення фактів церковної історії.

Серед робіт, присвячених проблематиці, що нас цікавить, найбільшу підгрупу, яка налічує більше сотні позицій, становлять краєзнавчі публікації, переважно в місцевій пресі і в ряді краєзнавчих збірок. У своїй більшості вони носять науково-популярний характер, далеко не завжди містять точні посилання на джерела і літературу; серед їхніх авторів дуже великим є відсоток аматорів. Разом із тим, науковий рівень краєзнавчих досліджень є досить нерівнозначним — у популяризаторській діяльності бере участь і чимало досвідчених фахівців-істориків, як тих, до чийого кола безпосередніх наукових інтересів входить релігійна історія, так і тих, хто, працюючи переважно в іншій царині, побіжно звертається до певної події, історії храму чи біографії церковного діяча.

Значне розширення можливостей друкуватись, пов’язане з появою чисельних часописів, збірок наукових праць, записок наукових товариств, факультетів і лабораторій, із поширенням практики видавати матеріали наукових конгресів, конференцій, круглих столів, семінарів, читань, інших наукових зібрань різних рівнів, у поєднанні зі зростанням

¹Смолич И.К. История русской церкви. 1700 – 1917: пер. с нем. — М.: изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. — Часть вторая. — 799 с.

²Лиман І.І. Проблеми історії православного духовенства Південної України в роботах Грегори Л. Фріза // Наука. Релігія. Суспільство. — 2003. — № 1. — Донецьк: ІПШ “Наука і освіта”. — С. 156 – 160.

інтересу до церковної історії призвело до появи цілої низки наукових публікацій із зазначеної тематики. Поряд зі статтями та тезами в останнє десятиліття XX – на початку XXI ст. вийшло з друку декілька монографій, які стосуються церковної історії Півдня. Найбільш “популярна” серед їх авторів тематика — минуле монастирів¹. На жаль, навіть ті дослідники, які звертаються до історії не окремої, а кількох обителів, обрали нарисовий шлях викладення інформації, систематизуючи наявні дані головним чином не за проблемним принципом, але викладаючи історію спочатку одного, потім іншого монастиря. Це не дало можливості зробити належні узагальнюючі спостереження щодо розвитку монастирської мережі і тенденцій в історії чернецтва краю. Звернемо увагу і на те, що хронологічні рамки монографій виходять за верхню межу першої половини XIX ст., тому в багатьох випадках наголос робиться на більш пізніх подіях, стосовно яких архівні матеріали збереглися набагато краще.

У формі начерків побудовані науково-популярні роботи Ю. Скалозуба², Д. Заковоротного³. Крім індивідуальних, побачили світ кілька колективних праць⁴.

Стосовно вивчення історії російської церкви в цілому або ж окремих її аспектів варто відзначити, що на цій ниві переважна більшість робіт створена науковцями Російської Федерації. Дослідження, що видавались наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., писались переважно ще на основі тієї ж марксистської ідеології, мали атеїстичне спрямування. Яскравим прикладом праці із “розвінчувальними” мотивами при змалюванні історії чернецтва служить книга Г. Прошина “Чорне воїнство: Російський православний монастир. Легенда і билиця”, яка в переробленому вигляді була надрукована в 1988 р.⁵ Зовсім з інших світоглядних і методологічних позицій написана робота Л. Андрєєвої⁶. Дослідниця розглядає взаємини церкви та російської держави на основі історичного концептуалізму. Більш традиційним з точки зору методології є монографія ростовського історика С. Римського, який на основі матеріалів “великоросійських”, уральських, сибірських і Донської єпархій вивчає ту ж зв’язку “православна церква — держава”⁷.

Як і абсолютна більшість інших дослідників Російської Федерації, не приділяють належної уваги з’ясуванню та висвітленню особливостей релігійного життя, церкви ні

¹Шавшин В.Г. Балаклавский Георгиевский монастырь. — Симферополь: Таврия, 1994. — 160 с.; Серафима. Молитвенные лампы. История Одесских монастырей. — Одесса: Свято-Архангело-Михайловский монастырь, 1996. — 192 с.; Тур В.Г. Крымские православные монастыри XIX – начала XX века: История. Правовое положение. — Симферополь: Изд-во “Таврия-Плюс”, 1998. — 154 с.; Катунин Ю.А. Монастыри Крыма в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов). — Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2000. — 128 с.

²Скалозуб Ю.Г. История Катеринославской епархии. 1775 – 1917 роки. — Днепропетровск: Січ, 2001. — 416 с.

³Заковоротный Д.И. Храмы Николаева. — Николаев, 2001. — 55 с.

⁴Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII – XX століття / Бойко А.В., Ігнатуша О.М., Лиман І.І., Мільчев В.І. та ін. — Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 1999. — 252 с.; Храмы и монастыри Одессы и Одесской области / А. Кравченко, Г. Мухин, В. Петлюченко, А. Руссу, Тит (Бородин) и др. — Одесса, 2001. — Выпуск I. — 156 с.; Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність. Науково-популярний довідник. — Миколаїв: Вид. МФ НаУКМА, 2001. — 248 с.

⁵Прошин Г.Г. Черное воинство: Русский православный монастырь. Легенда и быль. — 2-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1988. — 351 с.

⁶Андреева Л.А. Религия и власть в России. Религиозные и квазирелигиозные доктрины как способ легитимизации политической власти в России. — М.: Ладомир, 2001. — 253 с.

⁷Римский С.В. Православная церковь и государство в XIX веке. Донская епархия: от прошлого к настоящему. — Ростов н/Д: Ростовское книжное издательство (Росиздат), 1998. — 336 с.

України, ані тим більше південноукраїнського регіону М. Нікулін¹, Ю. Кондаков², Є. Вішленкова³, С. Чимаров⁴.

На високу оцінку заслуговують розділи 3-го тому виданої в Києві “Історії релігії в Україні”, підготовлені В. Климовим і присвячені православ’ю у XVIII – XIX ст. Попри низку помилок, викликаних обмеженістю матеріалами друкованих видань і київських архівів, філософу в цілому вдалося, виходячи із задекларованого у вступі до видання україноцентристського погляду, логічно, головним чином на рівні узагальнень, змалювати релігійну ситуацію на українських землях⁵.

Активізація і в Україні, і в Російській Федерації досліджень з регіональної історії знайшла вияв у появі низки досліджень з різних аспектів історії церкви на Правобережній Україні, Волині, в Сибіру, на Уралі, в інших регіонах⁶, що дають деякі можливості для більш точного визначення рівня специфічності, чи, навпаки, ординарності процесів і подій релігійного життя на півдні України.

Посилення загального інтересу до історії православ’я знайшло втілення і в збільшенні кількості матеріалів, які стосуються зазначеної проблематики, в роботах, присвячених іншим аспектам минулого південного регіону. Причому таке збільшення спостерігається як за відносними показниками — на духовне життя звертається все більше уваги в працях із соціально-економічної, політичної тематики, біографічних працях тощо, так і за показниками абсолютними, оскільки зростає кількість самих досліджень, які стосуються Півдня.

Таким чином, крім того, що історіографія включає роботи досить різні за своїм науковим рівнем, достовірністю наведеної в них інформації, вона в абсолютній більшості представлена працями з локальних проблем, тоді як узагальнююче дослідження з тематики, що нас цікавить, відсутнє.

Проблемою є існування традиційної джерельної бази, ґрунтування досліджень на матеріалах, які вже давно введені до наукового обігу. При цьому великі масиви архівних документів досі залишались неопрацьованими. З іншого боку, присутні досить великі лакуни і в тих дослідженнях, які стосуються російської церкви в цілому, окремих аспектів розвитку православ’я на теренах імперії, тож є необхідність опрацювання, систематизації

¹Нікулін М.В. Православная церковь в общественной жизни России (конец 1850-х – конец 1870-х гг.): Автореф. дис... канд. исторических наук: 07.00.02. — М., 1997. — 26 с.

²Кондаков Ю.Е. Духовно-религиозная политика Александра I и русская православная оппозиция (1801 – 1825 гг.). — СПб.: Нестор, 1998. — 225 с.

³Вишленкова Е. Духовная школа в России первой четверти XIX века. — Казань: Изд-во Казанского университета, 1998. — 184 с.

⁴Чимаров С.Ю. Русская православная церковь и вооруженные силы России в 1800 – 1917 гг. — СПб.: Нестор, 1999. — 272+19 с.; Чимаров С.Ю. Русская православная церковь и религиозно-нравственное воспитание личного состава армии и флота (1800 – 1917 гг.): Автореф. дис... д-ра исторических наук: 07.00.02. — СПб., 1999. — 44 с.

⁵Історія релігії в Україні: У 10-ти т. — Т. 3 Православ’я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. — К.: Український центр духовної культури, 1999. — 560 с.

⁶Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII – перша половина XIX ст. — К.: Вища школа, 1991. — 125 с.; Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793 – 1917 pp.). — Жт.: Журфонд, 1996. — 173 с.; Спінул О.В. Київський митрополичий дім у кінці XVII – XVIII століттях: Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — К., 1998. — 16 с.; Спінул О.В., Чиркова О.А. Органи єпархіального управління Київської митрополії у XVIII – XIX століттях. — К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1997. — 20 с.; Зольникова Н.Д. Сибирская приходская община в XVIII веке. — Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1990. — 289 с.; Мангилева А.В. Духовное сословие на Урале в первой половине XIX в. (на примере Пермской епархии): Автореф. дис... канд. исторических наук: 07.00.02. — Екатеринбург, 1996. — 18 с.; Пулькин М.В. Сельские приходы Олонекской епархии во второй половине XVIII в.: Автореф. дис... кандидата исторических наук: 07.00.02. — СПб., 1995. — 18 с.

й опублікованих, у першу чергу, законодавчих, джерел з історії православ'я в Російській імперії останньої чверті XVIII – середини XIX ст.

Особливості руху фондоутворення, історичні події останньої чверті XVIII – XX ст. значною мірою обумовили розпорошеність документів, які мають відношення до православної церкви на півдні України 1775 – 1861 рр. Тож з метою виявлення таких матеріалів була проведена евристична робота в зібраннях архівів, історичних і краєзнавчих музеїв, бібліотек Автономної Республіки Крим, обласних, районних центрів Південної України і деяких прилеглих регіонів, міста Севастополя, центральних архівах України, Російської Федерації, Польщі.

Джерела з історії православної церкви на півдні України виявлені у фондах державних архівів Автономної Республіки Крим, Одеської, Дніпропетровської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької, Донецької областей, міста Севастополя, Дніпропетровського історичного музею, Нікопольського, Бердянського, Маріупольського, Херсонського, Мелітопольського, Запорізького, Донецького краєзнавчих музеїв, Національного заповідника “Хортиця”, рукописного відділу Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, відділу рідкісних і цінних видань Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Гончара, краєзнавчого відділу Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Горького. За межами південноукраїнського регіону неопубліковані джерела з його релігійної історії виявлені в ДАПО, ІР НБУ, ЦДІАК України, РДІА, РДА ВМФ, ВР РНБ, РВ ІРЛІ РАН, АСПБІІ РАН, РДАДА, РДВІА, AGAD.

Фонди південноукраїнських архівних установ сформувались переважно внаслідок діяльності місцевих органів влади, парафіяльного духовенства. Тож найбільш представницькими в їхніх зібраннях є документи, які продукувались та одержувались (у тому числі — і з Петербурга) консисторіями, духовними правліннями, парафіяльними священно- та церковнослужителями. Крім того, розташування свого часу в південноукраїнських містах світських органів влади генерал-губернаторства, губернського і повітового рівнів зумовило відкладення в місцевих архівах їхньої документації, і залежно від компетенції управлінських структур в їхні фонди поступили відповідні матеріали, які мають відношення до церковної історії краю. Документи місцевих органів влади превалюють і в зібраннях ЦДІАК України, ІР НБУ. Разом із тим, через специфіку фондоутворення в ІР НБУ відклались переважно колекції, зібрані свого часу дослідниками історії краю, перш за все — Гавриїлом (Розановим) і Я. Новицьким.

Документація, яка одержувалась і велась духовенством на парафіяльному і благочинницькому рівнях, представлена в зібраннях НКМ. Копії законодавчих документів, ордери Г. Потьомкіна зберігаються в ДІМ. В інших музеях Південної України виявлені лише поодинокі, хоча в багатьох випадках і такі, які представляють велику цінність, джерела.

Зібрання неопублікованих матеріалів, що знаходяться в південноукраїнських бібліотеках, являють собою переважно документи особистого походження. Матеріали приватного листування, у тому числі — південноукраїнських єпархіальних архієреїв з російськими можновладцями — превалюють у фондах ВР РНБ, РВ ІРЛІ РАН, представлені в АСПБІІ РАН.

На відміну від українських архівів, у РДІА, РДА ВМФ, РДАДА сконцентровані головним чином документи, продюзовані в результаті діяльності центральної влади, яка взаємодіяла з владою місцевою в питаннях, що стосувались церкви. Найбільшим з російських архівних зібрань документів з релігійної тематики є РДІА, де, між іншим, зберігається документація синодальних структур. Матеріали, які становлять велику цінність для реконструкції взаємин духовенства з військовими, релігійного життя міст-портів і адміралтейських поселень, знаходяться в РДА ВМФ.

Частина первісних матеріалів, втрачених на сьогодні архівними, музейними та рукописними бібліотечними зібраннями, збережена завдяки археографічній діяльності науковців та аматорів, які не обійшли увагою документи з історії православної церкви.

Раніше за активність з виявлення, систематизації і публікації місцевих південноукраїнських матеріалів розпочалась археографічна діяльність, результатами якої стало видання корпусів законодавчих документів, які стосувались і Південної України, і Російської імперії в цілому. До сьогодні найбільшим зібранням опублікованих законодавчих документів залишається ПЗЗРІ. Частина його матеріалів дублюється у виданні Зводу законів Російської імперії від 1832 р. До публікації в 1864 р. “Судових статутів” Звід складався з 15 томів, об’єднаних у 8 книг. Вони були сформовані не за хронологічним, як ПЗЗРІ, але за тематичним (галузевим) принципом, хоча і не зовсім послідовно застосованим. Спеціалізованим багатотомним виданням законодавчих документів, які стосувались церкви, є ПЗПіР. Попри задекларовану в назві “повноту”, ПЗПіР не стало всеохоплюючим хронологічно: з нього випущені період правління Олександра I, більша частина царювання Миколи I; не встигли підготувати томи, які б стосувались часів наступних імператорів. Не стало повним це видання і з огляду на вибіркового підхід до матеріалів, які були в наявності в архіві Синоду і могли бути включені до ПЗПіР. До того ж, на відміну від ПЗЗРІ, ПЗПіР не містить законодавчі документи, які хоча і присвячені регулюванню переважно “світських” питань, але в той же час стосуються певних аспектів релігійного життя.

Надзвичайно важливими опублікованими джерелами є витяги з всепідданих річних звітів обер-прокурора Синоду, які друкувались починаючи з 1837 р. Тоді як частина кожного видання, яка містить безпосередньо витяг із звіту, стосується переважно узагальнюючої інформації про стан справ в імперії в цілому, друга частина, що являє собою статистичні таблиці, подає цифрові матеріали по єпархіях. Саме ці таблиці дають можливість простежити тенденції, які мали місце в зміні чисельності храмів, монастирів, білого і чорного духовенства, духовних навчальних закладів і кількості їхніх викладачів та вихованців, простежити динаміку приєднання іновірців до православ’я, більш предметно вивчити цілу низку інших аспектів церковного життя Південної України, порівнюючи їх із тенденціями, які спостерігались в інших регіонах та в імперії в цілому. Разом із тим, структура окремих таблиць, сам їхній перелік не залишались сталими, як не була чітко визначеною і структура інформації, яка наводилась у тексті витягів з обер-прокурорських звітів. У ряді випадків у статистичних таблицях, хоча вони і містять дані одно чи дворічної давнини по відношенню до року видання, відсутні повні дані по окремих єпархіях. Не у всьому зміст звітів обер-прокурора відбивав ситуацію адекватно: нерідко досить виразно проглядає бажання приховати складні процеси і натомість зробити наголос на досягненнях.

Законодавчі документи імператора і Синоду, розпорядження єпархіального керівництва, інформація про вакантні місця при храмах, призначення і нагородження духовних осіб публікувались в офіційних частинах Єпархіальних відомостей. Втім, оскільки перше таке видання почало виходити лише в 1860 р., маємо відповідні публікації тільки за два останні роки досліджуваного періоду.

Крім систематизації законодавчих документів Російської імперії, видання матеріалів, які стосувались сучасних упорядникам і кореспондентам подій та фактів, мала місце публікація джерел у контексті вивчення історичного минулого.

У середині XIX – на початку XIX ст. значного поширення набула практика наведення розлогих цитат або цілих документів у тексті дослідницьких робіт, публікації документів у додатках. Причому в більшій чи меншій мірі вона знайшла вияв у роботах, що публікувались на сторінках як Записок ОІС, Єпархіальних відомостей, Відомостей

ТУАК, Літопису КУАК, так й інших часописів, а також окремих видань, у яких приділялась увага історії православ'я. Разом із тим, наукові установи, які діяли на Півдні, важливою складовою своєї діяльності мали і підготовку та друк суто археографічних публікацій. Хоча значна їх частина не стосувалась виключно історії церкви останньої чверті XVIII – середини XIX ст., в них присутні документи з релігійної проблематики, інформація про церковне життя краю. Низка же археографічних робіт присвячена безпосередньо православній церкві на півдні України.

Окремими виданнями побачили світ спогади про південноукраїнських єпархіальних архієреїв¹, листи Гавриїла (Розанова) до Інокентія (Борисова)², проповіді і промови Розанова³ та Борисова⁴, листування Інокентія (Борисова)⁵.

Деякі документи, які мають відношення до церковної тематики, увійшли до збірок І. Дмитренка⁶, М. Дубровіна⁷, Д. Яворницького⁸.

Із закріпленням панування в Радянському Союзі марксистської ідеології розпочалося своєрідне затишшя в публікації документів з церковної історії Півдня. Це було прямо пов'язане з відчутним послабленням загального інтересу до релігійної тематики. До того ж, відхід від практики широкого цитування суттєво зменшив відсоток квазіархеографічних

¹Иосаф. Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом. — СПб.: тип. Н. Греча, 1858. — 49 с.; Серафимов С. Воспоминание о преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) Архиепископе Херсонском и Таврическом, а потом Тверским и Кашинском. — Одесса: в тип. Л. Нитче, 1859. — 84 с.; Полимисестов И.У. Мои воспоминания об Иннокентии архиеп. Херсонском и Таврическом. — СПб.: хромолитогрфия и тип. С. Добродеева, 1888. — 224 с.

²Письма Гавриила, архиепископа Тверского и Кашинского, к Иннокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому. — Тверь: тип. Тверского губернского правления, 1884. — 26 с.

³Гавриил. Слово в день по плоти обрезания Господа нашего Иисуса Христа и на Новый Год, произнесенное в Одесском Преображенском соборе 1 января 1842 года. — Одесса: Гор. типография, 1842. — 15 с.; Гавриил. Слово в день Богоявления Господня, произнесенное в Одесском Преображенском кафедральном соборе 6 января 1841 г. — Одесса: Гор. типография, 1842. — 11 с.; Гавриил. Слово в день Рождества Христова, произнесенное в Одесском Преображенском соборе 25 декабря 1840 г. — Одесса: Гор. типография, 1841. — 15 с.

⁴Пять слов, сказанных в Крыму по случаю нашествия на него иноплемеников Иннокентием, архиепископом Херсонским и Таврическим. — Одесса: Городская тип., 1854. — 36 с.; Иннокентий. Слово при погребении генерал-фельдмаршала, святейшего князя Михаила Семеновича Воронцова, произнесенное в Одесском кафедральном Преображенском соборе 10.11.1856. — Одесса: тип. Францова, 1856. — 36 с.

⁵Барсов Н. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического. — СПб.: тип. Ф. Елеонского и К^о, 1884. — Вып. I. — 150+79+26+30+19+23+40+24+8+24+43+126+5 с.

⁶Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: В 4 т. Т. II: Бумаги Императрицы Екатерины II, Потемкина-Таврического и др. / Собраны и изданы И.И. Дмитренко. — СПб.: Тип. Штаба Отд. Корпуса жандармов, 1896. — 475 с.; Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: В 4 т. Т. III: Войско Верных черноморских казаков: 1787 – 1795 гг. / Собраны и изданы И.И. Дмитренко. — СПб.: Тип. Штаба Отд. Корпуса жандармов, 1896. — 799 с.

⁷Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. Академика Н.Ф. Дубровина. Сборник военно-исторических материалов. Выпуск VI. — СПб.: Военная типография (в здании Главного Штаба), 1893. — Часть I. — 378 + XVI с.; Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1788 – 1789 гг. Сборник военно-исторических материалов. — Вып. VII. — СПб.: Военно-ученый комитет Главного штаба, 1894. — 396 с.; Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1790 – 1793 гг. Сборник военно-исторических материалов. — Вып. VIII. — СПб.: Военно-ученый комитет Главного штаба, 1895. — 378 с.; Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения / Под ред. Н.Дубровина. — СПб.: Тип. Имп. АН, 1885. — Т. 1: 1775 – 1777 гг. — 873 с.; Т. 2: 1778 г. — 924 с.; Т. 3: 1779 – 1780 гг. — 741 с.; Т. 4: 1781 – 1782. — 1004 с.

⁸Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — 1072 с.; Т. 2. — 2107 с.; Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. — СПб.: тип. И.Н. Скороходова, 1888. — XIX+248 с.; Яворницкий Д.І. До історії Степової України. — Дніпропетровське: друкарня пам'яті “Перекопу”, 1929. — 536 с.

публікацій серед робіт, які стосувались церковного минулого. При перебиранні ініціативи в дослідженні відповідної проблематики закордонними дослідниками останні не робили наголос на публікації джерел, що зумовлювалось обмеженістю доступу до фондів, які залишились на території Радянського Союзу.

Натомість з кінця 1980-х рр. спостерігається розширення кола дослідників, які звертаються до видання джерел з історії церкви. Щоправда, в багатьох випадках мають місце квазіархеографічні публікації, а в переважній більшості суто археографічних робіт джерелам з релігійної історії приділяється досить скромне місце.

Таким чином, результати опрацювання рукописних матеріалів архівних, музейних і бібліотечних зібрань, роботи щодо виявлення опублікованих джерел дозволяють стверджувати, що наявні документи хоча і є розпорошеними, в цілому являють собою комплекс, який може служити репрезентативною базою для дослідження розвитку православної церкви на півдні України в контексті впливу на нього центральної російської влади.

У роботі розглядаються основні проблеми церковного життя, нормативному регулюванню яких приділялась першочергова увага: формування системи управління православною церквою, зміни церковно-адміністративного устрою краю, структура, особливості формування, соціальний статус, матеріальне забезпечення груп православного духовенства, представлених на півдні України, обов'язки підлеглих духовного відомства, система духовної освіти та релігійного виховання.

У додатках вміщено “Анотований покажчик документів вищих органів влади Російської імперії стосовно православної церкви на півдні України (1775 – 1861 рр.)”, у якому розглянуто 1716 законодавчих документів, частина з яких надрукована в ПЗЗРІ, а інші виявлені у вітчизняних архівних і музейних зібраннях.

* * *

Автор висловлює щирі подяку за допомогу та поради професорам А. Бойку, Ю. Мицику, Г. Швидько, доктору історичних наук В. Брехуненку, ректору БДПУ В. Крижку, В. Константиновій, усім викладачам і співробітникам кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін ЗДУ, і в першу чергу В. Мільчеву, Н. Суревій, Ю. Головка, С. Білівненку, Р. Молдавському, І. Кучеркову; співробітникам усіх архівних та музейних установ, в яких проводилась робота з виявлення джерел з історії православної церкви на півдні України; бібліотекарям ОДНБ, НБ ОНУ, ДАОО, ЗОУНБ, ЦНБ, НБ ЛНУ, які створили умови для опрацювання чи копіювання матеріалів ПЗЗРІ; родині та всім тим, хто сприяв підготовці цього видання.

Розділ I

Система управління православною церквою на півдні України

В останній чверті XVIII – середині XIX ст. церква по відношенню до держави відігравала підпорядковану роль, не будучи самостійною в регулюванні навіть багатьох питань внутрішнього життя духовного відомства. Міцне підґрунтя такому характеру взаємин було закладено ще Петром I, за якого була докорінно реформована система управління церквою. Втім, з часу прийняття “Духовного регламенту” і до відокремлення церкви від держави ця система не залишилась сталою. Зміни, які в ній відбувались, обумовлювались цілим комплексом факторів, серед яких внутрішні потреби самої церкви займали далеко не перше місце.

Абсолютистська форма правління в імперії обумовлювала ситуацію, за якої підпорядкування церкви державі автоматично передбачало безумовний пріоритет монарха в регулюванні духовних питань. Жоден з основних напрямів церковного життя не

залишався поза контролем з боку глави держави. Є підстави стверджувати, що кожен аспект церковного устрою південноукраїнського регіону, який розглядається в цій роботі, контролювався за участю осіб, які посідали російський престол. Іншими словами, і сама ця праця деякою мірою є висвітленням керівництва монархами православною церквою на півдні України. Керівництва або безпосереднього, або опосередкованого.

За таких умов великого значення набув той самий суб'єктивний фактор, який деякими авторами XVIII – XIX ст. розглядався як чи не єдиний визначальний у тогочасних взаєминах держави та церкви. Для більш глибокого розуміння характеру тих трансформацій, які відбувались у релігійному житті в регіоні, є доцільним розглянути ставлення російських вісценосних осіб до релігії і церкви.

Зайнявши престол, Катерина II всіляко намагалась продемонструвати своє релігійне благочестя. Катерина, як і Анна Іоаннівна, не зволікала з коронацією, прагнучи провести відповідну церемонію якомога швидше після усунення Петра III, оскільки це мало забезпечити їй церковне благословення. Одразу після коронації імператриця здійснила паломництво у Троїцько-Сергіївський монастир, і впродовж усього царювання не втрачала нагоди виказати свою побожність¹. Звідси ж і те показове, а іноді й надмірне, згадування імені Господа як у офіційних, так і особистих паперах (у тому числі і адресованих Г. Потьомкіну), що складались імператрицею. Так би мовити, німкеня намагалась стати більшою росіяною, ніж самі росіяни. А простішим, і в той же час дієвим шляхом для цього була саме демонстрація відданості православ'ю.

Отже, імператриця демонструвала тісний зв'язок з православ'ям. Інше питання, яким був характер цього зв'язку. Катерина не бачила себе служницею церкви. Навпаки, вона воліла називатись “chef de l'Eglise grecque” (керівницею грецької церкви) та “chef de son Eglise” (керівницею своєї церкви)². І це досить об'єктивно відображало реальну ситуацію в державі. Адже, за висловом А. Амманна, “що Петро Великий розпочав під впливом світогляду німецьких протестантів, було розвинено в повній мірі при Катерині”³. Втім, на відміну від Петра I, Катерина II змогла (у тому числі і завдяки тій самій показовій набожності) діючи в дусі освіченого абсолютизму, налагодити взаємини з православною церквою без такого відверто насильницького, демонстративно образливого втручання в справи останньої, яке мало місце в першій чверті XVIII століття.

Завдяки Катерині II виховувався в дусі православ'я і її син, майбутній імператор Павло. Причому наставником його був сам архімандрит Платон, який пізніше займав місце митрополита Московського. Виховання далось взнаки: на відміну від матері, Павло займав престол, будучи глибоко релігійною людиною. Це підкреслювалось переважною більшістю дослідників, які зверталися як до аналізу діяльності, так і до вивчення психології імператора. Разом з тим, відомий російський психіатр, доктор медицини В. Чиж писав, що в душі імператора “чудово” співіснували найгрубіші забобони і гаряча релігійність⁴. Він же відмітив, що релігія не впливала на поведінку Павла I, а остання не відповідала “процесам його духовного життя”: імператор не намагався здаватись милосердним і не прагнув пробачати своїх ворогів⁵. Ряд прикладів забобонності імператора наводить Г. Оболенський⁶. Д. Поспеловський відмітив, що Павло був глибоко

¹Смолич И.К. История русской церкви 1700 – 1917: пер. с нем. — М.: изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. — Часть первая. — С. 116, 513.

²Там само.

³Ammann A.M. Church Affairs // Catherine the Great. A profile. — New York: Hilland Wang. — P. 290.

⁴Чиж В.Ф. Психология злодея, властелина, фанатика. Записки психиатра / Предисл., сост., перевод инояз. текстов Н.Т. Унанянц. — М.: Республика, 2001. — С. 175.

⁵Там само. — С. 221.

⁶Оболенский Г.Л. Император Павел I. — М.: ООО “ТИД “Русское слово-РС”, 2000. — С. 286.

віруючою людиною: не дієтом, як його мати, але і не поверхневим релігійним романтиком, як його наслідник Олександр. Але спільним у нього з Олександром було деяке позаконфесійне ставлення до релігії¹.

Цілком відповідало релігійно-містичним поглядам Павла I і його уявлення про царську владу, яке, за оцінкою І. Смолича, мало “перебільшене значення”². Причому перебільшене саме в питанні керівництва духовною справою. Проявом таких поглядів став і Акт про наслідування престолу від 5 квітня 1797 р., згідно з яким імператор проголошувався “главою Церкви”. Ця теза була не декларацією, а констатацією реального співвідношення влади монарха і церкви.

Об’єктивно правління Павла I дозволило ієрархам дещо відновити позиції церкви. Можна погодитись із даною А. Карташевим оцінкою ролі в цьому саме характеру релігійності імператора: “Загальна ментальність Павла I, по контрасту з вольтеріанською порою царювання його матері, складалась сприятливо в бік всілякого благоустрою церкви”³.

На відміну від Павла, Олександр I не отримав глибокого релігійного виховання. Цей факт, а також надмірне захоплення в другій половині царювання містицизмом, толерантне ставлення до інших конфесій стали приводом для звинувачень імператора багатьма істориками в байдужості до інтересів православної церкви, і навіть у приниженні останньої. Зокрема, Д. Поспеловський писав: “Олександрівська епоха була добою крайньої релігійної терпимості в Росії, що не поширювалась, втім, на православ’я, до якого вищий світ ставився з відвертою зневагою...”⁴.

Ми не схильні розцінювати ставлення Олександра до православ’я з таких позицій. Дійсно, Олександр I не був таким палким захисником “панівної” віри, як його наступник на престолі Микола I (з діями якого історики-адєпти православ’я і порівнюють олександрівську релігійну політику, і таке порівняння, звичайно, є не на користь Олександра).

Але це не означало, що розвиток, підтримка православної церкви випадали з поля зору імператора. Не сталося це хоча б тому, що байдужість до православ’я, неопікування ним не відповідало сутності самого містицизму. Цю сутність досить точно сформулював І. Чистович. У релігійній сфері містицизм полягає у відчутті постійного, живого спілкування з Господом. Базуючись на внутрішньому духовному досвіді і шукаючи одкровення волі Бога не в зовнішньому світі, а у внутрішньому голосі серця, містик вважає церковні таїнства і взагалі всю церковну обрядовість лише символами, які слугують тільки зовнішніми ознаками того чи іншого духовного стану і є лише допоміжним засобом для пробудження в душі того чи іншого настрою. Вони являють своєю сукупністю зовнішню церкву, яка без церкви внутрішньої так само мертва, як тіло без духу⁵.

Отже, православна церква не розглядалась містицизмом як “зайва” інституція. Вона, поряд з іншими, мала виконувати роль “оболонки”, тієї самої зовнішньої церкви. Крім того, містики розглядали себе як обраних, а точніше, як обрану меншину, для якої слідування зовнішнім обрядам церкви було лише початковим етапом духовного розвитку. Олександр, як імператор, мав опікуватись не лише цією меншиною, але і рештою своїх підданих. А для цієї “решти” храмова молитва, як і всі обряди, залишалась знаковою,

¹Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. — М.: Библейско-богословский институт св. Апостола Андрея, 1996. — С. 154.

²Смолич И.К. История русской церкви... — Часть первая. — С. 117.

³Карташев А. История Русской Церкви. Т. 2. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. — С. 782.

⁴Поспеловский Д. Православная Церковь... — С. 156.

⁵Чистович И.А. Руководящие деятели духовного просвещения в России в первой половине текущего столетия. Комиссия Духовных Училищ. — СПб.: Синодальная типография, 1894. — С. 153 – 154.

обов'язковою дією. Характеризуючи діяльність Олександра в релігійній сфері, доречно розглядати її як шукання. Імператор шукав систему поглядів, яка б найбільше гармоніювала з його особистим внутрішнім світом. Але в той же час він шукав і засоби для поширення релігійної ідеології серед населення імперії. І православна церква із цієї системи не випадала.

Зовсім іншим було ставлення до релігії Миколи I. На відміну від свого брата, він не шукав і не хотів шукати альтернативи православ'ю ні для себе, ні для своїх підданих. Ієрархи православної церкви в цьому плані змогли зітхнути з полегшенням — новий імператор своїми діями демонстрував релігійність, відданість церкві. Причому релігійність саме православну. Не можна сказати, що Микола не шукав взагалі. Але ці шукання знаходились не в площині вибору між конфесіями. Пошук імператора зосередився у сфері посилення впливу православної церкви. Інше питання, що вплив цей мав посилюватись по відношенню не до самого Миколи I, але до його підлеглих. У цьому плані має рацію Г. Фріз, який розцінює режим Миколи I як реформізм, що мав на меті розв'язати проблеми, які накопичились у православній церкві; разом з тим, імператор значно більше цікавився покращенням виконання церквою світських, а не духовних, функцій¹.

У цьому контексті слід розглядати і сумнозвісну “теорію офіційної народності”, яка була палко сприйнята імператором і стала офіційною ідеологією миколаївської Росії. У тріаді “православ'я, самодержавство, народність” саме “панівна” віра була поставлена на перше місце. Втім, ця формула мала визначати характер освіти населення, а не фіксувала пріоритетне положення церкви щодо глави держави. Реальне співвідношення цих інститутів було відбито у Зводі законів Російської імперії, де містилось положення, позичене з “Духовного регламенту”: “Імператор як християнський государ є верховним захисником і хранителем догматів пануючої віри і охоронцем православ'я та всякого у церкві святій благочиння”, в примітці до якого позначалось: “У цьому сенсі імператор у Акті про наслідування престолу 1797 р. квітня 5 іменується главою церкви”. І. Смолич вважав, що винесення згадки про статус імператора як глави церкви в примітки, а не в основний текст статті 42 створило деякі “неясності”, не давало можливості чітко визначити положення імператора “всередині церкви” та “над церквою”². Але ці “неясності” стали певною проблемою лише значно пізніше, і під час свого правління Микола I однозначно розумів свій беззаперечний пріоритет, поширюючи на церкву ті методи взаємодії, які він застосовував по відношенню до інших інституцій. Жорсткий контроль, особисте втручання чи не в кожне, навіть найдріб'язковіше питання, бюрократизація, посилена увага до проблем, пов'язаних із військовою сферою, в повній мірі відбилися і на духовному відомстві.

Розглянуті вище норми Зводу законів Російської імперії зберігали чинність і за правління сина Миколи I, Олександра II. Батько попіклувався, аби наслідник престолу отримав релігійне виховання. Спільними зусиллями Жуковського, Мердера та Павського Олександр отримав досить різнобічну освіту³. Входячи на престол він, згідно із положеннями того ж Зводу законів Російської імперії, був миропомазаний за чином православної церкви, прочитав Символ Віри та обіцянку правити і судити за Божими заповідями. Всі ці дії не мали залишити сумнівів у тому, що глава держави захищатиме інтереси “панівної” віри. Новий імператор не став ламати існуючих принципів взаємин із

¹Freeze G.L. The parish clergy in Nineteenth-Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1983. — P. 3 – 6.

²Смолич И.К. История русской церкви... — Часть первая. — С. 135 – 136.

³Российские самодержцы (1801 – 1917) / Отв. ред. А.П. Корелин. — 2-е изд. — М.: Междунар. отношения, 1994. — С. 165.

церквою: “великий реформатор” зберіг верховенство монарха над релігійною організацією.

Упродовж усього періоду 1775 – 1861 рр. у питаннях керівництва церквою монархи взаємодіяли зі Святішим Правлячим Синодом. Втім, треба обмовитись, що характер цієї “взаємодії” був далеким від рівноправного чи хоча б партнерського. Вже “Духовним регламентом” визначалось, що Синод був позбавлений самостійності в законодавчій діяльності, оскільки його рішення не мали вступати в силу без згоди монарха. Такий порядок був підтверджений і низкою більш пізніх узаконень. Поставлений з самого початку в залежне становище від світських можновладців, Синод упродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. не став закладом, який би концентрував у своїх руках владу, що можна було б співвіднести з владою патріаршою. Такого не могло статися вже тому, що це суперечило б інтересам абсолютистської держави. Синоду була відведена скромніша роль провідника волі монархів. Звідси — чітко виражена тенденція бюрократизації системи, формально очолюваної Синодом, яка простежувалась упродовж усього періоду 1775 – 1861 рр. Як й інші органи влади, Синод не залишався закладом із незмінною структурою і повноваженнями. Йшов пошук оптимальної моделі управління.

Якщо за Катерини II та Павла I Синод не відновив навіть тих органів управління, які колись знаходились у його розпорядженні але пізніше були скорочені, то за наступних імператорів установа зазнала трансформацій, які цілком відповідали загальному контексту тогочасних реформ.

Компетенція Синоду була окреслена ще маніфестом Петра I від 21 січня 1721 р. та “Духовним регламентом”.

Серед основних сфер, якими мав опікуватись цей орган влади — участь у призначенні та переміщенні єпархіальних архієреїв, настоятелів і настоятельниць монастирів, керівників духовних навчальних закладів, позбавлення сану, підвищення в сані, нагородження, участь у процедурі отримання дозволу на зведення релігійних споруд, розпорядження рухомим і нерухомим церковним майном, контроль за діяльністю духовних навчальних закладів, органів єпархіальної влади, монастирів тощо. Важливою сферою діяльності Синоду було виконання функцій вищої судової інстанції. Пізніше характер участі Синоду у вирішенні цих питань буде розглянутий докладніше.

Діяльність Синоду як колегіального органу влади, його стосунки з главою держави мають розглядатись у тісному зв'язку з функціонуванням обер-прокурорів — світських осіб, які згідно з виданою 13 червня 1722 р. інструкцією стежили за роботою Синоду, представляючи інтереси монарха. Цією інструкцією обер-прокурор як “око государя” отримав потенційно великі можливості, які могли забезпечити його пріоритет у стосунках з присутніми Синоду, церковними ієрархами. Але в XVIII ст. інститут обер-прокурорства ще не розвинувся настільки, щоб реалізувати такий потенціал у повній мірі. Тож Синод виконував розпорядження С. Акчуріна, першого за хронологією обер-прокурора в період 1775 – 1861 рр., переважно в тих випадках, коли ці розпорядження давались за безпосереднім наказом вищої влади. Коли ж Акчурін намагався діяти самостійно, у межах компетенції, даної йому обер-прокурорською інструкцією, члени Синоду зберігали можливість ігнорувати його волю. Багато в чому ситуація повторювалась і за наступника Акчуріна, Наумова, який зайняв посаду в 1786 р. Щоправда, Синодом була виконана і ціла низка розпоряджень, виданих за власною ініціативою Наумова. Але ці розпорядження, як, наприклад, підтвердження обов'язку всіх закладів духовного відомства невідкладно доповідати Синодові про кожне розпорядження, дане їм безпосередньо імператрицею¹, відповідали інтересам самого Синоду. Більшу владу по відношенню до Синоду мав

¹ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXIII. — С. 16 – 17.

О. Мусін-Пушкін, який прийшов на зміну Наумову в 1791 р. Зокрема він концентрував у своїх руках повний контроль за синодальною канцелярією¹. Але Мусін-Пушкін, за характеристикою Тальберга, “був людиною церковною”, а тому не став перешкоджати членам Синоду прямо спілкуватись з імператрицею, отримуючи безпосередньо від неї укази і роблячи їй особисті доповіді².

За Павла I, правління якого було в цілому сприятливим для духовного відомства, пріоритет мали саме духовні ієрархи, а не обер-прокурори. В. Хованський, який займав обер-прокурорську посаду в 1797 – 1799 рр. і намагався посилити свій вплив на підконтрольний йому орган, запровадив суворий нагляд за веденням синодських справ, поширивши такий самий порядок і на єпархіальне справочинство. Але на дії обер-прокурора поскаржився Казанський архієпископ Амвросій, який користувався особливою довірою імператора. Наслідок — відставка В. Хованського. Після цього Павло I зробив безпрецедентний крок — доручив Синоду самостійно обрати кандидатів на обер-прокурорську посаду. Однією із запропонованих осіб, на яку зробив ставку Синод, був Д. Хвостов. Його кандидатура і була затверджена імператором. Цілком природно, що новий обер-прокурор передав реальну повноту влади архієпископу Амвросію³.

Разом з тим, за Павла I з-під реальної юрисдикції і обер-прокурора, і Синоду була виведена ціла ланка церковної системи, пов'язана із задоволенням релігійних потреб військових. Відомий своїми мілітарними схильностями імператор у 1800 р. передав армійське і флотське духовенство в розпорядження обер-священника П. Озерецьковського, який отримав можливість прямо, в обхід Синоду, спілкуватись і з імператором, і з місцевим духовенством. За оцінкою церковного історика Т. Барсова, це “порушення основних правил єдності і неподільності завідування Св. Синодом всіма частинами і предметами церковного управління” створило загрозу “безконтрольного і ненормального” управління військовим духовенством⁴. Відмітимо, що нововведення Павла I у сфері регулювання системи управління духовенством, яке задовольняло релігійні потреби військових, не обмежились лише цим. Вони значно змінили характер взаємин між військовим духовенством і єпархіальним керівництвом. Якщо раніше військові пастирі в мирний час знаходились у підпорядкуванні тим архієреям, на території чиїх єпархій розташовувались їхні полки, і лише під час бойових дій залежали від обер-ієромонахів флоту й обер-польових священників, то тепер влада єпархіального керівництва над ними в багатьох питаннях була втрачена.

Характер взаємин в останній чверті XVIII ст. Синоду із його обер-прокурорами, обсяг реальної влади останніх відбилися і в документах вищих органів влади, що стосувались православної церкви на півдні України. Серед 284 таких законодавчих документів, які були прийняті з 1775 р. до смерті Павла I, збереглися у фондах українських архівів та музеїв і частково увійшли до Повного Зібрання законів Російської імперії, лише стосовно 6 указів зазначено, що вони передані через обер-прокурора, і тільки стосовно 5 — що вони складені за пропозицією цього посадовця. Невисокий рівень впливу обер-прокурорів цього періоду відбився і в указах Синоду, які збереглися у фонді канцелярії цієї установи. Зокрема жодна з 97 справ, розглянутих Синодом у 1775 – 1781 рр., що прямо стосувались питань церковного життя переважно Південної України, не була ініційована обер-

¹Благовидов Ф.В. Обер-прокуроры... — С. 259 – 274.

²Тальберг Н. История Русской Церкви. — Псков: изд. Свято-Успенского Псково-Печерского монастыря, 1994. — Т. II. — С. 584.

³Там само. — С. 587 – 588.

⁴Барсов Т. Об управлении русским военным духовенством. — СПб.: тип. Ф.Г. Елеонского и К., 1879.— С. 59.

прокурором¹. У фонді ж канцелярії самого обер-прокурора за ці роки збереглося лише 74 справи, причому жодна з них не стосується конкретно південноукраїнського регіону².

Щодо уваги, яка приділялась синодальною владою розбудові південноукраїнської єпархії, то її рівень може бути проілюстрований документами того самого фонду синодальної канцелярії. Із 503 справ, що були розглянуті Синодом у 1777 р. і збереглися, регіону стосувались 16. У 1781 р. ці цифри становили 630 і 16, у 1791 р. — 455 і 23, у 1795 р. — 548 і 27, у 1800 р. — 1049 і 10³.

Здавалось би, увага влади до півдня України і за Катерини II, і тим більше за Павла I, була незначною. Втім, для розуміння наведеної статистики є потреба враховувати деякі обставини. По-перше, ціла низка цих справ включає десятки і навіть сотні документів, що стосувались питань облаштування єпархій на Півдні. По-друге, якщо брати до уваги, що до названої загальної кількості справ, які розглядались Синодом, входило регулювання церковного життя в імперії в цілому і в кожній з її православних єпархій, а також повідомлення по духовному відомству рішень Сенату, то частка південноукраїнських справ уже не здається такою скромною. Більш того. Підрахунок кількості справ, які стосувались інших єпархій, дає підстави стверджувати, що увага до єпархій на півдні України з боку Синоду була вищою, ніж по відношенню до більшості інших. Але і це ще не все. Треба зважити, що за Катерини II деякі важливі питання церковного життя регіону були виведені з-під такого контролю, який Синод зберігав по відношенню до інших єпархій. Мається на увазі, зокрема, процедура отримання дозволу на влаштування релігійних споруд, про що докладніше мова буде вестися пізніше.

Отже, синодальна влада навіть за умов обмеження її повноважень щодо південноукраїнської єпархії приділяла досить помітну увагу південному краю (зараз не йдеться про характер цієї уваги). У цьому питанні Синод ішов у фарватері політики імператриці. Саме Катерина II відводила Південній Україні важливу роль у реалізації широкомасштабних геополітичних планів Російської імперії. Залюднення і колонізація Півдня, облаштування тут власної єпархії були складовими цього плану.

Що стосується уваги Синоду до півдня України в 1800 р., то вона дійсно була значно скромнішою. І в цьому теж неабияку роль зіграла політика, що проводилась главою держави. Вороже ставлячись до проєктів своєї матері, Павло I до 1800 р. вже встиг змінити багато що в єпархії регіону, якому приділяла стільки уваги Катерина. Пік активності Синоду, пов'язаної із цими змінами, минув, і тепер єпархія не претендувала на більшу ніж інші відповідні церковно-адміністративні одиниці Російської імперії турботу вищих ієрархів про її розвиток.

За царювання Олександра I держава вже мала інші пріоритети, які великою мірою визначались особою самого монарха, його оточенням. Ці ж фактори вплинули і на визначення компетенції Синоду. Перші роки після приходу до влади нового імператора ця компетенція не тільки не була обмежена, а навіть відновила деякі втрачені позиції. Вже при першому зверненні до нього П. Озерецьковського зі всепідданою доповіддю Олександр дав зрозуміти, що період фавору останнього минув разом із смертю Павла I: обер-священнику було відмовлено в проханні про збільшення жалування армійському духовенству. Невдовзі Олександр кількома указами на адресу Синоду скоротив поле діяльності обер-священника, повернувши Синоду контроль за управлінням військовим духовенством. Щоправда, указами 1803 і 1806 рр. імператор відновив деякі повноваження обер-священника, розширивши право його участі в призначенні і нагородженні полкових

¹РДА. — Ф. 796. — Оп. 56 — 62.

²Там само. — Ф. 797. — Оп. 1.

³Там само. — Ф. 796. — Оп. 58, 62, 72, 76. 81.

священиків. Але тепер обер-священик мав звертатись із відповідними пропозиціями і висновками до Синоду.

Такий порядок дав підстави досліднику історії військового духовенства О. Желобовському стверджувати, що відомство обер-священика було поставлене тепер на один рівень з відомствами єпархіальними¹. Втім, у порівнянні з обер-священиком компетенція єпархіальних архієреїв обмежувалась територією, а компетенція обер-священика — спеціалізацією лише стосовно однієї категорії підлеглих духовного відомства. У межах кожної єпархії влада обер-священика поширювалась на значно меншу кількість осіб, ніж влада місцевого єпархіального архієрея. Здається, не дивно, що вирішення 10 справ стосовно півдня України, які збереглися у фонді канцелярії Синоду за 1805 р., було ініційоване місцевою єпархіальною владою, і лише 3 справи цього регіону розглядались за поданням обер-священика². У 1810 р. за доповіддю Катеринославського єпархіального архієрея було розпочато 41 справу, за доповіддю ж обер-священика армії і флоту — 7 справ стосовно Півдня³. Але ці показники не відбивають чисельного співвідношення єпархіального і військового духовенства, оскільки перше набагато більше ніж у 6 разів переважало друге навіть у південноукраїнському регіоні, який за чисельністю об'єктів, що знаходились у віданні обер-священика, перевищував більшість інших регіонів імперії. Пояснення ситуації є досить простим — військова держава потребувала більшої уваги саме до військового відомства. І навіть особиста неприязнь імператора до Озерецьковського не змінила суттєво цю ситуацію. Тому і за Олександра I, і за його наступників система органів управління військовим духовенством не тільки не скорочувалась, а ставала розгалуженішою; окреме керівництво отримало гвардійське духовенство і духовенство Грузинського (пізніше — Кавказького) корпусу, зазнав розвитку інститут військових благочинних.

Події перших років правління Олександра I дали вищим ієрархам підстави сподіватись, що Синод збереже свою певну автономність по відношенню до обер-прокурора і при новому імператорі. Дійсно, ставленик Синоду Д. Хвостов продовжував займати обер-прокурорську посаду до 1803 р. Його наступник, Яковлев, протримався у владі лише 9 місяців і був змушений просити відставки, не витримавши незадоволення вищих ієрархів. О. Голіцин, призначений після Яковлева, здавалось, мало підходив для керівництва духовним відомством, а тому синодальні члени мали підстави плекати надію, що він не буде приділяти достатньої уваги виконанню своїх обов'язків⁴.

Але ієрархи прорахувались. О. Голіцин став правою рукою імператора в його перетвореннях, і в той же час грозою самих синодальних членів. За влучним висловом протоієрея Г. Флоровського, тоді як імператор Олександр по праву може бути визнаний епонімом своєї епохи, князь О. Голіцин, вірогідно, найхарактерніша її людина⁵. Великою мірою саме завдяки цьому обер-прокурору Синод поступово був трансформований в установу, яка мало чим відрізнялась від сформованих у результаті олександрівських реформ міністерств. Сам Голіцин крок за кроком зосереджував у своїх руках усе більше повноважень. Серед етапів посилення влади обер-прокурора і, навпаки, ослаблення ролі вищих церковних ієрархів — створення Комісії духовних училищ, підпорядкованої безпосередньо Голіцину, поєднання з 1810 р. обер-прокурорських обов'язків із посадою

¹Желобовский А.А. Управление церквами и православным духовенством военного ведомства. Исторический очерк. — СПб.: тип. поставщиков Двора Его Императорского Величества товарищества М.О. Вольф, 1902. — С. 6.

²РДА. — Ф. 796. — Оп. 86.

³Там само. — Оп. 91.

⁴Благовидов Ф.В. Обер-прокуроры... — С. 327.

⁵Флоровский Г. Пути русского богословия. — К., 1991. — С. 130, 132.

Міністра народної освіти. Додамо сюди і те, що з 1811 р. під управління Голіцина поступив Департамент іноземних сповідань. Таким чином були сформовані передумови для того, щоб у жовтні 1817 р. з'явився маніфест про створення Міністерства духовних справ і народної освіти¹, яке і було передано Голіцину. Один із двох департаментів цього міністерства — Департамент духовних справ — мав опікуватись як християнськими, так і іншими конфесіями. Лише одне з чотирьох відділень цього департаменту мало розглядати справи православної церкви. Посівши посаду міністра, Голіцин поступився своїм обер-прокурорським кріслом П. Мещерському, але це лише посилювало його вплив, оскільки новий обер-прокурор став фігурою веденою, причому вів його Голіцин, який фактично зберіг за собою спрямовуючий вплив у Синоді².

Зберіг за собою Голіцин і головну роль ще в одній інституції — Російському Біблійному товаристві, утвореному в 1812 р. під його ж президентством³. Діяльність цього товариства повністю відповідала містичним поглядам самого імператора, який і сам став його членом. Тому воно дуже швидко переросло межі звичайної місіонерської громадської організації, що поставила за мету видання різними мовами Святого Писання. Це товариство об'єднало і світських сановників, і православних ієрархів, і представників інших конфесій. Ставши чи не найвпливовішою ланкою в ланцюзі подібних організацій, що діяли в Європі, Російське Біблійне товариство своєю мережею охопило всю імперію⁴.

Не залишилася осторонь і Катеринославська, Херсонська й Таврійська єпархія, де, як і в інших регіонах держави, не тільки розповсюджували Біблію, але і збирали пожертви на її перевидання. Завдяки адміністративному ресурсу запрошення до збирання пожертв перетворились на своєрідну кампанію, у якій посадовці всіх рівнів зобов'язувались докладати старань, аби гроші були зібрані. Причому такі “запрошення” передавались зазвичай не через комітети та відділення самого товариства, а через єпархіальні структури. Типовим у цьому плані був указ Олександрівського духовного правління, даний у 1816 р. благочинному третьої частини: повідомлялось, що Катеринославським, Херсонським і Таврійським архієпископом “доручено іменем Його Імператорської Величності запрошувати панів поміщиків і всякого чину та стану мешканців, так само як і священно- та церковнослужителів до пожертвування на Біблійне товариство одноразово і особливо щорічно, переконуючи при цьому, що це пожертвування потрібно для поширення Слова Божого в повчання і користь ближніх наших для отримання тимчасової та вічної благодаті”⁵.

Звичайно, далеко не всі, і особливо православні церковні ієрархи, були задоволені діяльністю товариства, очолюваного О. Голіциним. Адже політика, яку проводила “права рука” імператора, не була спрямована на безумовну підтримку лише “панівної” віри. Сформувалась опозиція, дії якої, врешті-решт, стали причиною відставки Міністра духовних справ і народної освіти в 1824 р.⁶ Втім, це не означає, по-перше, що робота Російського Біблійного товариства не дала нічого позитивного тій самій православній церкві, і, по-друге, що опозиційно налаштованою до нього була основна маса

¹ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXXIV. — С. 814–834.

²Дмитриев С.С. Православная церковь и государство в предреформенной России // История СССР. — 1966. — № 4. — С. 34.

³Batalden S.K. Printing the Bible in the Reign of Alexander I: Toward a Reinterpretation of the imperial Russian Bible Society // Church, Nation and State in Russia and Ukraine. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1990. — P. 65–78.

⁴AGAD. — Archiwum publiczne Potockich. — № 309 a. — Арк. 52; Дмитриев С.С. Православная церковь... — С. 34.

⁵ДАДонО. — Ф. ф. — 69. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 22.

⁶Кондаков Ю.Е. Духовно-религиозная политика Александра I и русская православная оппозиция (1801–1825). — СПб.: Нестор, 1998. — 225 с.

православного духовенства, яка лише під тиском сприяла товариству. Досить показовою є позиція, висловлена значно пізніше ліквідації Російського Біблійного товариства Інокентієм (Борисовим), який довгий час посідав місце Херсонського і Таврійського єпархіального архієрея: “Що ж робити? Якщо немає сумніву, то поновити благу справу, давши їй той вид і коло дій, які будуть визнані за краще. Якщо є який небудь сумнів, наказати розглянути, чому справа була кинута — через причини поважні, або через осіб. І якщо виявиться останнє (а виявиться), зробити те саме, тобто, поновити благу справу... Не спокусу принесе воскресіння Біблії, а радість”¹. І це думки людини, яка вис тупала ревним захисником інтересів православ’я перед іншими конфес іями.

Після відставки О. Голіцина обер-прокуратура відновила свої позиції: колишнє Перше відділення Департаменту духовних справ тепер мало функціонувати під назвою Відділення духовних справ греко-російського сповідання при обер-прокурорі Святішого Синоду.

Невдовзі змінилась особа на імператорському троні. Микола I не став усувати обер-прокурора, і П. Мещерський протримався на цій посаді до 1833 р. І тепер ця фігура не була самостійною. Але вів її вже не О. Голіцин, а імператор. Як ця несамостійність, так і намагання обер-прокурора не конфліктувати із членами Синоду врешті-решт призвели до того, що справи канцелярії Синоду та обер-прокурора Синоду були запущені. Ситуацію був покликаний виправити С. Нечаєв, який замінив П. Мещерського. Він уже набагато більше відповідав поглядам імператора на те, як мають вестись справи. За характеристикою І. Смолича, Нечаєв був перш за все канцеляристом і бюрократом, любителем порядку і педантичних звітів². Цей обер-прокурор на власний розсуд змінював ухвали Синоду, перебрав на себе керівництво уніатськими і розкольникськими справами, міг представляти архієреїв у обхід Синоду³. Не дивно, що це викликало неабияке незадоволення вищих ієрархів, дещо розбещених м’якістю дій П. Мещерського.

Зрозуміла радість членів Синоду, викликана зміною в 1836 р. особи на обер-прокурорській посаді. Втім, ця радість виявилась передчасною: владу, яку отримав над Синодом наступник С. Нечаєва, М. Протасов, можна порівняти хіба що з владою О. Голіцина. Те ж може бути сказано і стосовно перетворень системи управління, яке було проведено при цьому обер-прокурорі, який протримався у владі до 1855 р. В особі генерала М. Протасова Микола I знайшов таку людину, якою був О. Голіцин для Олександра I. Людину, яка була не тільки близькою імператору за поглядами, але й енергійним провідником його політики. Будучи військовим і розуміючи прихильність Миколи I до військових методів керівництва, М. Протасов міг не вагаючись визначити, у якому стилі організувати управління підконтрольним йому відомством. За роки обер-прокуратури Протасова церква стала не менше, а то й більше, просякнута “військовим духом”, ніж інші державні інституції.

1 березня 1839 р. імператором було затверджено одразу 3 положення, які змінювали структуру синодального управління. Відділення духовних справ православного та греко-уніатського сповідань були об’єднані з канцелярією обер-прокурора Синоду. Утворений раніше Господарський комітет трансформувався у Господарське управління із функцією завідування фінансовими аспектами діяльності Синоду. Під повний контроль обер-прокурора потрапило нововлаштоване Духовно-навчальне управління⁴.

¹ВР РНБ. — Ф. 313. — Спр. 9. — Арк. 4 – 4 зв.

²Смолич И.К. История русской церкви... — Часть первая. — С. 162.

³Верховский П.В. Очерки по истории Русской Церкви в XVIII и XIX ст. Выпуск первый. — Варшава: тип. Варшавского учебного округа, 1912. — С. 138.

⁴ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XIV. — Отд. I. — С. 178 – 186.

Штати новоутворених і реформованих структур відповідали міністерським штатам. Таким чином, створювалась мережа закладів, які обмежували компетенцію Синоду, зосереджуючи справочинство в руках світських чиновників, підпорядкованих саме обер-прокурору, а не Синоду. Отже, мав рацію Благовидов, коли зазначав, що обер-прокурор отримав статус фактичного міністра духовного відомства¹.

Посилення впливу обер-прокурора на діяльність Синоду в період правління Миколи I відбилась і в справах, які вищі ієрархи розглядали стосовно церкви на півдні України. Кількість справ, ініційованих місцевими архієреями, не набагато перевищувала, а то була й меншою за ті, що ініціювались обер-прокурором. Зокрема, за 1830 р. у фонді канцелярії Синоду збереглося 7 справ стосовно півдня України, які почалися за поданням Катеринославського, Херсонського й Таврійського єпархіального архієрея, і 7 же справ, початок яким поклав обер-прокурор². У 1840 р. за доповідями Херсонського та Катеринославського архієреїв почалося відповідно 15 і 6 справ, а за пропозицією синодального обер-прокурора — 14 справ³. У 1850 р. ці показники становили 16, 3 і 16 відповідно⁴.

Зрозуміло, що обмеження впливу Синоду не могло не турбувати ієрархів. Одним із найвідоміших опонентів політики Протасова був митрополит Московський Філарет (Дроздов). Серед незадоволених був і Інокентій (Борисов), який і сам не один раз був присутнім у Синоді. Ним була складена записка про необхідність впорядкувати синодальну структуру. Досить красномовним був уже початок цього документа: "Із усіх закладів Російської імперії немає жодного, який би в недостатності і не влаштованості своїй міг би зрівнятись з теперішнім станом... Синоду. Жаль і жах охоплюють, коли збагнемо, чим він має бути, для чого призначений, що від нього залежить, і чим він є насправді, якщо загрожує Батьківщині і церкві його нещасний стан"⁵. Інокентієм навіть був розроблений проект, який передбачав перебудову структури Синоду і коригування принципів взаємин цієї інституції з обер-прокурором. Лейтмотивом проекту було обмеження впливу світських чиновників на дії Синоду.

Незадоволення церковних ієрархів не змінило створену структуру. Причому справа була не стільки в персоналіях, скільки саме в системі. Кінець протасівської епохи, який майже співпав з кінцем правління Миколи I, і прихід до обер-прокурорського крісла набагато шанобливішого до духовенства графа Толстого не викликали суттєвого зменшення значення інституту обер-прокурорства. І це при тому, що Толстой з пиєтетом ставився до колись опального митрополита Філарета, до порад якого прислухався і новий імператор, Олександр II. Певною мірою мав рацію В. Верховський, зауваживши, що обер-прокурори, які були після Протасова, не могли змінити багато, як би особисто вони не ставились до залежності від них Синоду. Кожен новий обер-прокурор, який би наважився обмежити свою компетенцію на користь Синоду, ризикував бути звинуваченим у перевищенні або бездіяльності влади⁶. У цьому контексті не здається дивним, що в 1860 р. за пропозицією Толстого Синод розглянув принаймні 18 справ, що стосувались релігійного життя південноукраїнських єпархій. У цьому ж році за доповіддю архієпископа Херсонського було розглянуто 12 справ, за доповідями архієреїв Таврійського і Катеринославського — по 4 справи⁷.

¹Благовидов Ф.В. Обер-прокуроры... — С. 411.

²РДІА. — Ф. 796. — Оп. 111.

³Там само. — Оп. 121.

⁴Там само. — Оп. 131.

⁵ВР РНБ. — Ф. 313. — Спр. 15. — Арк. 3.

⁶Верховский П.В. Очерки по истории... — С. 139 – 140.

⁷РДІА. — Ф. 796. — Оп. 141.

Зміни, які відбувались впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX століття в державній політиці, у статусі Синоду великою мірою впливали на діяльність єпархіальних структур, які були представлені архієреями, вікаріями, духовними консисторіями, духовними правліннями, благочинними, монастирями тощо. Законодавчою базою діяльності цих установ і осіб служили правила Святих Апостолів, рішення Вселенських і Помісних соборів, вчення святих отців, Кормча книга, а також “Духовний регламент” та інші документи, що продукувались вищими органами влади.

Очоловав єпархіальну ієрархічну структуру місцевий архієрей, який підлягав юрисдикції Синоду. Зауважимо, що армійське і флотське духовенство, яке перебувало на території єпархії, з початку XIX століття в багатьох питаннях не підпорядковувалось місцевому єпархіальному архієрею. Про характер взаємин цих осіб з єпархіальною владою скажемо нижче в розділі, у якому йдеться про військове духовенство.

Хоча в останній чверті XVIII – середині XIX ст. і простежується тенденція обмеження влади архієреїв на користь центральних державних структур, станом на 1861 р. єпархіальна верхівка продовжувала зберігати певну автономію в прийнятті рішень, певну свободу дій і в межах, встановлених зазначеними вище документами, і в деяких випадках навіть поза ними. Від персон, які знаходились на чолі єпархіальної ієрархії, великою мірою залежав рівень успішності впровадження на місцях рішень Петербурга. Зрозуміло, що для того, аби мати в особах єпархіальних архієреїв провідників потрібної лінії, імперській владі треба було виробити механізм впливу на них. Важливою складовою цього механізму стала система призначення та зміщення архієреїв з посад.

Важливість цієї ланки церковної ієрархії стала причиною того, що головною дієвою особою в справі призначення архієреїв був навіть не Синод, а імператор. Основа цьому була закладена ще реформами Петра I, внаслідок яких була скасована система виборів митрополитів і започатковано призначення та зміщення останніх імператором за поданням Синоду. Це суперечило церковній традиції, тому не випадковим було намагання українського духовенства поновити старовинний порядок. Таке прагнення знайшло відображення, зокрема, у наказах до Комісії для складання нового Уложення, у яких пропонувалось відновити вільне обрання митрополитів і звільнити їх з-під юрисдикції Синоду. Утім, діяльність Комісії успіху не мала. Практика призначення єпархіального керівництва була збережена, і архієреї призначались та переводились до інших єпархій указами Її Імператорської Величності Святішому Синоду.

Маючи можливість на власний розсуд проводити кадрову політику, Катерина II поступово відсунула на задній план українських архієреїв, які не підтримували курс на поширення втручання світської влади в церковні справи. Ключові посади зайняли росіяни, які більш толерантно ставились до нововведень імператриці. Такі нові керівники єпархій влучно були охарактеризовані рязанським губернатором, який, скаржачись Потьомкіну на вимоги архієрея заборонити у святкові дні громадські розваги, просив: “Дайте нам, якщо можна, якого-небудь світського архієрея”¹.

Не дивно, що влаштовуючи в 1775 р. нову єпархію на південноукраїнських землях, Катерина II не призначила сюди архієрея-українця. Разом з тим, імператриця знайшла альтернативу і архієрею-росіянину. 28 вересня 1775 р. грецькому ієромонаху Євгенію (Булгарісу) було повідомлено, що іменним указом імператриця звеліла, а Синод благословив його бути архієпископом Слов’янським і Херсонським². Чому вибір був зупинений на особі, яка не тільки не була в краї (що для тогочасної практики ротатії кадрів уже стало нормою), але навіть не володіла російською мовою, до того ж, не мала

¹Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. — М.: тип. М.Н. Лаврова и К^о., 1880. — С. 44.

²РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 3.

досвіду керівництва єпархіями? Булгаріс задовольняв імператрицю з кількох міркувань. По-перше, він був особисто відданий Катерині II, і вона могла не сумніватись, що жодне прийняте ним рішення не буде йти у розріз з її намірами. Адже ще перебуваючи в Німеччині, Євгеній переклав за дорученням імператриці її “Наказ Комісії для складення проекту нового Уложення”, присвятивши цей переклад Катерині, після чого заявив про своє бажання стати її підданим. Переїхавши з Лейпцига до Петербурга, Євгеній був обласканий милостями імператриці¹.

По-друге, захоплена ідеєю переселення до “новоприєднаного” регіону іноземців, і, зокрема, православних з території, які знаходились під владою мусульманської Османської Порти, Катерина II мала підстави сподіватись, що очолення єпархії греком стане важливим стимулом для переселення сюди його одновірців — греків, які могли бачити в Євгенії гаранта захисту своїх інтересів у новій батьківщині. Згадаймо тут і роль, яку займав південноукраїнський край у реалізації планів російської влади, пов’язаних із “грецьким проектом”.

Додамо й той фактор, що ліквідація на півдні України Вольностей Війська Запорозького, включення нових територій до загальноросійських структур і в той же час територіальне зменшення меж юрисдикції старих українських єпархій відбувались під гаслами цивілізаторської, культурницької місії держави в “дикому степу”. І з цієї точки зору Євгеній був саме тією людиною, яка була потрібна. Адже він дійсно був відомим далеко за межами Росії вченим, автором десятків робіт, і ніхто не міг би звинуватити імператрицю в тому, що її ставленик не відповідає задекларованій місії.

Що ж стосується відсутності досвіду, незнання мови, то вони не були в очах імператриці нездоланими перешкодами. Більше того. Можна припустити, що активна розбудова церковного устрою Півдня одразу після проголошення створення тут нової єпархії і не входила в плани Катерини. В умовах ламки структури, яка склалась у краї за часів Нової Січі, і поширення тут загальноімперського устрою, збереження певний час існуючої церковної організації могло стати заспокійливим фактором для незадоволеного місцевого населення, вчорашніх запорозьких козаків, створити ілюзію дотримання певних традицій. У такому контексті стає зрозумілим, чому Євгеній (Булгаріс) прибув до підпорядкованої йому єпархії лише 23 жовтня 1776 р., тобто більш ніж через рік після її створення². Перебуваючи на посаді, він намагався виправдати довіру імператриці, але досвідченим адміністратором Євгеній так і не став. Напевно, найбільше душевне задоволення доставляв йому саме той аспект архієрейських обов’язків, який був ближче за все до його природних схильностей — просвітницька діяльність. Недарма однією з найважливіших дій першого Слов’янського та Херсонського архієрея стало влаштування училища. Разом з тим, пік адміністративної активності Євгенія став застоєм у науковій діяльності, і час перебування на півдні України не позначився для нього створенням скільки-небудь визначної праці.

Реально пробувши в єпархії менше трьох років, Євгеній попросив в імператриці звільнення, посилаючись на слабкість здоров’я та глибоку старість³. Іменним указом від 5 травня 1779 р. це прохання було задоволене. Напевно, зазначені в проханні про відставку обставини були для Євгенія лише приводом для того, щоб позбутись тягара адміністративної посади, до якої він так і не зміг звикнути. Ні “слабкість здоров’я”, ні

¹Неводчиков Н. Евгений Булгарис, Архиепископ Славенский и Херсонский // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1875. — № 11. — С. 365 – 367.

²РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 250.

³Там само. — Оп. 60. — Спр. 188. — Арк. 2.

“глибока старість” не завадили йому прожити ще більше чверті століття і написати цілий ряд наукових праць¹.

Шукати гідної зміни Євгенію довго не довелося. Вже сам перший південноукраїнський архієрей при звільненні запропонував кандидатуру, яка мала ряд тих самих позитивних якостей, які дали свого часу самому Євгенію можливість бути призначеним Катериною на цю посаду. Мова йде про грека Никифора (Феотокі), який за Євгенія був присутнім консисторії та ректором влаштованого в Полтаві духовного училища. Пропонуючи цю особу на затвердження імператриці, Синод писав у своїй доповіді: “Оскільки ця єпархія населена немалим числом іноплеменників, які не знають російської мови, але сповідують православну грецьку віру, через що і архієпископ Євгеній у те звання з греків був призначений, для того Синод і тепер за корисне знаходить, щоб у ній архієрею, крім інших відповідних тому званню чеснот, бути такому, який володіє іноземними, і особливо грецькою, мовами”². Заслуговує на увагу те, що крім Никифора, Синод запропонував на розгляд імператриці і кандидатуру архімандрита Київського Братського училищного монастиря Касіана, який був ректором Київської академії і відповідав зазначеним вище критеріям. Але Катерина II затвердила саме Феотокі. Проти Касіана ж зіграли принаймні дві обставини: те, що в синодській доповіді стосовно нього було зазначено “природою з малоросіян”³, і відсутність підтримки Г. Потьомкіна, яку мала кандидатура Никифора.

Додамо, що Феотокі мав деякі переваги і перед своїм попередником: за час перебування на посаді присутнього Слов’янської та Херсонської духовної консисторій Никифор набув певний адміністративний досвід, до того ж, він не потребував, як Євгеній, постійних послуг перекладача, намагаючись сам розмовляти російською (щоправда, писати російською він справно так і не навчився).

Феотокі керував єпархією більше семи років, після чого був переведений на місце архієпископа Астраханського.

Отже, 1775 – 1786 рр. були так би мовити “грецьким періодом” в історії південноукраїнської ієрархії. Крім Євгенія та Никифора слід згадати і грека Ігнатія, під керівництвом якого до меж Російської імперії переселились у цей час кримські греки і який отримав сан митрополита Готфійського та Кафійського⁴. Стосовно призначення цієї особи російській уряд просто не мав альтернативи — Ігнатій був тією рушійною силою, без якої переселення навряд чи відбулося б взагалі. А в такому переселенні російська влада була ой як зацікавлена в силу цілого ряду міркувань, у тому числі і з огляду на плани виведення Криму з-під юрисдикції Константинопольського патріарха і підготовки ґрунту для поширення тут влади російської православної церкви шляхом ліквідації Готфійської єпархії на півострові ще до його приєднання до Росії⁵.

Митрополит Ігнатій помер у 1786 р., після чого підпорядковані йому грецькі церкви були передані під управління іншого грека — того ж архієпископа Слов’янського та Херсонського Никифора. Але, як зазначалось, у тому ж році і сам Никифор залишив свою паству.

Будучи призначеним до Слов’янської та Херсонської єпархії за підтримки Г. Потьомкіна, Никифор був переміщений звідси теж значною мірою через цього можновладця, влада якого в регіоні була на той час непохитною. Як повідомляв

¹ВР РНБ. — Ф. 588. — Спр. 329. — Арк. 1 – 4; Неводчинов Н. Евгений Булгарис... // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1875. — № 13. — С. 425 – 442.

²РДІА. — Ф. 796. — Оп. 60. — Спр. 188. — Арк. 2 зв.

³Там само.

⁴Там само. — Спр. 98. — Арк. 5; ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XX. — С. 824 – 825.

⁵Катунин Ю.А. Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века). — Симферополь: Таврия, 1995. — С. 12.

О. Стурдза, Феотокі, який колись перебував у фаворі, впав у немилість Потьомкіна, відмовившись благословити бенкет, влаштований Григорієм Олександровичем у пісний день¹. Архієрей втратив свій своєрідний імунітет, і особам, незадоволеним політикою Никифора, було вже неважко вижити його з єпархії.

Призначення на місце Феотокі наступного архієрея, Амвросія (Серебренікова), також було обумовлено переважно комплексом суб'єктивних факторів.

Між іншим, Амвросій до переведення на південь України займав пост єпископа Олонецького, вікарія Новгородської єпархії. Отже, переведення було підвищенням для 48-річного Серебренікова, і Катерина II мала підстави сподіватись, що він докладе зусиль, прагнучи виправдати довіру. Імператриця не помилилась. Напевно, знаючи про причини сумної долі свого попередника, Амвросій робив усе, щоб заручитись підтримкою Потьомкіна. І йому це вдалося. Архієрей освячував своїм авторитетом дії правителя краю, а останній у відповідь осипав його своїми милостями. Вдалося Амвросію впасти в очі і самій імператриці, яка в 1787 р. здійснювала славнозвісну поїздку цим краєм. У присутності Катерини II Амвросій відслужив літургію в храмах кількох міст, взяв участь у закладці імператрицею Катеринославського Преображенського собору. Не викликає подиву, що 8 червня 1787 р. архієпископ був нагороджений дорогоцінним хрестом за “особливі, видатні труди по управлінню єпархією”². А в 1790 р. за такі ж труди він був викликаний для участі у роботі Синоду. У цьому контексті можна прийняти оцінку періоду перебування Серебренікова на півдні України, дану в ювілейній статті “Катеринославських єпархіальних відомостей” з нагоди 100-річчя єпархії: “Час преосвященного Амвросія був часом найвищого положення Катеринославської єпархії і Катеринославських архієреїв: Амвросій користувався надзвичайною любов'ю до нього Потьомкіна і особливо прихильністю самої імператриці. Зі смертю Амвросія Катеринославська єпархія стала, ймовірно, сходити зі свого високого положення, на яке поставили її незвичайні обставини і незвичайні люди”³.

Причиною самої смерті Амвросія стала втрата підтримки патрона, Г. Потьомкіна. Втрата через смерть останнього, яка дала змогу недоброзичливцям архієрея діяти сміливо. Одразу після смерті Потьомкіна було розпочате слідство по обвинуваченню Серебренікова в розтраті церковних речей і грошей. Це підірвало здоров'я Амвросія. І хоча синодським указом від 27 серпня 1792 р. архієпископ був визнаний невинуватим, справа з обвинуваченням виявилась роковою для Амвросія — 13 вересня того ж року він пішов із життя⁴.

Наступником Амвросія став Гавриїл (Бонулеску-Бодоні). Особа енергійна, амбіційна і авантюрна, Гавриїл завоював неабияку довіру з боку імперської влади саме за відстоювання її інтересів. Фактично, історія життя цього архієрея — ланцюг бурхливих подій, пов'язаних із намаганнями задовольнити свої амбіції і використання цієї фігури російською владою для реалізації тих чи інших планів, зокрема щодо посилення впливу імперії на сусідню Молдавію.

Румун за національністю, Гавриїл ще в 1782 р. за запрошенням свого давнього друга архієпископа Никифора (Феотокі) переїхав із Ясс до Полтави, де невдовзі став ректором семінарії. Втім, уже в 1784 р. він подав прохання про відставку і повернувся до Ясс,

¹Скалозуб Ю.Г. Історія Катеринославської єпархії. 1775 – 1917 роки. — Дніпропетровськ: Січ, 2001. — С. 23 – 24.

²Миляновский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. — Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1902. — С. XXI – XXIV.

³Столетие Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1876. — № 14. — С. 219.

⁴Миляновский Ф. Памятная книжка... — С. XXVII.

намагаючись зайняти місце Романського єпископа, яке було проміжним пунктом на шляху до отримання сану Молдовлахійського митрополита. Потерпівши невдачу і не знайшовши себе на запропонованій йому відносно невисокій посаді, у 1787 р. Гавриїл знов прибув до Полтави.

Це повернення не розглядалось Бонулеску як остаточне: воно давало можливість перечекати і знову висунути свою кандидатуру на бажану посаду. У Полтаві навколо Гавриїла створився ореол особи, яка не отримала Романської кафедри лише через перебування певний час у межах Російської імперії. Як наслідок, архієпископ Амвросій, якому був представлений Бодоні, у своїй доповіді Синоду рекомендував його як відданого Росії іноземця. Не дивно, що після цього Гавриїл був включений до числа російських архімандритів і відновлений на посаді ректора семінарії.

Принаймні з цього часу Петербург став використовувати Гавриїла для реалізації своїх зовнішньополітичних планів. Коли в окупованій російськими військами Молдавії помер митрополит, Гавриїл був обраний на його місце. Але уряд Росії не дав посвятити його в єпископи, а замість цього доручив керувати Молдавською митрополією архієпископу Амвросію (Серебренникову), який, як уже зазначалось, на той час знаходився у фаворі і в Катерини II, і в Потьомкіна. Сам же Гавриїл у 1789 р. був призначений першим членом Яської духовної консисторії, а через 2 роки отримав сан єпископа Бендерського і Аккерманського. Коли ж ситуація навколо місцеблюстителства Амвросія загострилась через відмову Константинопольського патріарха затвердити цю особу на посаді Молдавського митрополита, Росія поставила-таки на це місце Бонулеску-Бодоні. Втім, оскільки за Яським миром російські війська залишили Молдавію, Гавриїл опинився без її підтримки, і патріарх усунув з посади російського ставленика. Гавриїл був заарештований. Але невдовзі за вимогою Катерини II його звільнили.

Бодоні був осипаний монаршими щедротами, і дуже скоро зайняв місце померлого архієпископа Амвросія. Це було і компенсацією за відстоювання інтересів Російської імперії, і одночасно мало на меті використання енергії Гавриїла для розбудови краю, який тоді ще знаходився у фаворі, в тому ж дусі відданості світській владі, у якому діяв і покійний Амвросій. Після смерті Катерини II, на думку Павла I, Південна Україна вже не потребувала такої уваги, як раніше. Бодоні був переведений до більш престижної Київської єпархії. Пізніше, у 1808 р., його знову повернули до великої політики — після окупації російськими військами Бессарабії, Молдавії і Валахії Гавриїлу доручили затверджувати тут принципи російської церкви¹.

Місце Бодоні в 1799 р. заступив москвич Афанасій (Іванов), переведений на південь з Воронежської єпархії². На цей час практика ротації єпархіальних архієреїв у Російській імперії вже використовувалась досить широко. Раніше її застосовували більше для покарання осіб, дії яких чимось не задовольняли центральну владу, або, навпаки, як визнання певних заслуг і з метою приділити більше уваги церковному розвитку того чи іншого регіону. Тепер, з кінця XVIII ст., ротація деякою мірою стає самоціллю, або, вірніше, системою, для якої досягнення чи прорахунки архієреїв є більше лише приводом. Ця система, між іншим, мала на меті упередження розвитку окремих єпархій шляхом, відмінним від загальноросійського: переведення до регіону чужинців було надійним засобом уніфікаційної та централізаторської політики, оскільки значно обмежувало можливості збереження традицій притаманних тій чи іншій єпархії. У той же час на призначення певної особи значною мірою впливало ставлення центральної влади до єпархії.

¹295 (торжественное) заседание Императорского Одесского Общества Истории и Древностей 2-го апреля 1896 года // ЗООИД. — Т. XIX. — С. 68 – 94.

²НKM. — КП – 25092 / Арх. – 8302.

Ці тенденції позначились і на долі південноукраїнської єпархії після переміщення з регіону Бонулеску-Бодоні. Ні Афанасій (Іванов), ні його наступник Платон (Любарський), переведений сюди з Астраханської єпархії, не були такими яскравими особистостями, як їхні попередники. Давалось взнаки все те ж зниження уваги до регіону в порівнянні з катерининськими часами. Для обох архієреїв південноукраїнська єпархія стала останнім місцем, яке вони очолювали: і Афанасій, і Платон померли саме на цій посаді. Це не означає, що архієреї довго перебували на ній. Кожен з них керував тут близько шести років. І перший, і другий опинились на Півдні вже на схилі своєї кар'єри. Але навіть при цьому система ротації їх не залишала: день смерті Афанасія співпав з датою підписання імператором указу про взаємне переміщення архієпископів Катеринославського і Астраханського¹. Зрозуміло, що Олександр I не знав про те, що до Астрахані з Катеринослава переводити було вже нікого.

На схилі свого життєвого шляху був переведений до Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархії Іов (Потьомкін). На відміну від багатьох інших осіб на посаді місцевого єпархіального архієрея, Іов у минулому вже працював на півдні України: наприкінці 1792 р. імператрицею було підписано призначення його єпископом Феодосійським і Маріупольським, вікарієм Катеринославської єпархії². У 1796 р. він був переміщений з регіону, і до підписання іменного указу від 7 лютого 1812 р. про переведення на місце Катеринославського архієрея³ перебував у Мінській єпархії.

Як і для двох його попередників, Катеринославська єпархія стала останньою в кар'єрі Іова — у 1823 р. 72-річний архієпископ Катеринославський помер.

Останньою керівною посадою була південноукраїнська кафедра і для двох наступних архієреїв. Лише 4 роки перебував на ній Феофіл (Татарський), призначений іменним указом від 19 травня 1823 р.⁴ В іменному указі від 15 жовтня 1827 р. зазначалося, що Феофіл подав прохання про звільнення за станом здоров'я і через старість⁵. Священик Ф. Міляновський писав, що причиною відставки Феофіла стало “посилення ревматизму”⁶.

Втім, хвороба була лише приводом. Реальною ж причиною стала ціла низка обвинувачень Катеринославського архієрея. Микола I отримав від Бенкендорфа записку, у якій зазначалося: “Архієпископ Феофіл має нещасну звичку вживати велику кількість міцних напоїв, навіть до непристойності. Кажуть, що він причетний до хабарництва. Для збору використовує келійника, який за поданням його отримав чин і несправедливо представлений до ордена, нібито за спасіння потопаючих, яких витягли з води сторонні люди”. Записка була передана обер-прокурору Синоду Мещерському, і після відповідної перевірки (щоправда, перевірки неформальної, не в порядку офіційного слідства) той запропонував імператору: “Раніше в подібних випадках, які стосувались архієреїв, зазвичай з височайшого дозволу повідомлялось через митрополита..., щоб просили звільнення з єпархії, для заспокоєння в одному з монастирів, у якому побажають”. Микола I саме так і зробив⁷. Феофіл відбув до Куряжського монастиря, де і помер через 3 роки. Показово, що в діях по відношенню до єпархіального архієрея імператор не став використовувати поліцейський механізм впливу (якщо не рахувати, що про вчинки

¹ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 618. — Арк. 1.

²Гавриил (Розанов). Продолжение очерка истории о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837-й год. — Тверь: в тип. Губернского Правления, 1857. — С. 53.

³ДАДО. — Ф. 193. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 118.

⁴ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 6. — Спр. 5. — Арк. 297 – 297 зв.

⁵ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 6. — Спр. 5. — Арк. 345 – 346 зв.

⁶Миляновский Ф. Памятная книжка... — С. XLI.

⁷Материалы для истории православной церкви в царствование императора Николая I. Под ред. Н.Ф. Дубровина. — СПб.: тип. товарищества “Общественная Польза”, 1902. — Ч. II. — С. 381 – 383.

Феофіла Микола I дізнався завдяки саме цьому механізму). Процес проти архієпископа міг підірвати віру парафіян, а це йшло б у розріз з миколаївською політикою.

Не залишив помітного сліду в історії Катеринославської, Херсонської й Таврійської єпархії Онісіфор (Боровик), який іменним указом від 4 листопада 1827 р. був переведений сюди з посади єпископа Вологодського¹. Він помер через кілька місяців після цього указу.

Навіть при тому, що південноукраїнська єпархія не входила до числа тих, розвиток яких центральна влада вважала своїм пріоритетом, ні імператор, ні Синод не могли допустити, щоб через таку занадто вже напружену ситуацію з єпархіальним керівництвом край занепадав у релігійному відношенні. Була потрібна більш енергійна і молода людина, яка б зайняла Катеринославську кафедру. Такою людиною був єпископ Гавриїл (Розанов), відносно якого і було підписано відповідний іменний указ від 22 травня 1828 р.² На час призначення йому було 47 років. Майже 7 з них Гавриїл займав посаду єпископа Орловського і Севського, на якій зміг добре себе зарекомендувати. Напевно, що в Петербурзі врахували це, сподіваючись, що і на півдні України Гавриїл проявить себе не гірше. Загалом це сподівання виправдалось. Ознайомлення з тим, що було зроблено Розановим в Орловській і Катеринославській єпархіях³, дозволяє зробити висновок, що багато в чому архієрей діяв за однією схемою. І ця схема спрацювала. Цілком логічно, що коли було прийнято рішення про створення окремої Херсонської й Таврійської єпархії, досвід Гавриїла був знову використаний. І тут дії преосвященного багато в чому повторили ті, що були вжиті ним ще під час переведення архієрейської кафедри з повітового Севська до Орла.

Діяльність Гавриїла в 1837 – 1848 рр. з облаштування нової єпархії знайшла оцінку в тому, що він був переведений до вищої за ієрархією Тверської кафедри. Втім, здається, таке підвищення не дуже тішило Гавриїла. У листі до свого наступника на кафедрі він писав: “Тірко плачу я, залишаючи тутешній край, проживши в ньому двадцять років... Передбачаю свою долю: останнє займаю я поле діяльності”⁴. І все ж навіть із цих слів можна побачити, що перебування на півдні України Гавриїл розглядав як дуже важливий, але все ж таки лише етап своєї кар’єри. Він був, що називається, солдатом імператора і церкви, який завжди мав бути готовим бути кинутим на новий фронт. І в такого “солдата” були вже випрацьовані не лише схема дій стосовно кожної нової пастви, а й ритуал прощання з паствою старою. Церемонія залишення Гавриїлом Одеси в 1848 р., його промова з цього приводу дуже нагадували навіть у деталях ті, що мали місце при залишенні ним Катеринослава в 1837 р.

У результаті чергової ротації кадрів Херсонська і Таврійська єпархія отримала керівника, який не тільки не поступався, але в багатьох аспектах і перевищував свого попередника. До Одеси прибув Інокентій (Борисов), колишній ректор Київської духовної академії, архієпископ Харківський і Охтирський. Важливо, що на момент призначення Інокентій був присутнім Синоду⁵. До речі, саме це і використав Борисов для того, щоб було задоволене його клопотання про переведення з Харкова до Одеси. Енергійна, непересічна особистість, Інокентій став визнаним авторитетом і для світських можновладців, і для представників церковної ієрархії⁶. Це допомагало архієпископу

¹ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 6. — Спр. 5. — Арк. 378 – 379.

²Там само. — Арк. 391– 392.

³Серафимов С. Воспоминание о преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) Архиепископе Херсонском и Таврическом, а потом Тверским и Кашиным. — Одесса: в тип. Л. Нитче, 1859. — С. 11 – 26.

⁴Барсов Н. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического. Вып. I. — СПб.: тип. Ф. Елеонского и К^о, 1884. — С. 12.

⁵ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 13. — Спр. 4. — Арк. 106 – 107 зв.

⁶РВ ІРЛІ РАН. — Ф. 288. — Оп. 1. — Спр. 182; Ф. 265. — Оп. 2. — Спр. 3962; Ф. 265. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 168 – 174; АСПБІІ РАН. — Ф. 36. — Оп. 2. — Спр. 55; ВР РНБ. — Ф. 313; Иннокентий,

Херсонському і Таврійському досить впевнено почуватись на кафедрі і проводити проекти, які за іншого керівника залишились би нездійсненими. Така активна людина була потрібна в регіоні в умовах реалізації миколаївської політики розширення єпархіальної мережі в Російській імперії шляхом створення нових архієрейських кафедр (політики, яка була продовжена і Олександром II). До того ж, Південна Україна на певний час повернулась до кола пріоритетних у багатьох аспектах регіонів унаслідок подій, пов'язаних з Кримською війною. З огляду на ці обставини було недоцільно перемішувати Інокентія, і він керував Херсонською й Таврійською єпархією до самої смерті в 1857 р.

Пішовши з життя, Інокентій не завершив цілу низку розпочатих проектів, реалізація яких була в інтересах як центральної влади, так і південного краю. На місце Інокентія потребувалась людина, яка б могла продовжити розпочате. Такою людиною став Дмитрій (Муретов), переведений іменним указом від 11 червня 1857 р. на вакансію в Херсонську і Таврійську єпархію з Тули¹. Між іншим, Дмитрій був давнім знайомим Інокентія, його наступником на посаді ректора Київської академії, особою, яка з щирою відданістю ставилась до свого старшого колеги². Тому Муретов багато в чому діяв у руслі політики останнього по управлінню єпархією, не ставши, на відміну від багатьох своїх попередників, різко ламати те, що було розпочато до нього. Як і у випадку з Інокентієм, реалізації багатьох планів Дмитрія сприяло те, що він був відомим у Петербурзі; як і його попередник, цей архієпископ певний час був присутнім Синоду.

Що стосується Катеринославської кафедри, то після відокремлення єпархії Херсонської й Таврійської Петербург не поставив на неї особу, яка могла б зрівнятись із своїм попередником, Гавриїлом (Розановим). У кадровій політиці тут явно простежувалось, що розбудова Херсонської й Таврійської єпархії була пріоритетнішою. Інакше до Катеринослава не був би переведений 60-ти річний, слабкий здоров'ям Анастасій (Ключарьов), у далеко не блискучій кар'єрі якого місце єпископа Катеринославського й Таганрозького стало останнім. Переведений сюди з посади єпископа Староруського, вікарія Новгородської єпархії, Анастасій уже менше ніж через рік подав Синоду прохання про відставку, яке і було задоволене. Щоб не допустити запущення єпархіальних справ, Петербург призначив наступним архієреєм більш молодого Інокентія (Олександрова), перевівши його з місця єпископа Слобідсько-Українського. Він протримався в Катеринославі до 1853 р., хоча і не заслужив великого авторитету з боку Синоду, про що свідчить, зокрема, той факт, що свого часу навіть розглядалось питання про можливе звільнення його на спочинок за обставин, подібних до залишення єпархії Феофілом (Татарським)³.

Коли Інокентій (Олександров) звільнився таки за станом здоров'я, на його місце був переведений з Костроми Леонід (Зарецький), який теж не мав такого потенціалу та авторитету, як його колеги з сусідньої південноукраїнської єпархії.

Стосовно кадрової політики по відношенню до керівництва відокремленої в 1859 р. від Херсонської Таврійської єпархії, то вона відбивала більшу увагу центральної влади до цієї частини регіону в порівнянні із увагою до розвитку єпархії Катеринославської. Хоча і тут далеко не все було гладко. Призначений на початку січня 1860 р. на посаду Таврійського

Архиепископ Херсонский и Таврический. 1800 – 1857 // Русская Старина. — 1879. — Т. XXV. — С. 189 – 195; Т. XXVI. — С. 137 – 150; Барсов Н. Архиепископ Иннокентий Борисов, по новым материалам для биографии (читано в собрании Славянского благотворительного общества 17 ноября 1883 г.) — СПб.: тип. Ф. Елеонского и К^о, 1884. — С. 29 – 38.

¹ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 13. — Спр. 8. — Арк. 18 зв.

²Письма Дмитрия, архиепископа Херсонского и Одесского, к Иннокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому // Труды Киевской Духовной Академии. — 1884. — № 8. — Т. 2. — С. 593 – 600.

³Материалы для истории православной церкви в царствование императора Николая I... — Ч. II. — С. 365.

єпархіального архієрея В'ятський архієпископ Єлпідіфор (Бенедиктов) до Сімферополя так і не дійшов: затримавшись на кілька місяців у Петербурзі до завершення терміну його присутності в Синоді, Єлпідіфор помер. Лише через 3 місяці після цього, наприкінці серпня 1860 р. на вакантне місце був призначений Олексій (Ржаніцин). З 1857 р. він займав Тульську кафедру. Отже, Олексій тепер вдруге отримав під своє управління парафії, які до нього знаходились під юрисдикцією Дмитрія (Муретова). І в Таврії Олексій продовжив розпочате Дмитрієм, який підготував ґрунт для облаштування самостійної кафедри на півострові¹.

Таким чином, на призначення і переміщення осіб, яким доручалось керівництво південноукраїнськими єпархіями, впливав комплекс факторів, до якого, зокрема, включались думка імператора і членів Синоду про того чи іншого потенційного кандидата, місце, яке займав регіон чи його частина у планах можновладців, особливості церковної політики в той чи інший момент тощо. Місце в цьому комплексі думки самого південноукраїнського духовенства було набагато скромнішим. Якщо підлеглі архієрея могли хоч якось вплинути на прийняті в Петербурзі рішення про переміщення від них небажаного архієрея, то в питанні призначення на їхню думку зважали ще менше. Бажання ж самих архієреїв враховувались вибірково: центральна влада, як правило, не заперечувала проти відходу таких осіб на спочинок за власним бажанням; разом з тим, значно меншим був шанс задоволення прохання про переміщення на інше архієрейське місце.

Подібні спостереження є справедливими і стосовно призначення та переміщення осіб, які мали допомагати архієреям в управлінні певною частиною єпархії. Мова йде про вікарних єпископів. Зазначимо, що існування вікаріатств було далеко не обов'язковим, і обумовлювалось лише якимись особливими обставинами. За весь період 1775 – 1861 рр. вікаріатства на території Південної України існували лише приблизно 20 років — наприкінці XVIII — вікаріатство Феодосійське і Маріупольське, з середини XIX ст. — Херсонське.

Як правило, в Російській імперії вікарії знаходились в особистому підпорядкуванні єпархіальним архієреям. Можливості впливу архієреїв на вікаріїв обмежувались тією обставиною, що рішення про призначення чи переміщення останніх приймалося не ними, а в Петербурзі. Саме так відбулись призначення Феодосійського і Маріупольського вікаріїв Дорофея, Мойсея, Іова, Гервасія, Христофора, Одеського вікарія Полікарпа, Новомиргородського вікарія Антонія². Згадаймо, що і деякі південноукраїнські архієреї до переведення в регіон займали посади вікарних єпископів.

Хронологія зміни архієреїв, яким підпорядковувалось духовенство Південної України, наведена в наступній таблиці:³

Ім'я	Титул	Дата призначення
------	-------	------------------

¹Викторовский П. Симферопольское духовное училище. Исторические материалы // Таврические епархиальные ведомости. — 1901. — № 3. — С. 145 – 147; № 4. — С. 205 – 214.

²Мурзакевич Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края // ЗООИД. — Одесса, 1875. — Т. IX. — Отд. II. — С. 299 – 300; ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXII. — С. 816; ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 72 – 73; ДІМ. — КП – 91831 / Арх. – 23999.

³Таблиця складена на підставі: Мурзакевич Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края // ЗООИД. — Одесса, 1875. — Т. IX. — Отд. II. — С. 297 – 302; Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. Биографии с приложением портретов, выполненных фототипией. — Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1894. — 184 с.; Краткое историческое известие о Славенской Епархии, ныне именуемой Екатеринославскою, ее Архиереях и Семинарии // ЛЕУАК — Екатеринослав, 1909. — Вып. 5. — С. 133 – 156; Лебединцев А. О Феодосийской (викарной) епархии // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1861. — № 1. — С. 40 – 64; Лебединцев А. Столетие церковной жизни Крыма. 1783 – 1883 // ЗООИД. — Одесса, 1883. — Т. XIII. — С. 201 – 219.

1	2	3
Слов'янська та Херсонська (Катеринославська і Херсонеса-Таврійського; Новоросійська і Дніпровська; Катеринославська, Херсонська і Таврійська; Херсонська і Таврійська) єпархія		
Євгеній (Булгаріс)	Слов'янський та Херсонський	1 жовтня 1775 р. ¹
Никифор (Феотокі)	«»	6 серпня 1779 р.
Амвросій (Серебrenиков)	Катеринославський і Херсонеса-Таврійського	28 листопада 1786 р. ²
Гавриїл (Бонулеску-Бодоні)	Катеринославський і Херсонеса-Таврійського, Новоросійський і Дніпровський	10 травня 1793 р.
Афанасій (Іванов)	Новоросійський і Дніпровський, Катеринославський, Херсонський і Таврійський	1 жовтня 1799 р. ³
Платон (Любарський)	Катеринославський, Херсонський і Таврійський	18 серпня 1805 р.
Іов (Потьомкін)	«»	7 лютого 1812 р. ⁴
Феофіл (Татарський)	«»	19 травня 1823 р. ⁵
Онісіфор (Боровик)	«»	28 листопада 1827 р. ⁶
1	2	3
Гавриїл (Розанов)	«», Херсонський і Таврійський	22 травня 1828 р. ⁷ 9 травня 1837 р.
Інокентій (Борисов)	Херсонський і Таврійський	1 березня 1848 р. ⁸
Димитрій (Муретов)	«», Херсонський і Одеський	11 червня 1857 р. ⁹
Катеринославська і Таганрозька єпархія		
Анастасій (Ключарьов)	Катеринославський і Таганрозький	22 травня 1837 р.
Інокентій (Олександров)	«»	23 квітня 1838 р.
Леонід (Зарецький)	«»	19 серпня 1853 р.
Таврійська і Сімферопольська єпархії		
Слпідіфор (Бенедиктов)	Таврійський і Сімферопольський	7 січня 1860 р.

¹У монографії Ю. Катуніна помилково стверджується, що після указу Катерини II від 9 вересня 1775 р. при заснуванні Слов'янської та Херсонської єпархії архієреєм був призначений митрополит Гавриїл (Бонулеску-Бодоні), а Євгеній (Булгаріс) та Никифор (Феотокі) були в числі осіб, які очолювали єпархію після 1786 р. (Катунін Ю.А. Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века). — Симферополь: Таврия, 1995. — С. 14 – 15).

²Див. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 1. Автори видання “Релігійні організації Миколаївщини: історія та сучасність...” помилково подають дату 26 листопада (Релігійні організації Миколаївщини: історія та сучасність: Науково-популярний довідник. — Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. — С. 22).

³Див. НКМ. — КП – 25092 / Арх – 8302.

⁴Див. ДАДО. — Ф. 193. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 118 – 118 зв. К. Корольков помилково називає дату 1 лютого (Корольков К. Столетний юбилей Екатеринослава 9-го мая 1787 г. – 1887. — Екатеринослав: тип. Н. Я. Павловского. — С. 49).

⁵Див. ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 6. — Спр. 5. — Арк. 297 – 297 зв.

⁶Див. ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 6. — Спр. 5. — Арк. 378 – 379. К. Корольков називає дату 4 листопада (С. 50), а автори видання “Релігійні організації Миколаївщини: історія та сучасність...” подають подвійну дату — 4 (28) листопада (С. 22).

⁷Див. ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 6. — Спр. 5. — Арк. 391 – 392.

⁸Див. ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 13. — Спр. 4. — Арк. 106 – 107 зв.

⁹Див. ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 13. — Спр. 8. — Арк. 18 зв.

Олексій (Ржаніцин)	«»	29 серпня 1860 р.
Готфійська і Кафійська єпархія		
Ігнатій (Газадінов)	Готфійський і Кафійський	14 березня 1779 р.
Феодосійське і Маріупольське вікаріатство		
Дорофей (Возмуілов)	Феодосійський і Маріупольський	2 травня 1787 р. ¹
Мойсей (Гумілевський)	«»	5 червня 1791 р.
Іов (Потьомкін)	«»	27 лютого 1793 р. ²
Гервасій (Лінцевський)	«»	26 (29) травня 1796 р. ³
Христофор (Сулима)	«»	18 квітня 1798 р. ⁴
Херсонське вікаріатство		
Полікарп (Радкевич)	Одеський	5 липня 1853 р. ⁵
Антоній (Смолін)	Одеський; Новомиргородський	16 листопада 1858 р. ⁶
Кишинівська і Хотинська єпархія		
Гавриїл (Бонулеску-Бодоні)	Кишинівський і Хотинський	21 серпня 1813 р.
Димитрій (Сулима)	«»	18 червня 1821 р.

Призначення вікаріїв Петербургом мало прямим наслідком те, що ці особи значно більше залежали від центру, ніж від парафіян, а отже, і політика їх була відповідною. Якщо згадуваний вище митрополит Гофійський і Кафійський Ігнатій, який прийшов до Російської імперії разом з греками з Криму, прагнув захистити грецькі общини від небезпеки їх розчинення в інших етносах, то вікарії Феодосійські й Маріупольські діяли в напрямку зближення греків з їхніми сусідами.

Щодо територіальних меж компетенції вікаріїв, то не можна погодитись із твердженням С. Римського, що хоча вікарний єпископ подібно владиці йменувався за місцем резиденції, окремі території в складі єпархії йому не виділяли: він допомагав в управлінні, відаючи певними категоріями справ на розсуд архієрея⁷. Якщо по відношенню до вікаріатства Херсонської і Таврійської єпархії така теза є справедливою, то до Феодосійського і Маріупольського вікаріатства — ні.

По-різному визначались центральною владою сфери компетенції південноукраїнських вікаріатств. Зокрема синодським указом від 23 травня 1796 р. новопризначеному вікарію Гервасію наказувалось: “Відправитись у доручену вам паству Феодосійську, і бути у

¹Маркевич А. Ордер князя Зубова 1895 г. по поводу просьбы наследников Преосвященного Дорофея, епископа Феодосийского и Мариупольского // Известия Таврической ученой архивной комиссии (ИТУАК). — 1896. — № 25. — С. 20 – 28.

²Ерофеев И. К биографии преосвященного Иова, епископа Феодосийского и Мариупольского (1793 – 1796) // ИТУАК. — 1910. — № 44. — С. 60 – 63.

³ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 72 – 73. А. Гедьо, посилаючись на “Список ієрархів Катеринославської єпархії” (ЛЕУАК. — Катеринослав, 1915. — Вып. 10. — С. 333 – 334) вказує 1797 – 1798 рр. як період перебування Гервасія на вікарній посаді (Гедьо А. До питання про церковний устрій маріупольських греків (80 рр. XVIII – XIX ст.) // Грецьке православ'я в Україні. Збірник наукових статей і матеріалів. — К.: Прайм, 2001. — С. 82).

⁴ДІМ. — КП – 91831 / Арх – 23999. Гавриїл (Розанов) писав, що призначення Христофора відбулося 28 лютого 1797 р. (Гавриїл (Розанов). Продолжение очерка истории о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837-й год. — Тверь: в тип. Губернского Правления, 1857. — С. 63).

⁵М. Мурзакевич помилково називає 5 червня (Мурзакевич Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края // ЗООИД. — Одесса, 1875. — Т. IX. — Отд. II. — С. 300).

⁶М. Мурзакевич помилково називає 1859 р. (Мурзакевич Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края // ЗООИД. — Одесса, 1875. — Т. IX. — Отд. II. — С. 300).

⁷Римский С.В. Православная церковь и государство в XIX веке. Донская епархия: от прошлого к настоящему. — Ростов н/Д: Ростовское книжное издательство (Росиздат), 1998. — С. 39.

всьому на таких підставах, як і попередник ваш преосвященний Іов був, в управлінні ж єпархією чинити вам по правилах Святих Апостол і отець, “Духовному регламенту” і державним узаконенням, і по зазначеній архієрейській своїй присязі, відносячись по тих справах, про які послідувавши із Святішого Синоду указами предписано, і до місцевого свого преосвященного Катеринославського”¹. Указом Синоду від 14 березня 1853 р., яким повідомлялось про влаштування вікаріатства в Херсонській і Таврійській єпархії, по іншому обумовлювалось, як визначити повноваження вікарного єпископа: архієпископу Інокентію наказувалось скласти з урахуванням місцевих умов інструкцію, яка б і обмежила коло повноважень його помічника по управлінню частиною єпархії². Ця інструкція мала бути затверджена Синодом, після чого і набрала б чинності.

Якщо порівнювати повноваження Феодосійської та Маріупольської вікарної єпархії і Херсонського вікаріатства, можна заключити, що права першої були ширшими. Це знайшло втілення, між іншим, у функціонуванні при Феодосійському та Маріупольському вікарному єпископі, крім архієрейського будинку, і консисторії, незалежної від Катеринославської. Зокрема в 1797 р. синодальний обер-прокурор В. Хованський звертався до секретаря Феодосійської консисторії Трипільського напрямку, у тому самому порядку, що і до секретарів інших консисторій, які порядкували справами єпархій Російської імперії³. У розпорядженні ж вікарного єпископа Херсонського власної консисторії не було.

Тоді як консисторія була не обов’язковим атрибутом вікаріатства, вона мала діяти майже при кожному єпархіальному архієреї (як виключення можна назвати Готфрійську і Кафійську єпархію, про причини відсутності в якій консисторії мова піде в наступному розділі). Такий порядок був затверджений ще в 40-х роках XVIII ст. Відтоді консисторії функціонували як головні присутні місця, які здійснювали єпархіальне управління та суд. До 1841 р. не існувало документа, який би чітко визначав статус цих присутніх місць, окреслював коло їх повноважень. Тому в деякій мірі мав рацію П. Знаменський, коли писав, що духовна влада залишалась патріархально-бюрократичною, із змішанням функцій права і моралі, юридичних і релігійних поглядів; брак законів, які б визначали повноваження влади, був настільки відчутний, що ним обтяжувались і самі архієреї, не маючи норм, за якими могли б спрямовувати діяльність підпорядкованих їм органів, і мали компенсувати цей брак власними інструкціями. Отже, архієреї були не лише правителями і суддями у своїх єпархіях, але і “законодавцями”, так що кожна єпархія при кожному новому архієреї могла мати свій власний, більш-менш новий комплекс “законів”, які запроваджувались за волею архієрея⁴. Щоправда, наведені тези треба сприймати з суттєвою поправкою: єпархіальні архієреї у визначенні правового поля діяльності консисторій мали були настільки самостійними, наскільки давали можливість для цього центральна духовна і частково світська влада. А Петербург продукував чимало документів, які мали регламентувати різні сфери діяльності консисторій.

Разом з тим, до системи ці документи дійсно були приведені лише з виданням “Статуту духовних консисторій” у 1841 р. Згідно з ним консисторії мали діяти під безпосереднім керівництвом єпархіальних архієреїв, і жодна інша особа чи установа, крім відповідного архієрея і Синоду, не могла безпосередньо втручатися в діяльність цих присутніх місць. До компетенції консисторій входили: 1) піклування про захист і поширення православ’я;

¹ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 72 зв — 73.

²Е.К. Церковно-исторический очерк основания и его жизнедеятельности (по поводу его пятидесятилетия). 1853 – 1903. — Одесса: “Славянская” типография Е. Хрисогелос, 1905. — С. 141.

³ЦДІАК України. — Ф. 2193. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 1 – 2 зв.

⁴Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. — Казань: в Университетской типографии, 1873. — С. 627 – 628.

2) нагляд за дотриманням правил богослужіння; 3) опікування будівництвом і облаштуванням церков; 4) призначення на церковні посади, постриг у ченці; 5) нагляд за правильністю ведення парафіяльним духовенством необхідної документації; 6) піклування про господарчі справи, які стосувались єпархіального відомства; 7) єпархіальний суд.

Визначалось, що структурно консисторія складалася із присутствія і канцелярії. Присутствіє, залежно від кількості населення в єпархії, мало включати від 5 до 7 осіб. У разі необхідності дозволялось створювати рішенням Синоду тимчасове присутствіє, і в цьому випадку до постійних додавалось ще 3 – 4 присутніх. За посадою членом консисторії мав бути ректор місцевої академії або семінарії, який, втім, не був зобов'язаний брати участь у всіх засіданнях і справах. Інші члени присутствія мали затверджуватись Синодом за поданням єпархіального архієрея. Останній міг пропонувати кандидатів з архимандритів, ігуменів, ієромонахів, протоієреїв та ієреїв. Цим положенням, до речі, враховувався закріплений ім'енним указом від 18 грудня 1797 р. принцип, за яким принаймні половина присутніх консисторії мала бути представлена білим духовенством¹.

Обумовлювалось, що всі справи консисторії затвердженням єпархіального архієрея розподілялись залежно від змісту по відділеннях і розписувались для провадження по столах, причому кожен стіл мав доручатись одному з присутніх, за виключенням ректора академії чи семінарії.

“Статутом духовних консисторій” передбачалось, що звільнення присутніх мало відбуватись у тому ж порядку, що і призначення, тобто за поданням архієрея і з затвердження Синоду. Архієрей, крім того, мав право тимчасово усунути особу від виконання обов'язків присутнього, якщо в консисторії розглядалась справа стосовно нього.

Окремо визначалось, що для провадження справ консисторія повинна мати канцелярію, якою керував секретар. Останній мав призначатись та звільнятись Синодом за поданням синодального обер-прокурора. Інші ж чиновники і канцелярські служителі призначались і звільнялись самою консисторією із затвердженням єпархіальним архієреєм. Стосовно секретаря консисторії додатково обумовлювалось, що він повинен перебувати під керівництвом архієрея, але в той же час і в безпосередньому віданні обер-прокурора як наглядача за виконанням постанов по духовному відомству, і тому зобов'язаний виконувати всі його розпорядження.

Рішення приймались присутствієм консисторії колегіально, після чого подавались на затвердження архієрею. Останній, втім, зберігав право приймати остаточне рішення, яке не відповідало пропозиції присутствія².

Таким чином, “Статут духовної консисторії” закріпив більшість тих кондицій діяльності єпархіальних присутніх місць, що вже діяли і до 1841 р. Тепер вони були приведені в систему. Реальна влада на єпархіальному рівні належала двом особам — єпархіальному архієрею і секретарю консисторії. Від присутніх консисторії залежало не більше ніж від звичайних чиновників. Без позитивної резолюції архієрея пропозиції присутствія залишались пропозиціями.

Складнішими були взаємини архієрея із секретарем. Підґрунтя для цього почало формуватись ще задовго до складання “Статуту духовних консисторій”, у міру того, як в єпархіях поширювався вплив влади обер-прокурорів. Перший за хронологією секретар тільки-но відкритої Слов'янської духовної консисторії був призначений не за поданням обер-прокурора, а згідно із розпорядженням самого Синоду, яким усім синодальним реєстраторам і канцеляристам було запропоновано висловитись щодо свого бажання

¹ПСЗРІ. — Собр. I. — Т. XXIV. — С. 822.

²Там само. — Собр. II. — Т. XVI. — Отд. I. — С. 221 – 263.

зайняти цю вакансію. Оскільки тоді бажуючий виявився лише один, В. Вербицький, то він указом Синоду і був направлений до єпархії¹.

Хоча на початку XIX ст. через протидію вищих ієрархів і не пройшла пропозиція обер-прокурора Яковлева про пряме підпорядкування йому консисторій, обер-прокурори мали вплив на консисторських секретарів, які згідно з указом Катерини II повинні були призначатись із світських осіб (згадаймо, що і самі обер-прокурори були особами світськими). Той же Яковлев домігся, аби секретарі консисторій не перейшли в повну залежність від єпархіальних архієреїв. Він звернувся із відповідною доповіддю до імператора, який і наказав не поширювати на консисторських секретарів дію іменного указу від 4 лютого 1803 р., згідно з яким усі присутні місця мали право призначати собі секретарів самостійно².

Діяла практика прямих зносин обер-прокурорів і секретарів консисторій³.

У результаті голіцинських реформ консисторські секретарі вже значно більше залежали від обер-прокурорів, і тим самим єпархіальне управління перебувало в прямій залежності від останніх⁴. Додамо сюди і той важливий фактор, що дуже поширеною була практика направлення на місця консисторських секретарів чиновників синодальних канцелярій, які, таким чином, ще до призначення не тільки знаходились у залежності від обер-прокурора, але і були з ним особисто знайомі.

За таких умов архієреї, якщо хотіли спокійно керувати своїми єпархіями, мали шукати порозуміння з секретарями, у руках яких знаходились нитки бюрократичного управління. Одним із шляхів такого порозуміння було те, що називається входженням у долю, або ж закривання очей на зловживання секретарів. Саме так були побудовані стосунки між Гавриїлом (Розановим) і секретарем Катеринославської духовної консисторії Неводчиковим⁵. Якщо ж консенсусу не знаходилося, архієрея могли чекати неприємності. Коли колишньому чиновнику синодальної канцелярії, а пізніше — секретарю Катеринославської духовної консисторії не сподобалось, що єпископ Інокентій поводить з ним як з підлеглим, до Петербурга пішов потік неофіційних і офіційних доносів. Як наслідок, архієрею була винесена сувора догана⁶.

На відміну від консисторських секретарів, склад духовних правлінь залежав не від центральної, а від місцевої єпархіальної влади. Виступаючи в ролі одного з ланцюгів у вертикалі взаємин архієрея і консисторії із парафіяльним духовенством, духовні правління стали своєрідними спадкоємцями існуювших раніше протопопських правлінь. При вирішенні більшості питань вони не мали самостійного значення і виконували головним чином посередницькі функції. Тож у центральній владі не було великої потреби брати під свій повний безпосередній контроль цю інституцію. Втім, в умовах розбудови державно-бюрократичної системи і духовні правління не могли бути обійдені увагою Петербурга. Зокрема була підписана ціла низка документів, які регламентували формування складу цих присутніх місць. Ще у 1768 р. було визначено, що в духовних правліннях має бути представлене не лише чорне, але й парафіяльне духовенство. У 1793 р. побачив світ синодський указ, яким єпархіальні архієреї зобов'язувались призначати на канцелярські вакансії в правліннях переважно осіб, які мали достатню семінарську чи академічну

¹РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 181 — 181 зв.

²ЦДІАК України. — Ф. 2193. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 1 — 1 зв.; ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXXII. — С. 413 — 414.

³ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXVII. — С. 721.

⁴Смолич І.К. История русской церкви... — Часть первая. — С. 159.

⁵Материалы для истории православной церкви в царствование императора Николая I... — Ч. II — С. 366 — 370.

⁶Там само. — С. 364 — 366.

освіту¹. 6 квітня 1830 р. імператором була затверджена доповідь Синоду, яка регламентувала порядок прийому на канцелярську службу дітей церковнослужителів². Через 3 роки за пропозицією синодального обер-прокурора єпархіальним архієреям було наказано не допускати невинуватого збільшення кількості канцелярських служителів у правліннях³.

Через Синод проходили справи про ліквідацію і переміщення духовних правлінь. Між іншим, у 1778 р. було наказано перевести такі присутні місця з приватних будинків до чоловічих монастирів⁴. Як зазначив П. Знаменський, це автоматично означало, що на чолі правлінь мали стати настоятелі монастирів, а білому духовенству залишалась лише другорядна і маловпливова роль членів цих присутніх місць. У цьому знаходила вияв загальноімперська тенденція адміністративного домінування чорного духовенства над білим⁵. По відношенню до духовних правлінь Південної України, втім, ця теза коректною не була. Нечисленність тут монастирів стала причиною того, що в керівництві правлінь переважало саме біле духовенство, а не ченці.

З Синоду вийшла низка указів, які регламентували окремі аспекти роботи духовних правлінь, зокрема уточнювали порядок звітності, запроваджували заходи, спрямовані на викорінення зловживань служителів цих присутніх місць. За Миколи I в контексті політики покращення матеріального стану підлеглих духовного відомства з'явилися документи, якими збільшувались витрати на утримання правлінь. Так, іменним указом від 16 січня 1828 р. оклади були збільшені вдвічі⁶. Додаткові суми на посилення штатів духовних правлінь були виділені згідно з іменним указом від 9 січня 1835 р.⁷ При фіксуванні в 1840 р. розмірів штатних окладів окремо були визначені суми в сріблї, які мали виділятися на духовні правління⁸. Як бачимо, І. Смолич помилявся, коли писав, що духовні правління “не були враховані в штатах”⁹.

Стосовно Південної України є несправедливою і теза І. Смолича про те, що духовні правління існували до 1840 р.¹⁰. Помилилися і укладачі опису фонду Херсонського духовного правління, які в передмові до нього писали, що це присутнє місце діяло до 1852 р.¹¹ Звіт по єпархіальному управлінню, штати, надруковані в “Новоросійському календарі” свідчать, що Херсонське духовне правління функціонувало і пізніше¹².

Напевно, причиною зазначених вище помилок стало те, що дійсно, з 40-х років XIX ст. у Російській імперії відбувалась ліквідація духовних правлінь із передачею їхніх функцій благочинним. Перша згадка про інститут останніх відноситься ще до 1698 р. Але поширення термін “благочинний” набув за царювання Єлизавети Петрівни, коли ним стали називатись деякі заможники — особи, які здійснювали функцію безпосереднього адміністративного нагляду за духовенством. Хоча продовжував застосовуватись і термін

¹ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXIII. — С. 470 – 471.

²Там само. — Собр. II. — Т. V. — Отд. I. — С. 288.

³ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 684. — Арк. 59, 61.

⁴ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XX. — С. 757.

⁵Знаменский П. Приходное духовенство... — С. 626 – 627.

⁶ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. III. — С. 29 – 31.

⁷Там само. — Т. X. — Отд. I. — С. 31 – 32.

⁸Там само. — Т. XV. — Отд. III. — С. 1193.

⁹Смолич И.К. История русской церкви... — Часть первая. — С. 274.

¹⁰Там само.

¹¹ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1.

¹²Извлечения из отчетов по епархиальному управлению за 1861 год // Херсонские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1862. — № 10. — С. 95; Управления отдельных ведомств. I. Духовные. А. Православной католической восточной церкви // Новороссийский календарь на 1858 год, издаваемый от Ришельевского лицея. — Одесса: в городской типографии, 1857. — С. 307 – 308.

“закажчик”, і в документах останньої чверті XVIII ст., які стосуються православної церкви на півдні України, він ще зустрічається. Таким чином, склалась ситуація, коли в одній єпархії діяли і благочинні, і закажчики з фактично подібними функціями. Це створювало незручності, і тому 25 листопада 1788 р. вийшов указ Катеринославської духовної консисторії, яким передавалась воля преосвященного Амвросія (Серебренникова): “Посади їх [закажчиків] із всім, що до них належить, доручити благочинним”¹.

Повноваження благочинних визначались спеціальною “Інструкцією”. У 1775 р. Платон (Левшин), тоді ще архієпископ Московський, видав для підпорядкованих йому благочинних інструкцію, яку Синод об’явив обов’язковою для всіх єпархій. Згідно з цим документом благочинні були останнім, нижчим, ланцюгом між парафіяльними церквами і єпархіальною владою. Декларувалось, що благочинний мав наглядати за священно- та церковнослужителями церков, які знаходились у його юрисдикції, піклуватись, аби нічого “неподобного, спокусливого і забобонного трапитись не могло”². На благочинних покладался нагляд за управлінням церковним майном, веденням документації в церквах. Вони мали право залагоджувати дріб’язкові справи, карати священно- та церковнослужителів за незначні провини.

У цілому благочинницька інструкція не була занадто деталізованою, і конкретизація обов’язків благочинних відбулась уже відповідними указами більш високих щаблів влади. Причому впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. з’явилась низка іменних і синодських указів, якими благочинним доручалось те чи інше завдання. Як бачимо, пряме керівництво вищих органів влади доходило і до цього рівня. Але все ж таких указів нараховується відносно небагато. Імператору та Синоду було достатньо дати розпорядження по духовному відомству в цілому, і тоді благочинні автоматично включались у коло осіб, які мали забезпечити його виконання.

Такі розпорядження, так само як і укази консисторії, ініційовані її присутніми або архієреєм, більшість благочинних отримували за посередництвом духовних правлінь. Разом з тим, деякі благочинні спілкувалися з єпархіальною владою без посередньо. Тому у випадках, коли треба було довести якусь інформацію до всіх духовних осіб єпархії, консисторією використовувалась стандартна формула: “всім перебуваючим у тутешній єпархії духовним правлінням і благочинним, від них незалежним, а також і в монастирі послати укази”.

Як випливає із цієї ж формули, у безпосередньому підпорядкуванні єпархіальному керівництву знаходились і монастирі. Поза юрисдикцією місцевого архієрея мало знаходитись управління лише монастирями, які мали статус ставропігійних, а отже, підпорядковувались безпосередньо Синоду. Таких монастирів на території Південної України не було. Разом з тим, на момент влаштування Слов’янської та Херсонської єпархії на її території знаходився монастир, приписаний до Києво-Межигірського ставропігійного монастиря, і Євгеній (Булгаріс) мав чимало клопоту намагаючись домогтись, щоб Самарський Пустинно-Миколаївський монастир був переданий Синодом під його юрисдикцію³. Докладніше питання, пов’язані з функціонуванням монастирів, будуть розглянуті нижче. Зараз же обмежимося викладенням тільки загальних тенденцій, які мали місце в управлінні обителями.

Впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. спостерігалось посилення контролю з боку центральної влади за діяльністю монастирів, із одночасним поступовим, досить дозованим, збільшенням їхніх майнових прав. І перше, і друге повністю вписувалось у контекст загальнодержавної політики по відношенню до церкви. Важкими

¹ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 2 а. — Спр. 1. — Арк. 182.

²Там само. — Арк. 196.

³РДІА. — Ф. 796. — Оп. 59. — Спр. 153. — Арк. 1 – 35.

ударами по економічній могутності та адміністративній автономії монастирів Російської імперії стали заходи, запроваджені Петром I і Катериною II, в першу чергу — секуляризаційна реформа. Ці удари були настільки нищівними, що продовження політики в тому ж напрямку не мало сенсу, оскільки “добити” монастирі остаточно означало б підірвати авторитет православної церкви, послабити побудовані з урахуванням потреб світської влади церковно-бюрократичні структури, у яких традиційно пріоритет віддався саме чорному духовенству. Крім того, подальше “приниження” святих обителів не відповідало б іміджу захисників православної віри, який створювали навколо себе монархи (при всій неоднозначності реального їх ставлення до “панівної” віри).

Тому впродовж 1775 – 1861 рр. з'явилося чимало указів вищих органів влади, якими монастирям надавались нові права щодо розпорядження своїм майном і використанням праці селян. Кожний раз це робилось із великою обачністю, здебільше під виглядом особливої милості, і передбачало механізм, який би не дозволив монастирям безконтрольно посилювати свою економічну могутність. Сам контроль ставав усе більш жорстким і стосувався навіть дріб'язкових аспектів господарської діяльності. У результаті монастирі перетворювались на інституцію, великою мірою залежну фінансово та адміністративно і від центральної, і від єпархіальної влади. Керівництво монастирів, призначення та переміщення якого залежало від Петербурга, було змушене стати провідником російської політики і в релігійній, і деякою мірою у світських сферах. Зауважимо, що сказане вище справедливо навіть по відношенню до старовинних, найбільш авторитетних, у минулому з великим ступенем самостійності, розташованих на території Російської імперії монастирів. Годі й казати про монастирі південноукраїнські, більшість з яких не могла похвалитися багатовіковою безперервною історією. Додамо, що відсоток чорного духовенства серед підлеглих духовного відомства в південноукраїнських єпархіях був нижчим, ніж у цілому по імперії. А тому тут вплив місцевих ченців на релігійне життя не був таким значним, як у більшості інших регіонів.

Розглядаючи систему управління православною церквою в останній чверті XVIII – середині XIX ст., необхідно окремо зупинитись на ролі, яку відігравали в ній світські установи та особи. Вище вже велася мова про значення імператорів і обер-прокурорів у цій системі. Але ними далеко не обмежувався список осіб, які впливали на церковне життя краю. В умовах, коли церква не була відокремлена від держави, коли релігійні установи були невіддільною складовою державно-бюрократичного апарату, цілком логічною була ситуація, коли, з одного боку, церква повинна була виконувати функції, які виходили далеко за межі суто релігійних, а з іншого, світські особи та установи брали участь у справах, які здавна знаходились у компетенції саме духовної влади.

Немає сенсу перераховувати всі світські інституції, які не тільки мали право, але і були зобов'язані взаємодіяти з різними щаблями церковної системи Російської імперії. Їх список багато в чому буде тотожним із загальним переліком нецерковних інституцій держави і включатиме чи не всіх, починаючи із Сенату і закінчуючи сільською поліцією та старшинами.

Розлогим буде і список питань, у яких духовне відомство мало взаємодіяти зі світським. Влаштування та ремонт релігійних споруд, відведення підцерковної землі, призначення та переміщення духовних осіб, розбудова та функціонування закладів освіти, фінансування духовного відомства, взаємини православних з представниками інших конфесій, призначення молебнів, здійснення хрещення, вінчання, поховання, сповідкування та прочищення, нагляд за церковним і монастирським майном, зберігання церковних сум, облік підлеглих духовного відомства, розгляд справ про злочини проти церкви та віри — ось далеко не повний перелік сфер такої взаємодії. У наступних розділах роль світського відомства в багатьох із цих сфер буде досліджена докладніше.

Обсяги повноважень світських осіб і установ у зазначених питаннях не залишались сталими. У той чи інший момент на них значною мірою впливали ставлення монарха та інших світських можновладців до духовного відомства, спроможність церковного керівництва відстоювати свою автономність по відношенню до світської влади, особливості внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації, традиція. Остання відігравала важливу роль в умовах нечіткого визначення правового поля і консерватизму духовного відомства. Коли відчувався брак кодифікованого законодавства, а документи, які виходили з Петербурга, багато в чому суперечили один одному, саме традиція якоюсь мірою допомагала впорядковувати діяльність церковних структур.

Що стосується ставлення представників світських установ до необхідності входити в зносини із церковною владою, парафіяльним духовенством, то тут можна помітити два, здавалось би, протилежні підходи. Перший — далеко не завжди пунктуальне і своєчасне реагування на звернення духовних осіб і установ та повідомлення їм про свої дії, а то й просто ігнорування своїх обов'язків у цій сфері. Не випадково впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. з'явився не один десяток указів, у яких підтверджувалась необхідність викорінення такої ситуації. На місцевому ж рівні лише по півдню України скарг духовної влади на несприяння їй представників влади світської нараховувалось сотні. Одна з причин цього ігнорування — зниження пієтету мирян перед церквою, і тим більше перед чиновниками духовного відомства. Багато ким із світських чиновників і консисторії, і духовні правління, і благочинні сприймалися як рядові бюрократичні структури, до того ж такі, які не мали розпорядчої влади над ними. Друга причина пов'язана з тією ж бюрократизацією управління: при постійному зростанні документообігу, при необхідності вести одразу десятки справ чиновники просто не встигали своєчасно реагувати на звернення духовенства.

Другий підхід світських структур до взаємодії із церквою — намагання розширити своє втручання в справи останньої, навіть виходячи за межі своїх повноважень. Не дивно, що з приводу законних скарг представників духовної влади побачила світ ціла низка указів, які забороняли такі дії. Але бажаного ефекту ці документи не справляли. Та й далеко не кожна скарга розглядалась у Петербурзі на користь духовного відомства. Як не дивно, але причини перевищення своєї компетенції в стосунках із церквою багато в чому ті ж самі, що і причини невиконання в повному обсязі службових обов'язків щодо неї. Тому перший і другий підходи є протилежними лише в певному сенсі. Дійсно, секуляризаційні тенденції в державі стали причиною того, що церква вже не мала авторитету, який створював бар'єр від втручання сторонніх у її справи. Розбудова ж бюрократичного апарату в умовах недостатньо чіткого визначення компетенції окремих установ мала наслідком можливість порушення відповідних меж повноважень задля виконання тих чи інших завдань, що лежали поза площиною релігійних інтересів.

Слід мати на увазі і роль особистостей, які внаслідок надзвичайних повноважень, сконцентрованих у їхніх руках, мали і широко використовувати як офіційні, так і неофіційні досить дієві важелі впливу на підлеглих духовного відомства.

Згадаймо хоча б діяльність Г. Потьомкіна, яка суттєво вплинула на розвиток православної церкви на півдні України у період функціонування Слов'янської та Херсонської єпархії. Ця особа ще до отримання в управління запорозьких земель була досить близько знайома із специфікою взаємин світської та духовної влади. І мова йде не тільки про навчання в Смоленській семінарії, а потім — у Московському університеті, де молодий Потьомкін неодноразово висловлював товаришам своє бажання стати або архієреєм, або міністром¹. І. Смолич повідомляє, що невдовзі після входження на трон

¹Бантыш-Каменский Д. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. В 4-х частях. — М.: Издательское объединение "Культура", 1991. — Ч. II. — С. 57.

Катерина II мала намір призначити Потьомкіна до Синоду. Григорій Олександрович отримав “місце за обер-прокурорським столом” із перспективою “дійсного по цьому місцю вправління”¹.

Отримавши під свою юрисдикцію південноукраїнський край, Потьомкін домігся значного обмеження ролі Синоду в питаннях прийняття і призначення до церков Слов’янської та Херсонської єпархії закордонних духовних осіб, зведення тут релігійних споруд². Ці напрямки діяльності відтепер більше залежали від місцевої світської влади та єпархіальних архієреїв. Перша знаходилась у підпорядкуванні Потьомкіну згідно з його статусом. Другі, при формальній автономії по відношенню до Григорія Олександровича, реально також суттєво залежали від нього. Вже згадувалось, що саме за підтримки Потьомкіна Никифор (Феотокі) отримав посаду єпархіального архієрея, а пізніше через зміну ставлення Григорія Олександровича втратив її. Злет та падіння архієпископа Амвросія (Серебrenикова) також були прямо пов’язані з Потьомкіним.

Зауважимо, що для духовенства півдня України, як це не парадоксально, концентрація реальної влади над церквою в руках влади світської, яку й уособлював Г. Потьомкін, не стала новиною. У певному сенсі можна навіть стверджувати, що це вже було традиційним для регіону. Адже і за періоду Нової Січі (1734 – 1775 рр.) духовні особи, які знаходились на території Вольностей Війська Запорозького, перебували в реальній залежності від світської влади в особі Коша³. Інше питання, що Кош являв собою орган демократичної влади, обирався самим запорозьким козацтвом, а Г. Потьомкін та підлеглі йому структури були поставлені Петербургом.

Звернемо увагу ще на один момент. Не лише за Потьомкіна, а й за інших світських можновладців, які мали вплив на монархів, Синод, єпархіальні архієреї та їх підлеглі прагнули підтримувати з ними стосунки, і тим самим потрапляли в певну залежність від них, використовуючи такі зв’язки заради отримання якихось благ або для себе, або для своєї єпархії чи її частини. Зі свого боку, центральна влада використовувала світських чиновників для негласного контролю за діяльністю архієреїв, розуміння чого також деякою мірою ставило духовну владу в залежність від світської. Прикладів і першого і другого вистачає. Наведено лише декілька, пов’язаних із уже згадуваними в цьому розділі подіями. Саме завдяки підтримці, якою зміг заручитися Інокентій (Борисов) з боку світської влади, і особисто сенатора тайного радника фон-Брадке, вдалося реалізувати проект влаштування Херсонського вікаріатства⁴. Катеринославський архієпископ Феофіл був змушений піти на спочинок багато в чому через неофіційні відзиви, дані про його діяльність Катеринославським цивільним губернатором Свечіним і начальником Катеринославського ж комітету ізраїльських християн статським радником Мізком⁵. Єпископ Гавриїл (Розанов) отримав догану Синоду в результаті розслідування фактів, викладених у приватній записці, отриманій обер-прокурором Мещерським від дійсного статського радника фон-Фока⁶.

Кілька слів скажемо про ту роль, яка законодавчими документами відводилась участі в управлінні справами церкви парафіянам. Знову ж таки, скажемо на рівні загальних зауважень, оскільки більш детально це буде висвітлено при розгляді регулювання

¹Смолич И.К. История русской церкви... — Часть первая. — С. 152.

²РДА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106.

³Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734 – 1775). — Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 1998. — С. 77 – 97.

⁴Е.К. Церковно-исторический очерк... — С. 34 – 35.

⁵Материалы для истории православной церкви в царствование императора Николая I... — Ч. II. — С. 382 – 383.

⁶Там само. — С. 366.

напрямків церковного життя південної України. В історії регламентації повноважень парафій простежуються ті самі тенденції, що і в регулюванні системи управління церквою в цілому. Обмеження місцевої влади на користь центру, уніфікація мали місце і тут. Разом з тим, сфера взаємодії парафій і священників не залишалась сталою: в одних напрямках, як-то поповнення за рахунок світських осіб лав священно- та церковнослужителів, обрання парафіяльних священників вона дещо звужувалась, в інших, зокрема в освіті, розширювалась. Держава, збільшуючи обсяг світських функцій духовенства, лише за Миколи I підійшла до зниження фінансової залежності останнього від парафій. І те — лише підійшла, не маючи змоги повністю перебрати на себе утримання релігійних споруд і священно- та церковнослужителів. Звідси — збереження важелів впливу парафій на духовенство.

Даючи загальну оцінку системі управління православною церквою в 1775 – 1861 рр. слід зазначити, що в багатьох рисах вона нагадувала систему управління світськими структурами. Схожими були і вади. Дослідник поліцейського апарату царизму в Україні того ж періоду О. Талдикін зазначає, що дореформена поліція мала такі недоліки, як відсутність швидкої координації дій різних ланок системи управління, брак коштів, що виділялись як на покращення, так і на забезпечення штатів, громізка система справочинства, відсутність спеціальної підготовки більшості чиновників і величезна багатоманітність їхніх функцій, що робило марними навіть найенергійніші зусилля щодо повного їх виконання¹. Багато в чому подібні спостереження можна зробити і в результаті дослідження вертикалі духовної влади. Особливості системи управління суттєво позначились на всіх аспектах існування православної церкви на півдні України. У тому числі — на церковно-адміністративний устрій регіону.

Розділ II

Церковно-адміністративний устрій краю

На характер розбудови церковно-адміністративного устрою південноукраїнського регіону в 1775 – 1861 рр. значною мірою впливала політика центральної російської влади. Саме Петербург мав пріоритет у вирішенні більшості питань, пов'язаних із влаштуванням, реорганізацією та ліквідацією єпархій, вікаріатств, духовних правлінь, монастирів, церков та інших структурних елементів цієї системи. Разом із тим, у деяких аспектах російській владі доводилось враховувати специфіку краю і розширювати за рахунок Синоду компетенцію місцевих структур. Тому на територію Південної України не поширювалась ціла низка документів, які визначили порядок внесення змін до церковного устрою інших складових Російської імперії. Але таких виключень робилось небагато, і в цілому устрій південноукраїнських єпархій розвивався в загальноімперському контексті.

Зауважимо, що коли ведеться мова про Південну Україну, згідно із уже складеною традицією мається на увазі територія в межах сучасної України, яка входила до складу Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній в кордонах 1805 року. Разом з тим, при розгляді окремих проблем не випускаються з поля зору території, які не включались в ці землі, але в певні історичні періоди знаходились у одних з ними церковно-адміністративних одиницях, і тому на них поширювалась влада південноукраїнських архієреїв.

Намагання центральної влади нівелювати риси окремішності церковного устрою регіону чітко простежувались ще за часів Нової Січі. Але до самого моменту ліквідації Вольностей Війська Запорозького Кошу вдавалось зберігати свій пріоритет у регулюванні

¹Талдыкин А.В. Административно-полицейский аппарат царизма в Украине в XVIII – первой половине XIX вв.: Дис... канд. юридических наук: 12.00.01. — Харьков, 2000. — С. 163.

церковних справ. Контроль центру за цією територією багато в чому був суто номінальним¹.

Ситуація змінилась у 1775 р., коли Нова Січ припинила своє існування. 3 серпня побачив світ маніфест Катерини II, яким заборонялась сама назва запорозького козацтва². Цей документ у багатьох єпархіях ще навіть не встигли оприлюднити³, а імператриця вже підписала указ про влаштування в Новоросійській і Азовській губерніях Слов'янської та Херсонської єпархії⁴.

Втім, реальні заходи по облаштуванню єпархії розпочались далеко не одразу. Хоча на підставі указу від 9 вересня 1775 р. до складу нової єпархії і мали ввійти всі церкви, які знаходились на території двох згаданих губерній, певний час справами цих релігійних споруд продовжували опікуватись архієреї Київської, Білгородської, Переяславської та Воронежської єпархій, до яких вони раніше і відносились. 10 червня 1776 р. Азовський губернатор Чертков, питаючи згоди государева намісника Новоросійської, Азовської та Астраханської губерній Г. Потьомкіна на призначення передбаченого штатом протопопа, писав: “Якщо..., ваша світлість, за благо прийняти погодитесь, то на звернення про призначення його по духовній команді від Білгородської єпархії, якій підпорядковані всі по Старій і Новій Лнії духовні чини, а в... містечках Царичанці, Китайгороді, Нефорощі і по колишніх запорозьких селищах від Київської і по Бахмутській від Воронежської архієреїв, маю очікувати вашої світлості наказу...”⁵.

Показово, що Синод навіть не мав точної уяви про кількість релігійних споруд на цій території, тому у відомості, складеній у синодальній канцелярії, стосовно цілої низки адміністративних одиниць було позначено: “чи є там церкви, про те невідомо”.

Лише у вересні за указом Синоду стали складати списки священно-та церковнослужителів, релігійних споруд, які мали увійти до Слов'янської та Херсонської єпархії⁶. Згідно з відомостями, які були узагальнені Синодом на підставі звітів із єпархій і пізніше передані до відомо Г. Потьомкіна, з Київської, Переяславської, Воронежської та Білгородської єпархій мало бути передано загалом 344 соборних і парафіяльних церков, 6 духовних правлінь⁷. Таким чином, помиляється О. Тригуб, пишучи, що “Новостворена єпархія... мала 232 церкви”⁸. Напевно, дослідник неправильно прочитав Гавриїла (Розанова), яким дійсно наводиться ця цифра, але стосовно неї зазначено, що це — кількість церков у Новоросійській губернії⁹. Отже, у цей показник не увійшли дані по губернії Азовській. Помилкою є наведена В. Климовим інформація про те, що “після 1776 р. в єпархії було близько 45 священників”¹⁰. Не відповідає офіційним підрахункам Синоду і подана в ювілейній статі з нагоди сторіччя заснування єпархії і повторена

¹Лиман І. Церковний устрій... — С. 41 – 97.

²ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XX. — С. 190 – 193.

³РДА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 402.

⁴ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XX. — С. 206 – 207.

⁵РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 797. — Ч. 6. — Арк. 391 – 391 зв.

⁶РДА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 307 – 362.

⁷Там само. — Арк. 368.

⁸Тригуб О.П. Історія заснування Катеринославської та Херсонської єпархії (1775 – 1837) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. VII. — Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 1999. — С. 108.

⁹Гавриил (Розанов). Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой-Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с упразднением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии. С 1751 по 1786 год // ЗООИД. — Одесса, 1853. — Т. III. — С. 104.

¹⁰Історія релігії в Україні: У 10-ти т. — Т. 3 Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. — К.: Український центр духовної культури, 1999. — С. 117.

деякими дослідниками (із посиланнями на Феодосія (Макарієвського)) теза, згідно з якою в перший рік своєї історії єпархія включала 245 церков¹.

За кількістю церков новостворена Слов'янська та Херсонська єпархія не була серед перших. Згідно із відомістю, складеною в 1779 р. у канцелярії Синоду за наказом обер-прокурора Акчуріна, Слов'янська та Херсонська єпархія із 356 церквами посідала за цим показником 25 місце серед 33 єпархій імперії, залишивши позаду єпархії Переяславську, Устожську, Псковську, Архангельську, Астраханську, Санкт-Петербурзьку, Могильовську, Іркутську². Втім, не лише кількість релігійних споруд визначала значення єпархії. Набагато важливішим було місце, яке відводилось їй у планах петербурзьких можновладців.

Із жовтня 1776 р. почалось облаштування нових єпархіальних структур. Архієпископ Євгеній прибув до Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. На початку грудня сформована там консисторія видала указ про проголошення імені Слов'янського та Херсонського архієпископа Євгенія в усіх церквах єпархії³. Згодом планувалось перенести перенести кафедру до міста Слов'янська, яке мало бути збудоване на місці Запорозької Січі. Втім, зроблено це не було.

Перші кроки недосвідченого адміністратора архієпископа Євгенія були обережними: далеко не всі зміни церковного устрою краю ініціювались ним; нововведення у всіх сумнівних випадках не запроваджувались без докладного узгодження із Синодом.

Для налагодження механізму взаємодії з парафіянами необхідно було визначитись із конфігурацією мережі підпорядкованих консисторії правлінь. Ініціатором тут виступало керівництво Новоросійської губернії, яке промеморією надіслало до консисторії свої пропозиції. Вже через кілька днів Євгеній наказав вчинити так, як пропонувалось. Втім, проект губернської влади викликав незадоволення присутнього консисторії полтавського протопопа І. Яновського, з-під юрисдикції якого мали вийти деякі церкви. Тому Євгеній призупинив дію свого розпорядження і звернувся до Синоду із запитом, чи слід запроваджувати нововведення, або залишити стару структуру правлінь⁴. Указом Синоду від 25 січня 1777 р. Слов'янському та Херсонському архієпископу було наказано вчинити згідно з пропозицією губернської влади і перерозподілити відповідну територію між шістьма правліннями⁵. Певний час, до сформування духовного правління в Слов'янському та Херсонському повітах Новоросійської губернії, їхні землі, заселені колишніми запорожцями, як і в період Нової Січі залишались в управлінні старокодацького намісника Григорія Порохні.

Невдовзі правління було сформовано і на землях Азовської губернії⁶.

Обережність Євгенія не означала, що архієрей не мав власних поглядів на напрямки розбудови єпархії. Як чернець, він у першу чергу звернув увагу саме на монастирі. Вже у перших документах, складених Євгенієм у Полтаві, помітне його незадоволення

¹Столетие Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1876. — № 16. — С. 256; Буланова Н.М. Церковно-релігійні процеси на Катеринославщині в останній чверті XVIII ст. // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — 2002. — С. 29; Корольков К. Столетний юбилей Екатеринослава. 9-го мая 1787 г. — 1887 г... — С. 27.

²РДІА. — Ф. 796. — Оп. 60. — Спр. 162. — Арк. 1 — 4.

³Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. — Дніпропетровськ: ВАТ "Дніпрокнига", 2000. — С. 443.

⁴Там само. — Оп. 57. — Спр. 472. — Арк. 1 — 7.

⁵Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины II. 1773 — 1784 гг. — Петроград: Синодальная типография, 1915. — С. 177.

⁶ІР НБУ. — Ф. V. — Спр. 497. — Арк. 175.

розміщенням на території його єпархії духовенства Києво-Межигірського монастиря і перебуванням під юрисдикцією останнього Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря. Скаржачись на те, що в його підпорядкуванні знаходяться лише Полтавський Хрестовоздвиженський, Нефорощанський Успенський і Сокольський Преображенський монастирі, Євгеній просив Синод передати йому або Самарський, або Святогорський монастир (який знаходився на кордоні з Слов'янською та Херсонською і входив до складу Білгородської єпархії)¹. При керівництві єпархією Євгеній прагнув робити ставку на чорне духовенство. А його катастрофічно не вистачало. І хоча указом Синоду передбачалось, що до складу правлінь не обов'язково повинні входити монастирські настоятелі чи ієромонахи, Євгеній, обгрунтовуючи своє клопотання про збільшення кількості підпорядкованих йому монастирів, писав: “для таких, що виникають, єпархіальних справ, присутності в духовних правліннях, проведення слідств та для інших потреб необхідні монастирські настоятелі”². Втім, плани Євгенія залишились лише на папері: Синод не задовольнив тоді його прохання.

У діях Євгенія простежувались намагання, притаманні і більшості інших єпархіальних архієреїв останньої чверті XVIII – середини XIX ст.: сконцентрувати у своїх руках стільки влади, скільки це було можливо в рамках, визначених світськими та центральними духовними установами і можновладцями. Тому перебування на території єпархії установи та осіб, підпорядкованих Києво-Межигірському монастирю, і дратувало Євгенія.

Структура установ єпархіального управління, сформована за Булгаріса, зазнала деяких трансформацій за Никифора (Феотокі). Це було безпосередньо пов'язано зі змінами, які відбувались у територіальному устрої краю. Тепер, як і при Євгенії (Булгарісі), і при наступних єпархіальних архієреях, простежувалась чітка тенденція слідування церковно-адміністративних перетворень у фарватері перетворень територіально-адміністративних. Розташування органів церковної влади пристосовувалось до світської адміністративної структури, а не навпаки. А те, що розміщення світських і церковних структур мало бути приведено у відповідність, впливало з ролі, яку відігравало світське відомство в діяльності церкви. Після приєднання в 1783 р. до Російської імперії Криму в регіоні відбулись перетворення, пов'язані з ліквідацією Новоросійської та Азовської губерній і влаштуванням Катеринославського намісництва й Таврійської області. У зв'язку з цим змінилась і система духовних правлінь: у відповідності з новим поділом на повіті з листопада 1784 р. у Катеринославському намісництві діяли Полтавське, Кременчуцьке, Новомиргородське, Єлизаветградське, Бахмутське, Катеринославське, Новомосковське, Константиноградське, Марієнпольське (Маріупольське), Павлоградське, Олександрійське, Алексопольське духовні правління. У довідці консисторії про це повідомлялось, що переведення частини із названих правлінь у повітові міста і приведення назв правлінь у відповідність із назвами цих міст зроблене з метою створення сприятливих умов для скоріших зносин духовної та світської влади³.

У зв'язку із територіальними придбаннями держави і зміною губернського устрою регіону невдовзі змінила назву і сама єпархія. В іменному указі від 28 листопада 1786 р. йшлося про переміщення Никифора, архієпископа Слов'янського та Херсонського, і прихід Амвросія на місце архієпископа Катеринославського і Херсонеса-Таврійського⁴.

На час перебування на архієрейській кафедрі Никифора припало відновлення на півдні України Готфійської та Кафійської єпархії, із поширенням її влади на приазовських і кримських православних.

¹РДА. — Ф. 796. — Оп. 59. — Спр. 153. — Арк. 1.

²Там само.

³ІР НБУ. — Ф. V. — Спр. 497. — Арк. 175 зв. — 176.

⁴ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 1.

Плани стосовно виведення кримського населення з-під юрисдикції Константинопольського патріарха із передачею під відання Синоду виношувались уже давно. Ще в 1771 р., під час російсько-турецької війни, Катерина II передала на розгляд Синоду і Комісії про церковні маєтки питання, чи слід влаштовувати самостійну єпархію із центром в Азові і приписати до неї Таганрог, фортеці Нової Дніпровської лінії і кримські православні церкви, або ж приписати все це до складу однієї з уже існуючих єпархій¹. Зовнішньополітичні обставини невдовзі змінили плани Петербурга стосовно способу підпорядкування кримських церков і використання карти православних кримських греків у великій міжнародній політиці.

Зусилля тепер були сконцентровані на переміщенні греків із Криму до Російської держави. Цей план підтримав архієпископ Євгеній (він не міг його не підтримати з огляду на ті обставини, які привели його на місце єпархіального архієрея). Втім, з російського боку провідну роль у переселенні відігравала не духовна, а світська влада². Грекам було обіцяно цілу низку привілеїв, важливою складовою яких була незалежність від влади керівництва Слов'янської та Херсонської єпархії і підпорядкування грецькому ж митрополиту Ігнатію, під керівництвом якого і відбувався вихід православних з півострова.

У “Жалуваній Грамоті Християнам Грецького закону, які вийшли з Криму в Азовську губернію на поселення” від 21 травня 1779 р. було зафіксовано, що митрополиту Ігнатію до самої смерті доручаються всі поселяни, які вийшли з ним і будуть виходити з Криму. Ігнатій ставився в безпосереднє підпорядкування Синоду з правом висвячувати духовних осіб до церков³. Резиденцією митрополита став Маріуполь. Досить швидко греками були влаштовані церкви. Згідно з реєстром, поданим при рапорті митрополита Ігнатія Синоду від 12 червня 1781 р., таких церков нараховувалась 21⁴. Втім, на момент складання рапорту наведенні в ньому дані були вже застарілими. У документах за грудень того ж року зазначались 23 церкви, підпорядковані Ігнатію⁵.

Будівнича діяльність греків викликала незадоволення з боку архієпископа Никифора, який не бажав допустити, аби в межах його єпархії діяли незалежні від нього церкви. У серпні того ж 1781 р. Никифор скаржився Синоду на те, що греки, які вийшли з Ігнатієм із Криму і осіли в Катеринославі, будували там церкву. Обґрунтовуючи своє незадоволення, архієпископ писав: “Якщо та церква буде залежати від преосвященного Ігнатія, то в одному місці два архієреї і дві православні церкви рівнозалежні знаходиться будуть”, що, на думку Никифора, не відповідало існуючим правилам. Але Синод розсудив, що підстав для припинення будівництва немає⁶. Зіштовхнулись інтереси двох грецьких архієреїв — Никифора та Ігнатія — і в питанні підпорядкування кальміуської похідної Миколаївської церкви. Владнати суперечку допоміг губернатор В. Чертков⁷.

Приводи для подібних конфліктів зникли із смертю на початку 1786 р. Ігнатія і передачею підпорядкованих йому раніше церков під владу архієпископа Никифора.

¹Покровский И.М. Русские епархии в XVI – XIX вв. Их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. — Казань: Центральная типография, 1913. — Т. 2. (XVIII-й век). — С. 501 – 502.

²Колоеров С.А. Роль Г.А. Потемкина в переселении греков из Крыма и в обустройстве их в Приазовье // Греция и славянский мир. Сборник научных статей. — Симферополь: “Крымский Архив”, 2002. — С. 63 – 69; Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.) — К., 2001. — С. 43 – 48, 72 – 81.

³МКМ. — Д. — 3471.

⁴РДІА. — Ф. 796. — Оп. 60. — Спр. 98. — Арк. 160 – 160 зв.

⁵Там само. — Арк. 170.

⁶Там само. — Арк. 176 – 177.

⁷Покровский И.М. Русские епархии... — С. 512 – 513.

Тимчасово останній призначив благочинним над грецькими церквами протопопа маріупольської Харлампієвської церкви Трифілія. Так була ліквідована найменша з підпорядкованих Синоду єпархій.

Підкреслимо, що маніпуляції кримськими православними греками, які здійснювались російською владою, мають розглядатись як такі, що були спрямовані на досягнення в першу чергу політичних, а не релігійних цілей. Внаслідок виселення греків православ'я в Криму зазнало втрат, які давались взнаки ще десятки років. У приєднаному до Росії Криму станом на 28 грудня 1783 р. було нараховано лише 58 церков, 25 з яких виявились зруйнованими¹. Протоієрей Лебединцев пізніше так охарактеризував цю ситуацію: “В якому стані знаходилось в Криму християнство під час приєднання цього краю до Росії? Правильніше буде сказати, що 1783 р. ми знайшли тут тільки сумні сліди його”².

І все ж православне населення в Криму залишилося. До того ж, сюди прибували православні греки із-за кордону, спокусившись щедрими обіцянками Росії, яка ще проявляла велику зацікавленість у такому шляху поповнення населення. І знову одним із стимулів для переселення стало підпорядкування грецькому архієрею. 7 березня 1787 р. іменним указом про створення в складі Катеринославської єпархії вікаріатства, очолюваного єпископом Феодосійським і Маріупольським, передбачалось, що до пастви останнього мають відноситись всі греки, які оселяються в Маріуполі й Таврійській області³.

Вікаріатству були підпорядковані і церкви Керчі та Єнікале, які ще за умовами Кючук-Кайнарджийського договору 1774 р. знаходились у складі Російської імперії. З 1794 р. до території, яка знаходилася під юрисдикцією єпископа Феодосійського і Маріупольського, були причислені землі Чорноморського Козачого війська. Таким чином, вікаріатство мало територію чималої протяжності. Логічно, що її структури управління були складнішими, ніж структури єпархії, очолюваної митрополитом Ігнатієм. І це при тому, що митрополиту підпорядковувалась самостійна єпархія, а єпископам Феодосійським і Маріупольським — лише єпархія вікарна. У Феодосії, а пізніше — Старому Криму, вікарії мали архієрейський будинок та консисторію. У безпосередньому підпорядкуванні консисторії перебували лише кримські релігійні споруди. Управління ж двома іншими складовими вікаріатства здійснювалось за посередництвом маріупольського і чорноморського протопопів⁴.

Релігійних споруд у складі вікаріатства було небагато. Серед них — два монастиря: Балаклавський Георгіївський монастир у Криму і Катерино-Лебяжська пустинь на землях Чорноморського війська. Згідно з відомістю, складеною для Синоду, у 1794 р. на Кримському півострові було 16 церков, у Маріуполі та його повіті — 24, Катеринодарі та його окрузі — 4. Отже, вікаріатству тоді підпорядковувалось лише 44 церкви⁵. Як впливає з височайше затвердженої доповіді Синоду, на момент ліквідації вікарної єпархії в ній налічувалось не більше 66 церков⁶. Ця доповідь, якою скасовувалось вікаріатство, була затверджена імператором 16 жовтня 1799 р. Так що помилився В. Біднов, пишучи, що вікаріатство існувало з 1787 по 1797 рік⁷.

¹Лашков Ф. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году // ЗООИД. — Одесса, 1886. — Т. XIV. — С. 119.

²Лебединцев А. Столетие церковной жизни Крыма. 1783 – 1883 // ЗООИД. — Одесса, 1883. — Т. XIII. — С. 204.

³ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXII. — С. 816.

⁴Лебединцев А. О Феодосийской (викарной) епархии // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1861. — № 1. — С. 47.

⁵ДААРК. — Ф. 118. — Оп. 1. — Спр. 5388. — Арк. 30 – 32.

⁶ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXV. — С. 815.

⁷Беднов В. Из прошлого Екатеринославской епархии. — Екатеринослав: тип. Губернского земства, 1907. — С. 63.

За часів функціонування вікаріатства єпархія, до якої воно належало, продовжувала змінюватись у кордонах. І ці зміни, як і більшість попередніх, ставали наслідком реалізації планів світської влади. Під час російсько-турецької війни Катеринославський архієпископ Амвросій (Серебrenиков), який з 1789 р. мав до того ж титул місцеблюстителя Молдовлахійської екзархії, перебував за наказом імператриці при головнокомандуючому військами Г. Потьомкіну і, згідно з його волею, віддавав розпорядження стосовно Очаківської області ще до її приєднання до Росії. Коли ж війна закінчилась, архієпископ звернувся до Синоду із запитом, хто має керувати релігійними спорудами, розташованими між Бугом і Дністром. Синод, з огляду на те, що ці землі були приєднані до Катеринославської губернії, наказав, аби на цю територію поширювалась і влада Катеринославського і Херсонеса-Таврійського архієпископа¹. За розпорядженням Синоду тут було влаштовано два протопопські правління. Наказом від 21 жовтня 1793 р. всю область було розподілено між 4 благочинними².

Не залишалась сталою мережа монастирів. Напрямок її зміни багато в чому визначався все тим же Г. Потьомкіним. Як продовження секуляризаційної політики Катерини II 10 квітня 1786 р. “згідно з видами і розрахунками князя Потьомкіна” з’явився іменний указ, яким, між іншим, ставропійний Києво-Межигірський монастир передбачалось перенести в Таврійську область. Оскільки Самарський монастир був приписаний до Києво-Межигірського, то над ним нависла реальна загроза закриття. Настоятель обителі добре розумів, від кого залежить її доля. Він звершувався до Потьомкіна, і той вислав згоду на існування монастиря і в подальшому. Паралельно з цим архієпископ Амвросій отримав від Синоду згоду на те, щоб Пустинно-Миколаївський монастир разом з усіма своїми угіддями залишився в складі Катеринославської єпархії. Втім, бюрократичний механізм уже був запущений, і Катеринославська казенна палата у серпні 1787 р. конфіскувала монастирські землі та угіддя все на тій же підставі залежності Самарського від Києво-Межигірського монастиря. І знову вирішальним виявилось слово Потьомкіна, який наказав казенній палаті залишити майно за монастирем³.

Продовженням заходів, передбачених стосовно монастирів іменним указом від 10 квітня 1786 р., став іменний же указ, який з’явився через 2 роки, 25 квітня 1788 р. Згідно з ним на території Катеринославського намісництва в штаті мали залишитись лише Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і новий монастир поблизу Катеринослава для влаштування архієрейського будинку, а також жіночий Великобудиський Преображенський монастир. Усі інші обителі мали бути перетворені на парафіяльні церкви⁴. І тут Потьомкін залишив за собою можливість коригувати порядок виконання монаршої волі. Коли Катеринославська казенна палата приступила до опису майна монастирів, їй було наказано “відбором його призупинитись... до наказу його світлості”⁵. Оскільки в іменному указі від 25 квітня 1788 р. передбачалось влаштування нового монастиря для архієрейського будинку, це створювало для єпархіальної влади низку незручностей, пов’язаних із необхідністю докласти чимало зусиль для будівництва. Тому Амвросій звернувся до Г. Потьомкіна з проханням сприяння в наданні дозволу на

¹Покровский И.М. Русские епархии... — С. 522 – 524.

²Мильчев В. Болгарські переселенці на півдні України. 1724 – 1800 рр. — Київ–Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 2001. — С. 148; Покровский И.М. Русские епархии... — С. 523 – 524.

³Феодосий (Макаревский). Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь. — Екатеринослав: тип. Екатеринославского губернского правления, 1873. — С. 62 – 67.

⁴ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXII. — С. 1070.

⁵РДАДА. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 317. — Арк. 2.

використання Самарського монастиря як архієрейського будинку. І Потьомкін отримав від Синоду потрібний дозвіл¹.

Враховуючи той вплив, який мав Григорій Олександрович на церковні справи південного краю, зрозуміло, що після смерті Г. Потьомкіна і приходу на його місце особи, яка мала відмінний погляд на концепцію територіального устрою підконтрольної йому території, змін мало зазнати і духовне відомство. Новий правитель намісництва, молодий фаворит Катерини II П. Зубов, сконцентрував свою увагу на влаштуванні Вознесенського намісництва, до якого мали увійти ряд повітів утвореної на землях колишніх польських володінь Брацлавської губернії, декілька повітів Катеринославської губернії та Очаківська область. Дещо були змінені і межі самої Катеринославської губернії за рахунок приєднання частини Київського намісництва².

Захоплений ідеєю облаштувати місто, яке б затьмарило Катеринослав, П. Зубов запропонував імператриці план Вознесенська, який і був затверджений іменним указом від 2 жовтня 1795 р.³ У “Розписі, які будівлі в Вознесенську потрібно зводити...”, складеному наступного року, передбачалось, зокрема, поряд із влаштуванням впродовж шести років соборної і впродовж року парафіяльної церкви, будівництво за два роки архієрейського будинку, консисторії й типографії⁴. Отже, перекреслювались старі плани стосовно розміщення єпархіального керівництва в Самарському Пустинно-Миколаївському монастирі. Зміна пріоритетів вдарила і по Катеринославу. Місто, яким пишався Потьомкін, було різко обмежене у фінансуванні, чим були поховані, зокрема, плани зведення грандіозних розмірів кафедрального собору, закладеного Катериною II.

Втім, не реалізувались плани і самого П. Зубова. Прихід до влади в імперії Павла I знаменував для церковно-адміністративного устрою Південної України не тільки відмову від плану перенесення єпархіальних структур до Вознесенська, але й більш глобальні зміни. Вступивши на престол, новий імператор значно трансформував губернський поділ Російської імперії. Для південноукраїнського регіону це конкретизувалось в об'єднанні південної частини Вознесенської губернії, Таврійської області і більшої частини губернії Катеринославської в нове утворення, яке отримало назву Новоросійська губернія із адміністративним центром у Катеринославі, перейменованому на Новоросійськ.

Усе це потягло за собою зміни і церковно-адміністративного устрою. Іменними указами від 14 і 21 грудня 1797 р. назва єпархії була змінена на “Новоросійська та Дніпровська”, відповідний титул отримав і митрополит Гавриїл (Бонулеску-Бодоні)⁵. Територіальні межі влади архієрея скоротились, оскільки в Новоросійській і Дніпровській єпархії залишились лише релігійні споруди, які знаходились у кордонах Новоросійської губернії. Єпархіальна влада переїхала до Новомиргорода, оскільки попереднє місце її перебування, Полтава, відійшло до складу Малоросійської губернії. Трансформації, які відбулись згідно з волею Павла I на півдні України, невдовзі поширились на всі єпархії імперії: 16 жовтня 1799 р. височайше затвердженою доповіддю Синоду передбачалось привести єпархіальні та губернські кордони і назви у відповідність⁶. Згідно з розписом, доданим до цієї доповіді, у Новоросійській і Дніпровській єпархії мало знаходитись 655 церков. За цим показником єпархія посідала 22 місце серед 36.

¹Феодосий (Макаревский). Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь... — С. 70 – 74.

²Загоровский Е.А. Деятельность П. А. Зубова по управлению Степной Украиной // Козирев В.К. Материалы до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). — Запоріжжя, 1999. — С. 493.

³ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXIII. — С. 793 – 804.

⁴РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 699. — Ч. 2. — Арк. 379 – 383.

⁵ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXIV. — С. 869.

⁶Там само. — Т. XXV. — С. 813 – 821.

Саме згідно з цією доповіддю в руслі політики скорочення вікаріатств, що не мали великої кількості церков, релігійні споруди, підпорядковані Феодосійському та Маріупольському вікаріатству, яке ліквідувалось, опинились безпосередньо в складі Новоросійської і Дніпровської єпархії. Не можна повністю погодитись із дослідниками, які стверджують, що “після закриття вікаріатства церковне управління в Маріупольському повіті запроваджувалося на загальних основах”¹. Дійсно, грецька громада втратила низку рис своєї окремішності. Але не всі. За зверненням Маріупольського міського голови і повіреного двадцяти грецьких селищ Новоросійська духовна консисторія фактично дозволила приазовським грекам зберегти деякі риси самоврядування в релігійній сфері. Зокрема був збережений порядок висування особи на посаду благочинного самою громадою, що давало грекам можливість мати на цьому місці людину, яка б діяла в їх інтересах. Якщо враховувати, що благочинні відігравали роль останньої ланки в системі посередництва між єпархіальним керівництвом і парафіяльним духовенством, то стає зрозумілим, що мати на цій посаді свого представника, який, до того ж, знаходився в певній залежності від громади, було дуже зручно. Адже саме від цієї ланки врешті-решт великою мірою залежало, яка інформація про стан грецьких церков буде подаватись духовній владі. Роль благочинного ставала значно вагомішою завдяки тому, що ця особа рішенням консисторії була виведена із прямого підпорядкування місцевому духовному правлінню і ставилась у залежність від самої консисторії. Таким чином, при розгляді цілої низки питань з ланцюга справочинства випадала проміжна ланка — духовне правління — яка обмежувала коло повноважень благочинного і зменшувала потенційні можливості останнього хоча б деякою мірою впливати на рішення єпархіального керівництва. Разом з тим, такий стан речей у деяких випадках більше влаштував навіть не благочинного, а духовне правління. Адже запропонований консисторією порядок, за яким останнє мало звертатись до благочинного не указами, а повідомленнями, міг знімати з духовного правління відповідальність у разі невиконання духовенством грецьких церков розпоряджень єпархіального архієрея. Що ж стосується єпархіальної влади, то вона від цього не втратила в обсязі своїх прав, адже благочинний, на відміну від керівників Феодосійського і Маріупольського вікаріатства, повністю залежав від Новоросійської духовної консисторії та єпархіального архієрея².

Прихід на російський престол Олександра I відкрив нову сторінку в історії адміністративно-територіального устрою Південної України і вплинув на устрій церковний. Укрупнення губерній павлівського періоду змінилось на протилежну тенденцію. 8 жовтня 1802 р. іменним указом Новоросійська губернія була розділена на три — Катеринославську, Миколаївську (з 1803 р. — Херсонську) і Таврійську (до складу якої увійшли і землі Чорноморського війська). Згідно з височайше затвердженою 4 грудня 1803 р. доповіддю Синоду, кордони єпархій мали бути приведені у відповідність із кордонами новостворених губерній. Втім, більш ніж для двох десятків губерній, у тому числі і для південноукраїнських, було зроблене виключення з огляду на невелику кількість церков у кожній з них та враховуючи особливості їхнього розташування. Тому на території Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній мав порядкувати один архієрей, який відтепер носив титул не “Новоросійський і Дніпровський”, а “Катеринославський, Херсонський і Таврійський”.

У цьому ж документі зазначалось, що оскільки в Катеринославській єпархії немає жодного чоловічого монастиря, Синодом прийнято рішення про надання статусу штатного

¹Гедьо А. До питання про церковний устрій маріупольських греків (80 рр. XVIII – XIX ст.) // Греция и славянский мир... — С. 83.

²Лиман І. Церква приазовських греків на зламі XVIII – XIX ст. // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Збірник наукових праць. — Запоріжжя, 2003. — С. 142 – 147.

другокласного монастиря розташований у Херсонському повіті Новогригоріївській пустині, яка за іменним указом від 29 вересня 1792 р. була приписаною до Софроніївської пустині Курської єпархії. У Смоленській єпархії, де діяло аж 6 штатних монастирів, наказувалось ліквідувати Бізюков монастир із передачею його назви і штатних сум колишній Новогригоріївській пустині.

І ще один важливий для південноукраїнської єпархії захід передбачався цією ж доповіддю Синоду: архієрейська кафедра мала бути перенесена із Новомиргорода до Катеринослава¹. Звернемо увагу, що свого часу в умовах необхідності переселення з Полтави Гавриїл (Бонулеску-Бодоні) клопотав про переведення кафедри до Новомиргорода через те, що із заснуванням Вознесенського намісництва це місто тимчасово, до побудови Вознесенська, стало адміністративним центром намісництва, і там були розташовані світські губернські установи. Отже, і на цей раз духовна влада рухалась слідом за світською. Клопотання єпархіального архієрея було задоволене, але з перенесенням адміністративного центру губернії в Новоросійськ (Катеринослав) архієрейська кафедра залишилась у Новомиргороді, який мав статус “приписаного міста”². До того ж, це місто розташовувалось на окраїні єпархії і не було з’єднано з іншими її частинами зручними шляхами сполучення, що створювало неабиякі складності для функціонування вертикалі єпархіальної влади. Тому наступник Гавриїла, архієпископ Афанасій, і звернувся до Синоду з проханням про переміщення кафедри. І ось тепер, 4 грудня 1803 р., це прохання було задоволене. Зрозуміло, що центральною владою відповідне рішення було прийнято не через якісь особливі симпатії до південноукраїнського єпархіального архієрея, а з причини зацікавленості в тому, щоб єпархіальна бюрократія могла діяти більш ефективно, знаходячись поруч із органами губернської влади.

У перше десятиліття XIX ст. деяких трансформацій зазнали і духовні правління, які залишились у межах Катеринославської, Херсонської й Таврійської єпархії. Такі зміни відбувались під контролем Петербурга. Між іншим, коли протопоп Феодор Романов звернувся до архієпископа Платона з проханням перевести Маріупольське духовне правління, розташоване в Оріхові, в Олександрівськ і призначити його протопопом цього правління, указом консисторії від 22 березня 1807 р. було об’явлено: “Оскільки для переведення згаданого Маріупольського духовного правління із Оріхова у місто Олександрівськ ніякої потреби не вбачається, влаштування ж духовних правлінь наново без розпоряджень від Святішого Правлячого Синоду бути не може, через це протопопу Романову в теперішньому проханні його відмовити, об’явити йому, що після зібрання відомостей про наново відкриті повіти стосовно влаштування духовного правління в місті Олександрівську розгляд вчинений буде...”³

На початку 1809 р. консисторія повідомила, що імператор дав згоду на перенесення духовних правлінь з Оріхова до Олександрівська, з Перекопу до Сімферополя, на влаштування правлінь у Маріуполі та Олександрії з перенесенням в останню штату ліквідованого Катеринославського духовного правління⁴.

Після приєднання до Російської імперії Бессарабії змінились південно-західні кордони Катеринославської, Херсонської й Таврійської єпархії. Складовою російської політики щодо новопридбаних земель було їхнє цілковите включення в правове поле імперії, в тому числі і в церковній сфері. Треба було створити церковно-адміністративні структури, які давали б можливість повністю контролювати ці території і знаходились би в прямому

¹ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXVIII. — С. 140 – 143.

²Беднов В. Из прошлого Екатеринославской епархии... — С. 5 – 9.

³ІР НБУ. — Ф. II. — Спр. 24899. — Арк. 2471.

⁴ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 767. — Арк. 1 – 2.

підпорядкуванні Петербургу. Тут уже вкотре центральній владі прислужився Гавриїл (Бонулеску-Бодоні), член Синоду. Він представив пропозиції, які невдовзі були втілені у височайше затвердженій 21 серпня 1813 р. доповіді Синоду. Згідно з цим документом влаштовувалась нова єпархія — Кишинівська й Хотинська із титулом митрополії та екзархії. В її адміністративному центрі — Кишиневі — мали діяти архієрейський будинок, дикастерія (консисторія), семінарія. На чолі єпархії ставився митрополит. Отже, єпархія отримувала всі центральні структурні підрозділи, які повинні були мати відповідні церковно-адміністративні одиниці. У єпархії мало діяти і вікаріатство.

Важливо, що спеціально було обумовлено необхідність вирішувати всі духовні справи на підставі загальноросійських цивільних і церковних узаконень.

Для Південної України значення утворення цієї єпархії полягало в першу чергу в тому, що під керівництвом митрополита Кишинівського та Хотинського, за пропозицією Бонулеску-Бодоні, були передані церкви, які знаходились між Бугом і Дністром на просторах Очаківського степу, що належали до Херсонської губернії¹. Так із складу Катеринославської, Херсонської й Таврійської єпархії було виведено до 100 церков, у тому числі й одеські, тираспольські та ананіївські, які відтепер мали отримувати розпорядження не з Катеринославської, а з Кишинівської духовної консисторії². Це був черговий крок на шляху розукрупнення єпархій, і в синодській доповіді зазначалось, що зменшити територіальні межі компетенції Катеринославського архієрея можливо тому, що його єпархія простяглась більш ніж на 1000 верст і включає 789 церков³.

Напевно, Бонулеску-Бодоні, будучи добре знайомим що називається “із середини” з пріоритетами петербурзької політики, зміг використати їх і для задоволення власних інтересів, адже ще після того, як він залишив Київську кафедру, митрополит кілька років мешкав в Одесі⁴, і тепер бажав приєднати її до своєї єпархії.

У самій новоствореній єпархії релігійних споруд стало навіть більше, ніж у сусідній. Згідно із відомостями, зібраними у 1815 – 1816 рр. чиновником відомства Колегії іноземних справ Свін’їним, у Бессарабській області нараховувалось 935 церков. Крім того, тут діяло 11 монастирів⁵.

Впродовж перебування Одеського повіту в релігійній залежності від Кишинівського архієрея в регіоні почали діяти і нові монастирі. Зокрема височайше затвердженою 1 липня 1824 р. доповіддю Синоду мала бути реалізована пропозиція вже покійного митрополита Кишинівського про реорганізацію тимчасового архієрейського подвір’я біля Одеси в штатний Успенський чоловічий монастир. Земля для цього подвір’я ще в 1814 р. була подарована дворянином Теутолом і наступного року, згідно з волею імператора, закріплена за Кишинівським архієрейським будинком. Втім, для митрополита вона виявилась малокорисною: у віддаленості від Кишинева, відділеного, до того ж, Дністровськими карантинами, подвір’я поступово приходило в запустіння. З іншого боку, частина Кишинівської єпархії, яка примикала до Чорного моря і простяглась від Бугу до Дунаю, не мала жодного монастиря. З огляду на це і було прийняте позитивне рішення з приводу пропозиції Бонулеску-Бодоні⁶.

¹ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXXII. — С. 613 – 619.

²Юрневич М. К истории Одесской Архангело-Михайловской монастырской церкви // ЗООИД. — Одесса, 1898. — Т. XXI. — С. 8 – 10.

³ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXXII. — С. 618.

⁴Логинов Е. Из истории церковной иерархии и духовного просвещения в Новороссийском крае и Одессе // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1894. — № 18. — С. 409.

⁵А.Н. Очерк гражданского устройства Бессарабской области с 1812 – 1828 г. // ЗООИД. — Одесса, 1900. — Т. XXII. — Отд. I. — 1900. — С. 143.

⁶ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXXIX. — С. 431 – 433.

За час перебування частини церков Херсонської губернії в складі Кишинівської та Хотинської єпархії деяких змін зазнала структура духовних правлінь єпархії Катеринославської, Херсонської й Таврійської. Зокрема, оскільки в підпорядкуванні Ольвіопольського духовного правління залишалось мало церков, архієпископ Іов звернувся до Синоду з пропозицією ліквідувати цю установу із перепідпорядкуванням підлеглих їй церков Єлисаветградському духовному правлінню. Пропозиція архієрея пройшла лише частково: члени Синоду вирішили не ліквідовувати правління, а лише тимчасово його закрити¹.

Дещо змінився характер залежності від єпархіальної влади парафій, які, починаючи з 1817 р., входили до складу новозапроваджених військових поселень. Територія, яку займали військові поселення, поступово розширювалась². На її духовенство поширювались правила, передбачені височайше затвердженою 27 грудня 1819 р. доповіддю генерала Аракчєєва: священники поселених полків під час перебування в округах військового поселення підпорядковувались благочинним поселених військ, а ті — єпархіальному архієрею. Але під час походів такий порядок не діяв, і всі священники перебували під командою обер-священника³.

Розбудова мережі релігійних споруд у кількісному відношенні мала для Кишинівської та Хотинської єпархії такі показники: згідно із звітом по відомству духовних справ православного сповідання в 1835 р. тут уже діяли: 1 кафедральний собор, 1033 церкви і 12 молитовних будинків; єпархія мала 16 чоловічих і 6 жіночих монастирів і пустиней⁴. У цей же час у Катеринославській єпархії налічувалось 22 собори, 662 парафіяльні церкви, 14 церков при цвинтарях, 1 при казенних заводах, 7 єдиновірських церков і 1 молитовний будинок, 4 чоловічих монастирі. Жодного жіночого монастиря тут не діяло⁵.

З огляду на чисельність населення обидві єпархії потрапили до складеного Синодом у 1836 р. списку церковно-адміністративних одиниць, у межах яких мали бути створені вікаріатства.

Петербург зажадав від єпархіальних архієреїв відомостей про кількість підпорядкованих церков і пропозицій щодо місця влаштування вікаріатств. Отримавши з місць відповіді, Синод змінив свої наміри. Було вирішено, що для Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархії вікаріатство створювати не слід, оскільки в разі розміщення вікарія в Катеринославі, разом з єпархіальним архієреєм, духовним особам із віддалених місцевостей, зокрема з південної частини Таврійської губернії, все одно довелось би їздити у справах до адміністративного центру Катеринославської губернії. Якщо ж розмістити вікарія поза межами Катеринослава, то він не зміг би допомогти архієпископу у веденні поточних справ, а необхідність підлеглим духовного відомства їздити до консисторії все одно залишилась би. Щодо Кишинівської й Хотинської єпархії, то влаштування вікаріатства було визнано за недостатню міру через те, що хоча вона і не мала таку велику площу, як сусідня, але налічувала набагато більше монастирів і церков. До того ж, на думку Синоду, Північне Причорномор'я та Кримський півострів потребували більшої уваги з боку православного духовенства, оскільки у зв'язку з розвитком міст і торгівлі тут оселилось чимало представників інших конфесій, а кримські татари, за деякими даними, вже не так як раніше сторонились християнства і багато хто з них навіть був готовий змінити віру.

¹ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 6. — Спр. 5. — Арк. 270 – 270 зв.

²Ден В.Э. Население России... — С. 167 – 170.

³ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 2 а. — Спр. 1. — Арк. 103 зв.

⁴Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1836 год. — СПб.: в тип. Святейшего Правительствующего Синода, 1837. — С. 96, 100, 110.

⁵Там само. — С. 96, 100, 104 – 105.

Результатом врахування всіх цих аргументів стала сформована в Синоді думка про влаштування на півдні України замість двох вікаріатств нової єпархії.

Центр її мав бути розміщений в Одесі; згідно з підрахунками, із складу двох сусідніх єпархій до неї мали відійти 512 церков, 4 монастирі, 6 духовних правлінь. Із складу Катеринославської єпархії мали бути виключені Таврійська і частина Херсонської губернії з військовими поселеннями, а з Кишинівської — друга частина Херсонської губернії з повітовими містами Тирасполем, Анан'ївим і Одесою. Нова єпархія мала отримати статус вищий, ніж Катеринославська: остання замість другокласної ставала трьохкласною, тоді як нововлаштована одиниця зводилась у другий клас.

Перед тим, як передати вищеперелічені пропозиції імператору, обер-прокурор Синоду звернувся з ними до Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора М. Воронцова. Останній зауважив, що він вважає більш доречним частину Херсонської губернії, яка лежала на правому березі Бугу, залишити в складі Кишинівської єпархії, а центром Херсонської й Таврійської єпархії зробити не Одесу, а Херсон. Якщо ж, писав Воронцов, Синод все ж таки вирішить призначити місцем перебування єпархіального архієрея саме Одесу, то витрати на облаштування й утримання єпархіальних установ слід було б покривати не за рахунок міських прибутків¹.

У цьому випадку думка місцевої світської влади була врахована Петербургом не в повному обсязі. Височайше затвердженою 9 травня 1837 р. доповіддю Синоду частина Херсонської губернії виводилась з Кишинівської єпархії, а центром нової єпархії призначалась саме Одеса, “через населеність і значимість цього міста, через зручність зносин з нього зі всіма містами нововлаштованої єпархії, і нарешті, через те, що через це місто проходять і всі зносини православного духовенства Росії та Греції”. Витрати на облаштування й утримання єпархіального керівництва були все ж віднесені, як і пропонував М. Воронцов, на рахунок не міської, а державної казни².

В історіографії майже не звернено увагу на питання порівняння розвитку двох єпархій, що діяли на півдні України з 1837 р. Втім, уже самою височайше затвердженою доповіддю Синоду дві південноукраїнські єпархії були поставлені в нерівні умови: третьокласність Катеринославської й Таганрозької єпархії відкидала її назад у порівнянні із єпархією Херсонською й Таврійською. Відтепер 2 найбільші церковно-адміністративні одиниці регіону розвивались паралельно, і одним із показників цього розвитку стала зміна кількості релігійних споруд. Динаміка зростання кількості церков у єпархіях, згідно з доповідями, які подавались імператору обер-прокурором Синоду, виглядала таким чином³:

Єпархія	Рік	Соборів	Церков	Каплиць або молитовних будинків	Монастирів чоловічих	Монастирів жіночих
Катеринославська й Таганрозька	1839	10	345	2	1	—
	1844	10	350	4	1	—

¹Материалы для истории православной церкви в царствование императора Николая I... — Ч. I. — С. 301 – 304.

²ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XII. — Отд. I. — С. 306 – 307.

³Таблиця укладена на підставі: Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год. — СПб.: в Синодальной типографии, 1841. — С. 2, 6, 10; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1845 год. — СПб.: в Синодальной типографии, 1846. — С. 2, 6, 10; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год. — СПб.: в Синодальной типографии, 1851. — С. 2, 6, 10; Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 год. — СПб.: в Синодальной типографии, 1856. — С. 2, 6, 10; Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год. — СПб.: Синодальная типография, 1862. — С. 2, 6, 10.

	1849	10	354	16	1	—
	1854	10	362	26	1	—
	1859	10	376	29	2	—
Херсонська й Таврійська	1839	12	518	—	4	—
	1844	14	535	9	4	1
	1849	20	552	11	4	1
	1854	21	545	30	5	1
	1859	23	555	46	11	1

Як бачимо, мало місце відставання Катеринославської й Таганрозької єпархії не лише за абсолютними показниками кількості храмів, але і за темпами збільшення цієї кількості. Лише в 50-х роках Херсонська й Таврійська єпархія відстала за цими темпами, і навіть спостерігалось зменшення кількості церков, що було зумовлено подіями Кримської війни.

Щодо змін кількості монастирів, то тут різниця між двома єпархіями помітна ще яскравіше: за 20 років у Катеринославській і Таганрозькій єпархії з'явився 1, а в Херсонській і Таврійській — 8 монастирів.

Вже зазначалось, що неоднакове ставлення центральної влади до двох південноукраїнських єпархій виявилось, зокрема, у призначенні до Одеси більш енергійних й авторитетних архієреїв, ніж до Катеринослава. Від цих людей великою мірою залежало, розбудові яких релігійних споруд буде приділена особлива увага.

Зусиллями Гавриїла (Розанова) з'явився лише один монастир, але цей заклад мав неабияке значення через те, що він був єдиним у цьому регіоні, призначеним для черниць. У травні 1839 р. Гавриїл повідомив Синоду про необхідність заснувати в Одесі жіночий монастир. 26 квітня 1841 р. імператором була затверджена доповідь Синоду з цього питання, і при Одеській Архангело-Михайлівській церкві почав влаштовуватись монастир у те ж ім'я¹.

Але зроблене у цьому напрямку було дуже скромним у порівнянні з тим, що відбулось з мережею монастирів Херсонської й Таврійської єпархії завдяки зусиллям Інокентія (Борисова).

Уже невдовзі після переведення до Одеси архієпископ ознайомився із середньовічними пам'ятками християнства Криму і розробив проект їх відновлення. Згідно з ним таке відновлення забезпечило б досягнення одразу кількох цілей: підтримання честі православ'я і російського уряду в очах іновірців; збереження від руйнування пам'яток культури; створення сприятливих умов для переходу татар у православ'я; справлення приємного враження на мандрівників².

Інокентій розгорнув активну діяльність по впровадженню в життя плану на всіх рівнях. Архієпископ переконував парафіян у необхідності відновлення монастирів; у 1849 р. він звернувся до Синоду з пропозицією заснувати Бахчисарайський Успенський скит, а потім — кіновії в Криму. Записка із обґрунтуванням необхідності відновлення в Кримських горах православних святих і обителів була передана Інокентієм і світським структурам, без підтримки яких реалізація планів ставилась під великий сумнів. Зокрема таку записку

¹Григорович Н. Обзор учреждения в России православных монастырей, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764 – 1869 г.) – СПб.: в Синодальной типографии, 1869. – С. 59 – 65; ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XVI. — Отд. I. – С. 341.

²Тур В.Г. Крымские православные монастыри XIX – начала XX века: История. Правовое положение. – Симферополь: Изд-во “Таврия-Плюс”, 1998. – С. 47.

отримав начальник Головного морського штабу, який і передав її на розгляд головного командира Чорноморського флоту і портів. Крім того, відповідний лист був надісланий архієпископом М. Воронцову. Між іншим, у цьому листі Інокентій зазначив, що перед тим, як передати справу на розгляд імператора, він хоче знати думку Воронцова з цього приводу, аби уникнути марнування часу¹. Інокентій тримав у курсі своїх дій щодо влаштування монастирів й інших високопоставлених осіб, з якими підтримував контакти. Зокрема зацікавленість планами південноукраїнського архієпископа висловлював Великий князь Костянтин Костянтинович².

При такій активності й підтримці Інокентію вдалося заснувати, крім Бахчисарайського Успенського скиту, Херсонську Володимирську, Інкерманську, Катерлезьку, Кизилташську, Космо-Дем'янівську кіновії. Причому кіновії рішенням Синоду мали бути підпорядковані керівництву саме Успенського скиту. Інокентій розпочав підготовку до заснування й інших обителів, але ці плани були реалізовані вже після смерті архієпископа³.

Зрозуміло, що яким би авторитетним не був Інокентій, але якби його плани йшли у розріз із інтересами центральної російської влади, вони навряд чи були б реалізовані. Архієпископ, який не один рік працював у Синоді, добре знав пріоритети влади. Та й його особисті погляди в питанні освоєння Кримського півострова багато в чому перегукувались із поглядами петербурзьких можновладців. Отже, в особі архієпископа Інокентія центральна влада знайшла людину, яка не просто була змушена діяти у відповідності з інтересами Петербурга, але сама проявляла неабияку активність на цьому полі діяльності, у деяких моментах навіть випереджаючи думки центральних фігур російської політики.

Що ж стосується зміни інтересів Петербурга у відношенні до розбудови мережі монастирів Криму, то тут можна погодитись із аналізом, зробленим В. Туром. Після приєднання Криму і припинення війн із Османською імперією російська влада почувала себе досить вільно на півострові, не побоюючись його відторгнення. Тому не було необхідності значно посилювати такий важіль впливу, як християнізація місцевого населення, переважну більшість якого становили мусульмани. З іншого боку, економічні інтереси, а також пріоритети зовнішньої політики по відношенню до Балканських країн вимагали обережного ставлення до питань віри. Але в середині XIX ст. ситуація була вже іншою. Етнічний склад населення півострова суттєво змінився, і питома вага православних тут збільшилась. На міжнародній арені Російській імперії знову протистояла Туреччина, але не сама, а підтримувана могутніми Англією і Францією. Виникла загроза втрати регіону. Тепер уже не можна було зволікати таким інструментом влади, як церква. Необхідно було підтвердити історичне право християнської держави на володіння півостровом. Тому плани архієпископа Херсонського й Таврійського щодо відновлення християнських святинь у Криму були ой як доречні⁴.

Ще одним напрямком активності Інокентія у сфері розбудови церковно-адміністративного устрою підлеглої йому єпархії було влаштування Херсонського вікаріатства. Якщо однією з цілей Інокентія при зведенні монастирів у Криму було поширення впливу православ'я на мусульман, то основна мета заснування вікаріатства полягала в протистоянні поширенню в регіоні католицизму та розколу. Безпосереднім поштовхом для того, щоб архієпископ заходився отримувати дозвіл на створення

¹РДА ВМФ. — Ф. 410. — Оп. 2. — Спр. 184. — Арк. 1 – 40; Ф. 243. — Оп. 1. — Спр. 5110. — Арк. 2 – 12.

²РВ ІРЛІ РАН. — Ф. 265. — Оп. 2. — Спр. 3962. — Арк. 1 – 2.

³Катуни Ю.А. Монастыри Крыма в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов). — Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2000. — С. 19 – 119; Тур В.Г. Крымские православные монастыри...; ВР РНБ. — Ф. 313. — Спр. 27.

⁴Тур В.Г. Крымские православные монастыри... — С. 50 – 51.

Херсонського вікаріатства, стало влаштування тут нової католицької єпархії, із створенням у Херсоні єпископської резиденції. Шукаючи можливостей реалізувати план, Інокентій із свого досвіду єпархіального архієрея і присутнього Синоду знав, що надійніший шлях — діяти через світську владу. У листі до протоієрея М. Перепеліцина Інокентій писав: “Виникла пропозиція помістити у вас вікарія. Можливо і дати його. Але краще, якщо б його просити. Хто? Де? Як? Вони (мешканці м. Херсона) можуть висловити думку свою начальству губернії через двох, трьох людей. Він, тобто начальник губернії, може довести до відома генерал-губернатора Федорова. Цей у Пітер до Міністра внутрішніх справ. Цей повідомить Святішому Синоду. Шлях природний, проти якого нічого заперечити мені”¹. Втім, випадок дав можливість скористатись більш прямим шляхом, хоча і через представника все тієї ж світської влади — сенатора фон-Брадке.

Обґрунтовуючи перед Синодом потребу в новому вікаріатстві, Інокентій відмічав необхідність допомоги йому в управлінні найбільш віддаленими частинами єпархії (Мелітопольський, Бердянський, Дніпровський повіти), які, до того ж, були осередками населення, яке не знаходилося у залежності від православного архієрея. Не випускав Інокентій із поля зору і своїх планів щодо монастирів: передбачалось, що вікарій може взяти на себе особистий нагляд за влаштуванням цих споруд у Криму.

І з влаштуванням вікаріатства Інокентій, що називається, “попав у хвилю”. Адже миколаївською владою заохочувалось та ініціювалось створення таких інституцій, і, крім Херсонського, у цей період в імперії виникло ще декілька вікаріатств. 28 лютого 1853 р. імператор затвердив ухвалу Синоду про створення вікаріатства на півдні України. 23 березня з’явився відповідний синодський указ². При влаштуванні Херсонського вікаріатства в Одесі вдалося забезпечити зв’язок цієї установи зі справою розвитку кримських монастирів: першим вікарієм Синодом був призначений настоятель Бахчисарайського Успенського скиту³.

Архієпископом Інокентієм планувалась ще одна, більш масштабна, ніж влаштування Херсонського вікаріатства, трансформація церковно-адміністративного устрою Південної України — створення окремої Таврійської єпархії. У своїх спогадах про Інокентія І. Палімпсестов зазначив з цього приводу: “Думку про відкриття самостійної митрополії на півдні Росії Інокентій не раз повторював; і не можна було не погодитись з доводами, які він наводив на користь її... І якби він був живий, можливо, все це і здійснилось би. Цій справі значно перешкодила Кримська війна, яка передчасно прискорила смерть і государя Миколи Павловича, який так поважав світлий розум Інокентія, і смерть самого Інокентія, чия душа змучилась, глядячи на російську Голгофу”⁴.

Втім, жодна із перелічених обставин не стала нездоланною перешкодою для реалізації плану архієпископа Інокентія, який стосувався створення нової єпархії. Не стала тому, що питання стояло наразі, і регіон об’єктивно потребував змін. Адже із створенням вікаріатства проблеми, для вирішення яких воно і передбачалось, розв’язані не були. Вікарій, знаходячись в Одесі, був так само віддалений від дальніх кутків єпархій, як і архієпископ, а тому в плані підвищення оперативності взаємодії шаблів церковної системи в південному краї створення вікаріатства мало що дало. Через нечисленність штату вікаріатство не могло бути достатньо ефективним і в питанні протидії поширенню впливу

¹Е.К. Церковно-исторический очерк... — С. 34.

²ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXVIII. — Отд. I. — С. 127 – 129.

³Е.К. Церковно-исторический очерк... — С. 45; Серафимов С. Несколько сведений об учреждении викаріатства Херсонской епархии в 1852 году // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1878. — № 19. — С. 557 – 567.

⁴Полімпсестов І.У. Мои воспоминания об Иннокентии архиеп. Херсонском и Таврическом. — СПб.: хромолиитография и тип. С. Добродеева, 1888. — С. 128.

в регіоні інших конфесій, падінню рівня моральності населення, відміченому ще в доповіді фон-Брадке.

Тому було цілком логічно, що в регіоні з'явилась така нова єпархія. До Синоду надійшло відповідне клопотання мешканців Криму, підтримане генерал-губернатором О. Строгановим. Синодом була складена відповідна доповідь імператору. Останній 16 листопада 1859 р. затвердив її. Згідно з цим документом із складу Херсонської єпархії виключалась Таврійська губернія, на території якої утворювалась нова єпархія із архієрейською кафедрою в Сімферополі. Відтепер Херсонський єпархіальний архієрей мав носити титул "Херсонський і Одеський", вікарій Херсонської єпархії — "єпископ Новомиргородський", а архієрей нової єпархії — "Таврійський і Сімферопольський". Проголошувалось, що, зважаючи на давність православної церкви в Криму і важливість її як колиски російського християнства, Таврійській єпархії присвоювались другий клас і ступінь після Херсонської єпархії¹. Як бачимо, Петербург знову підкреслював, що Крим здавна належав до Росії, а його населення — до православ'я. Такий же наголос зустрічаємо і в інших документах 50-х років, що стосуються півострова. У світі недавніх зазіхань ісламської Туреччини на кримські землі тоді це мало неабияку актуальність, і оскільки більшість документів, про які йде мова, мали зачитуватись у всіх церквах, вони служили, між іншим, і засобом ідеологічного впливу на кримське населення.

Важливо, що Таврійська єпархія, так само як і Херсонська, була поставлена в класі вище за єпархію Катеринославську, яка залишилась третьокласною, хоча тепер за кількістю релігійних споруд вона перевищувала Таврійську. Це було досить чітким індикатором пріоритетів центральної влади. Згідно з офіційними підрахунками між самими двома частинами колись єдиної Херсонської й Таврійської єпархії релігійні споруди були розподілені таким чином: до Таврійської єпархії увійшли Георгіївський монастир, Бахчисарайський Успенський скит і 6 підпорядкованих йому кіновій, 11 соборів, 121 парафіяльна церква; Херсонська ж єпархія мала 3 чоловічі і 1 жіночий монастирі, 1 скит, 12 соборів, 465 церков, 15 молитовних будинків. Крім того, на території Херсонської єпархії розміщувалось 2 собори і 4 церкви, підпорядковані відомству головного священика армії та флотів².

Височайше затверджена 16 листопада 1859 р. доповідь Синоду формально відкрила новий етап в історії православної церкви в Криму, надавши півострову можливість мати власного архієрея. Проте, як уже зазначалось, реально початкові кроки по облаштуванню нової єпархії довелось робити все ж архієпископу Херсонському, оскільки кримчани так і не побачили особу, яка перша отримала титул "Таврійський і Сімферопольський". Вже в грудні 1859 р. Димитрієм (Муретовим) було наказано відділити всі документи й архівні справи, які стосувалися Таврійської єпархії, видати архієрейські шати в Сімферопольський собор, але до відкриття Таврійської духовної консисторії всім благочинним церков і настоятелям монастирів Таврійської губернії зноситись із консисторією Херсонською³. 26 лютого 1860 р. синодським указом був затверджений склад присутніх Таврійської духовної консисторії⁴. Але реальна робота Таврійського єпархіального керівництва по розбудові церковно-адміністративного устрою підлеглої території розпочалась лише в кінці жовтня.

¹ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIV. — Отд. II. — С. 251 — 252.

²Общие сведения о Херсонской епархии // Херсонские епархиальные ведомости. — 1860. — № 1. — С. 4.

³ДАМС. — Ф. 20. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 1, 1 зв., 14.

⁴Там само. — Арк. 3.

Розрахунок на те, що розукрупнення Херсонської й Таврійської єпархії дасть новий імпульс розвитку православ'я в Криму, виявився вірним. За 1861 – 1871 рр. на території Таврійській єпархії було зведено стільки ж церков, скільки за попередні 80 років¹.

При розгляді трансформації церковно-адміністративного устрою Південної України, що відбулись в останній чверті XVIII – середині XIX ст., вказувалась кількість церков, які діяли в регіоні в етапні моменти його історії. Ці показники є дуже важливими для визначення рівня розвитку південноукраїнських єпархій. На самі темпи зростання кількості релігійних споруд вплинув широкий спектр факторів, який включав особливості внутрішньої та зовнішньої політики держави, місце краю в системі пріоритетів Петербурга, зміни кордонів єпархій, економічний стан країни в цілому і населення Південної України зокрема, рівень релігійності населення, традиції і в зв'язку з цим рівень активності парафіян, позиція місцевих архієреїв у питанні розбудови мережі церков і цілий ряд інших. Ці фактори великою мірою відбилися і на процедурі отримання дозволу на будівництво релігійних споруд.

Ще за часів Нової Січі простежувалась тенденція посилення контролю центральної духовної влади за процедурою заснування церков на запорозьких землях. Етапним у цьому плані можна назвати початок 1760-х рр., коли з утворенням Старокодацького духовного намісного правління з'явився посередник між кошовим керівництвом і київським архієреєм у вирішенні питання про влаштування релігійної споруди. У 1770 р. вийшов указ Синоду, яким коригувались уже вимоги до самих єпархіальних архієреїв стосовно направлення до Синоду отриманих ними “чолобитних”. Остання за часів існування Нової Січі суттєва зміна в цій процедурі була запроваджена указом Синоду від 14 липня 1772 р., який став відповіддю на неодноразові звернення київського митрополита. Архієрей просив скасувати необхідність попереднього листування з Петербургом у питаннях влаштування на землях Вольностей нових храмів Божих, вказуючи таке обґрунтування свого звернення: “Як де у володінні військових Запорозьких Вольностей установи і розпорядки не лише по світській, але і по духовній командам багато в чому від інших відмінні, опіка ж про церкви Божі від них здійснюється сумлінна і утримання священно-і церковнослужителям доставляється достатнє, та й тамтешньому народу, особливо в теперішній час, знадобиться скільки можливо надання поблажливості і задоволення”. Втім, позбавившись необхідності попередньо зноситись із Синодом, митрополит ставився в залежність від світської влади, без дозволу якої він не мав права приймати рішення щодо заснування церкви. Зберігалась необхідність давати звіт Синоду про вже надане благословення на влаштування храму².

Після ліквідації Вольностей Війська Запорозького архієпископ Євгеній, який тільки-но прибув до Полтави, не наважився продовжити практику надання без узгодження з Синодом дозволу на зведення церков. Але потреба саме в такому порядку була нагальна. Це розуміла в першу чергу світська влада. Г. Потьомкін підтримав пропозицію Азовського губернатора В. Чертова і звернувся до Синоду з клопотанням дозволити будувати церкви в губернії за згодою лише місцевого архієрея та губернатора. Місцева влада аргументувала свої пропозиції тим, що спрощення процедури отримання дозволу дасть змогу більш ефективно виконувати волю імператриці щодо залюднення регіону, оскільки вихідці із-за кордону, і з інших частин Російської імперії воліють селитися переважно там, де бачать уже збудовані церкви. Отже, справа виходила далеко за межі суто релігійних інтересів. Не дивно, що Синод березневим 1777 р. указом дав дозвіл на заснування релігійних споруд у Новоросійській та Азовській губерніях без попереднього з ним погодження³.

¹Катунин Ю.А. Из истории христианства в Крыму... — С. 45 – 46.

²Лиман І.І. Церква в духовному світі запорозького козацтва. — Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 1997. — 47 – 53.

³РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 1 – 5 зв.

Через 2 роки Азовське губернське керівництво звернулось до Синоду з новою пропозицією, яка передбачала спрощення процедури проведення “указного слідства” і надання дозволу на зведення церков навіть у населених пунктах, які включали менше 100 дворів¹. Синод задовольнив це звернення.

Коли ж було прийняте рішення про включення Азовської та Новоросійської губерній у Катеринославське намісництво, правитель останнього звернувся до Синоду з проханням поширити правила, затверджені щодо порядку зведення церков в Азовській губернії, і на землі губернії Новоросійської. Указом Синоду від 11 вересня 1783 р. такий дозвіл був даний².

До 1798 р. місцеві світська та духовна влади відігравали вирішальну роль у питаннях влаштування церков.

Початок справі клав або поміщик, або громада населеного пункту, в якому планувалося звести новий храм. Причому звернення писались на адресу як духовної, так і світської влади. Архієпископ отримував прохання про надання дозволу на початок будівництва, і видавав стандартної форми “Благословительну грамоту”, у якій дозволяв “за прикладом інших святих церков соборно закласти і після закладки нам рапортувати”. В “Грамоті” обов’язково містилось посилання на указ Синоду від 13 вересня 1734 р., яким визначались пропорції, в яких мала будуватись церква. У цьому ж документі архієпископ нагадував також, що згідно з указом Синоду від 9 жовтня 1742 р. після завершення зведення церкви має бути проведена перевірка, чи є в наявності все необхідне для функціонування храму.

Як сама справа закладення церкви, так і перевірка майна новозбудованої споруди доручалась протопопу, а пізніше — одному із присутніх духовного правління. Протопоп чи присутній правління складав докладний “Реєстр речам, до церкви за необхідністю належним”, у якому мали бути відмічені ті книги, предмети священницького вбрання, посудини тощо, які повинні бути в наявності, але ще не були придбані. Хоча перелік необхідних речей і існував, при відсутності деяких предметів архієреї зберігали за собою право вирішувати, чи є відсутність чогось підставою для відкладення освячення храму. Незважаючи на те, що серед придбаних в 1783 р. для баратівської церкви книг не було “Требника”, “Уставу”, “Духовного регламенту”, букваря, катехізису, і навіть Біблії, це не перешкодило архієпископу Слов’янському та Херсонському розпорядитись про видачу антимінсу цьому храму³. Але відсутність купелі в церкві Андріївки стала причиною такої резолюції, накладеної в 1798 р. митрополитом Гавриїлом: “Антимінс видати і церкву освятити дозволити протопопу Іоанну Богдановичу, коли купіль для немовлят буде в наявності”⁴.

Втім, існувала ще одна важлива умова — наявність землі, відведеної на утримання священно- та церковнослужителів.

Отримання дозволу на освячення нових храмів було значно ускладнене з приходом до влади Павла І. Указ Синоду від 6 вересня 1798 р. зобов’язував єпархіальне керівництво представляти до Петербурга слідчі справи по кожному зверненню. На виконання указу, відтепер духовні правління мали подавати консисторії, а та передавати Синоду докладні відомості про всі обставини справи. Причому ця інформація складалась за стандартною схемою, і накази консисторії, видані духовним правлінням у різні роки, мало відрізнялись від підписаного 18 квітня 1800 р. з приводу прохання поміщика Курлянського про будівництво церкви в слободі Іванівці: “... Для того в те Херсонське духовне правління послати указ і веліти зробити найдокладніше вивчення: 1-е: в яких парафіях згадані

¹ Там само. — Арк. 41 – 46 зв.

² Там само. — Арк. 125 – 129.

³ ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 9, 15.

⁴ Там само. — Спр. 300. — Арк. 8.

поміщика Курляньського слободи Іванівка і Аннівка, а також і інші прописаних п'яти поміщиків слободи, позначивши їх назви, знаходяться, і в скількох верстах від тих і від інших навколишніх, і яких саме парафій, а також і між собою? Та і скільки знаходиться у всіх тих семи слободах, у кожній окремо, чоловічої і жіночої статі душ, про які і відомість прикласти. 2-е: цих п'яти слобод поміщики і мешканці чи бажають бути в парафії при тій, що планується поміщиком Курляньським збудуватись, церкві? Про що від них і підписку представити. 3-е: після відрахування цих слобод від теперішніх їхніх парафій чи не будуть вони замалі для утримання своїх церков, і скільки з них при кожній залишиться обох статей душ окремо, і чи можуть священно- та церковнослужителі їх мати не бідне утримання, про що від них і письмові відзиви взяти. 4-е: від прохача Курляньського випребувати підписку, чи спроможний він у селі своєму Іванівці власним своїм коштом збудувати церкву наново, і її прикрасити всім необхідним, та і на майбутнє утримувати назавжди в пристойній благоліпності з тим, щоб до зведення ще тієї церкви належна до неї і на утримання перебуваючих при ній священно- та церковнослужителів в указній кількості десятин земля відмежована і план на неї доставлений був у цю консисторію. 5-е: які саме причини спонукають його, Курляньського, до такого влаштування церкви, і чи є в тому необхідна потреба, і яка точно? А крім того, 6-е: оскільки у височайше конфірмованій Його Імператорською Величністю в 11-й день січня минулого 1798 року Синоду і Сенату доповіді в 9-му пункті між іншим зображено: тих поселян або поміщиків, які на майбутнє будуть просити про будівництво наново церков, буде обов'язком забезпечувати священників і церковників усім тим, що в тій доповіді потрібно, для того і про це взяти від нього, Курляньського, докладне зобов'язання на підставі тієї доповіді з тим, щоб і будинки для тих священно- та церковнослужителів збудовані були піклуванням його, Курляньського. І все те слідство достеменно представити в цю консисторію для відправки його в Святіший Синод”¹.

Крім згадки про необхідність дотримання положень законодавчого документу від 11 січня 1798 р. (про що докладніше скажемо пізніше), головним нововведенням, або, скоріше, поверненням до дещо забутого порядку стала необхідність зноситись з Петербургом під час розгляду питання. Надання ж інформації по пунктах, що вимагались єпархіальним архієреєм, не було чимось незвичним для населення Південної України. За часів Нової Січі від запорожців вимагалось надсилання до київського митрополита відповідей по ще більшій кількості пунктів. Після ліквідації Вольностей за фактами надходження прохань про заснування храмів консисторія розпоряджалась проводити слідство², духовне правління перевіряло відомості про кількість майбутніх парафіян і відстань до найближчої церкви³, парафіяни давали підписку про те, що будуть утримувати храм Божий⁴. До того ж, про стан місцевості, де мала розміщуватись церква і підцерковна земля, професійно складені відомості містились у паперах землемірів.

За Павла I був посилений контроль і за влаштуванням придільних і домових церков. Синодським указом від 24 вересня 1800 р. єпархіальним архієреям було заборонено давати відповідний дозвіл без попереднього узгодження з Синодом⁵.

У справах, що розглядались у перші роки після прийняття синодського указу від 6 вересня 1798 р., знаходимо чимало відмов у задоволенні прохання про дозвіл звести нову церкву. Справа вже згаданого Курляньського тягнулась п'ять років і була завершена резолюцією архієпископа “відмовити”. Підставою для такого рішення був спільний указ

¹Там само. — Спр. 373. — Арк. 1 – 2.

²Там само. — Спр. 28. — Арк. 5.

³Там само. — Спр. 298. — Арк. 1.

⁴Там само. — Ф. 198. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 1, 2.

⁵ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXVI. — С. 319.

Синоду і Сенату від 1723 р., згідно з яким у парафії при одному священику мало перебувати “не менше ста і ста п’ятидесяти дворів”. У цьому, як і в інших випадках, за архієреєм і консисторією зберігалась певна свобода у прийнятті рішення, вони могли (в залежності від того, як тлумачили факти) і дозволити будівництво. Відмова ж Курлянському в рішенні єпархіального керівництва пояснювалась так: “оскільки в показаній кількості 392-х душ чоловічої статі, призначених до формування нової в слободі Іванівці парафії, показано і таких, які народжені після ревізії 1795-го року і вік мають від одного до семи тільки років, більше сімдесяти душ, які справжніх парафіян становити не можуть, а вписані без сумніву для одного тільки наповнення указної кількості дворів”¹. Недостатня кількість дворів була згадана і як причина відмови поміщиці Гейкіній в 1803 р.². У тому ж році не було задоволене прохання про дозвіл будувати церкву в селі поміщика Перетця Софіївці. І знову однією з причин став брак парафіян, оскільки населення деяких заявлених у проханні населених пунктів відмовилось бути приписаними до парафії майбутньої церкви. Додатковими причинами стали незадоволення священно- та церковнослужителів старої церкви, а також близька відстань від Софіївки до цього храму³.

Причина відсутності достатньої для заснування нових храмів кількості дворів цілком зрозуміла. Південний край, хоч і активно колонізувався, ще не мав великої кількості населення в нововлаштованих слободах, державних і особливо поміщицьких селищах. І тут спостерігалась ситуація, коли, з одного боку, держава мала продовжувати курс на уніфікацію і централізацію управління і правничих норм, що поширювались на різні частини імперії, а з іншого, — цей курс ставав на заваді реалізації державної політики щодо залюднення Південної України. В даному випадку можновладці врахували специфіку ситуації в регіоні. Як виключення, тут було дозволено зводити храми Божі і там, де парафія не мала потрібної кількості дворів. У жовтні 1806 р. імператор підписав указ про такий дозвіл⁴.

Цей указ відкрив шлях для церковного будівництва в населених пунктах з невеликою кількістю мешканців, якщо тільки громада чи поміщик могли утримувати священно- та церковнослужителів. Не було перешкодою і те, що внаслідок виникнення нової парафії стара ставала нечисленною. У 1809 р. було-таки дано дозвіл на зведення храму в згаданій вище Софіївці. Архієпископ затвердив: “Хоча за відрахуванням від... білозірської Різдвопредтеченської церкви до такої, що складається, Софіївської парафії тільки 53 душі чоловічої статі, і залишиться при ній тільки 49 дворів, але оскільки перебуваючий там священик відізвався, що він цією кількістю буде задоволений, і при тому і раніше парафія та була неповною і причт мав утримання не бідне, та й через віддаленість тієї церкви від таких, що відраховуються від неї сіл Федорівки та Іванівки, священик цей у виконанні свого обов’язку мав чималі ускладнення”⁵. Подібними висловами була обґрунтована в тому ж році і згода єпархіального керівництва на будівництво церкви в Сергіївці, хоча це призводило до залишення в парафії старого храму всього 40 дворів⁶. На указ 1806 р. містилось посилення в рішенні, прийнятому консисторією в 1821 р. стосовно дозволу на зведення кам’яної Покровської церкви в Песках⁷.

Втім, зняття обмеження мінімальної кількості дворів, які могли перебувати в парафії, не означало, що відтепер задовольнялось будь-яке подання. Єпархіальні архієреї і

¹ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 373. — Арк. 36 зв. — 37.

²Там само. — Спр. 496. — Арк. 20 зв.

³Там само. — Спр. 499. — Арк. 8.

⁴Там само. — Спр. 1350. — Арк. 79.

⁵Там само. — Спр. 766. — Арк. 20 зв. — 21.

⁶Там само. — Спр. 771. — Арк. 27.

⁷Там само. — Спр. 1350. — Арк. 79.

консисторія продовжували ретельно вивчати обставини кожної справи. Показовою можна назвати відмову мешканцям військового форштадту Херсона. В ній поєдналась чи не більшість підстав, які зазвичай називались керівництвом єпархії при відхиленні клопотань подібного роду: близька відстань до старої церкви; незадоволення священників тим, що їхня парафія зменшиться; відсутність підписки прохачів про те, що вони своїм коштом збудують церкву і будинки для священно- та церковнослужителів; відсутність у мешканців форштадта грошей для будівництва; відсутність підтримки з боку світської влади, у відомстві якої знаходилась велика частина потенційних парафіян майбутньої церкви; можливість безперешкодно задовольняти духовні потреби в інших храмах¹.

Указ 1806 р. не вносив змін у саму процедуру отримання дозволу на зведення релігійних споруд, і вона залишалась такою ж, якою стала в 1798 р. Причому, як і в інших подібних ситуаціях, найбільш ретельно і пунктуально положення указу 1798 р. дотримувались у перші роки після його підписання. Суворість вимог духовної влади до підлеглих щодо дотримання новозапроваджених положень пояснювалась і тим, що треба було привчити духовенство до цих нововведень. Тому коли в 1800 р. благочинний Афанасій Козачинський питав дозволу Херсонського духовного правління скласти іменні списки населених пунктів, які мали увійти в парафію церкви слободи Іванівки, на підставі ревізьких реєстрів, щоб “простолюдні не в звичайний час в перепису душ не побачили б за яку протизаконну справу”, присутні правління відреагували досить різко, заборонивши на майбутнє писати такі рапорти і зобов’язавши докладати всіх зусиль для виконання указних розпоряджень. Оскільки папери по справах мали передаватись до самого Синоду, Козачинському було нагадано, аби він складав усі документи на якісних листах, цілих аркушах, чіпким почерком².

На етапі перевірки даних про парафію майбутньої церкви духовне правління дійсно мало бути посередником між єпархіальним начальством і парафіянами, тому згадане розпорядження благочинному було цілком законним. На деяких інших етапах участь правління не передбачалась, про що іноді забували світські установи. У таких випадках присутні правління, пам’ятаючи про можливі штрафи, не брали на себе чужих повноважень і роз’яснювали, до кого треба звертатись із відповідними паперами. Зокрема, в тому ж 1800 р., коли доглядач адміралтейських поселень сотник Гаєвський звернувся до Херсонського духовного правління з проханням розпорядитись освятити церкву в Воскресенському, прохачу було пояснено, що треба писати до архієрея. Таке ж роз’яснення було надане правлінням і конторі головного командира Чорноморських флотів, яка місяцем пізніше звернулась до правління з вимогою освятити цю ж церкву³.

Хоча етапи процедури залишались ті ж самі, деяких змін зазнавали вимоги до самого будівництва. Зокрема влада намагалась збільшити відсоток кам’яних храмів Божих, оскільки дерев’яні були значно вразливішими для пожеж. 22 січня 1801 р. Синод направив єпископу Новоросійському і Дніпровському Афанасію указ, яким повідомлялось про заборону імператором будівництва дерев’яних церков на місці згорілих⁴. Для регіону з обмеженими природними ресурсами для будівництва це було відчутним ударом. Не дивно, що 11 червня того ж року єпархіальний архієрей у резолюції на зверненні мешканців Токмака про надання дозволу на зведення ними дерев’яної церкви написав: “Оскільки дерев’яні церкви у всій Росії іменним височайшим покійного государя імператора указом будувати заборонено, від тих же, які подають прохання, різних людей про будівництво церков повідомляється, що немає в них можливості, через відсутність у них і в ближніх

¹ Там само. — Спр. 800. — Арк. 22 – 23 зв.

² Там само. — Спр. 373. — Арк. 11 – 12.

³ Там само. — Спр. 374. — Арк. 4, 8, 11 – 11 зв.

⁴ Там само. — Спр. 413. — Арк. 1.

місцях каменю, землі придатної для цегли і дров для випалу її, то консисторії з цього предмету розсудити, чи не потрібно буде про це звернутись до Синоду”. Тоді Новоросійська духовна консисторія не ризикувала звернутись до Петербурга, оскільки згаданим іменним указом заборонялось не лише зведення дерев’яних церков, але і подання Синоду прохань про таке будівництво¹.

Для Південної України дія заборони тривалою не була. Вже згаданим жовтневим 1806 р. іменним указом на території Катеринославської єпархії було дозволено зводити дерев’яні церкви². Зауважимо, що положення, аналогічні передбаченим жовтневим 1806 р. указом, були поширені на інші регіони набагато пізніше. Лише 8 березня 1818 р. з’явився синодський указ, яким у місцевостях із невеликою чисельністю населення дозволялось влаштовувати нові церкви, компенсуючи брак дворів грошовими внесками на користь священно- та церковнослужителів³. І аж 28 жовтня 1835 р. був даний дозвіл на зведення дерев’яних церков по всій території держави⁴.

І за Олександра I, і тим більше за Миколи I центральною владою приділялась увага регламентації архітектурних особливостей храмів. Контроль за відповідністю вигляду церков існуючим правилам покладался на єпархіальних архієреїв. Разом з тим, через уніфікацію проектів деяких релігійних споруд відповідний обов’язок стосовно них з архієреїв знімався: 30 вересня 1818 р. синодським указом із компетенції єпархіальної влади був виведений розгляд планів церков полкових штабів, оскільки ці споруди зводились за завіреним імператором планом⁵. Характерно, що і самі єпархіальні архієреї в ряді випадків виступали в ролі ініціаторів подальшої уніфікації проектів релігійних споруд. Саме так з’явився іменний указ від 14 лютого 1825 р. про видання “Зібрання планів, фасадів та профілів для будівництва кам’яних церков”, яке мало допомагати єпархіальним керівникам всієї імперії в розбудові мережі підлеглих їм релігійних споруд⁶. Втім, у передмові до самого видання роз’яснювалось, що не передбачено, аби по наведеним планам обов’язково будувались церкви у всіх місцях за будь-яких обставин⁷.

Невдовзі Петербургом був зроблений більш важливий крок у напрямку стандартизації храмів. Приводом для цього стало те, що Олександру I під час відвідання військового поселення не сподобався вигляд тамтешньої церкви. Імператор наказав генералу Аракчєєву з’ясувати, ким затверджувався план цієї споруди. Коли ж було повідомлено, що питання розгляду планів знаходиться в цілковитій компетенції духовної влади, тоді як влада світська не має права втручатись у відповідні розпорядження, Олександр I звелів, аби кожен план церкви передавався на розгляд Міністерства внутрішніх справ. Комітетом Міністрів на виконання монаршої волі було розроблене спеціальне положення про правила влаштування, ремонту і перебудови церков, яке було затверджене вже Миколою I. Відтепер вплив світського відомства на процедуру зведення храмів збільшився. Світська влада мала передавати плани та кошториси єпархіальним архієреям, а ті направляти їх разом із своєю думкою до Синоду. Останній зобов’язувався передавати ці папери Міністерству внутрішніх справ для розгляду в Будівельному комітеті⁸.

Хоча положенням від 9 березня 1826 р. спеціально декларувалось, що запровадження нових правил не повинне стати причиною затягнення розгляду справ, при реалізації

¹ДАДонО. — Ф. ф. 132. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 261 – 262 зв.

²ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1350. — Арк. 79.

³ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXXV. — С. 336 – 337.

⁴Там само. — Собр. II. — Т. X. — Отд. II. — С. 1054 – 1055.

⁵Там само. — Собр. I. — Т. XXXV. — С. 583 – 584.

⁶Там само. — Т. XL. — С. 65 – 66.

⁷ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 857. — Арк. 76 зв.

⁸ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. I. — С. 278 – 284.

документа в єпархіях зіштовхнулись із чисельними труднощами, про що архієреї і повідомляли Синоду. Наслідком таких звернень стала доповідь Синоду на ім'я Миколи I. Нею передбачалось, що правила від 9 березня 1826 р. поширюються лише на ті церкви, які будуються на казенний кошт, при зведенні ж, перебудові та ремонті церков зусиллями парафіян плани мають розглядатись не в Міністерстві внутрішніх справ, а губернськими або іншими атестованими архітекторами. Цією ж доповіддю, між іншим, пропонувалось дозволити зведення дерев'яних церков у бідних поселеннях, але кожного разу за спеціальним зверненням єпархіального архієрея до Синоду з роз'ясненнями, чому немає можливості звести церкву кам'яну. Микола I 11 лютого 1828 р. затвердив пропозиції Синоду, щоправда, з одним суттєвим виключенням. Резолюція імператора передбачала, що проекти будівництва нових церков у губернських і повітових містах повинні-таки подаватись до Міністерства внутрішніх справ¹.

Уже наступного, 1829, року імператор був змушений наказати підтвердити чинність положення Комітету Міністрів від 9 березня 1826 р., оскільки під час відвідання Череповця побачив там нову кам'яну церкву, побудовану людьми, “які не мали ніякого уявлення про архітектуру”².

Значно пізніше, наприкінці 40-х – на початку 50-х рр., система отримання планів на зведення храмів була переглянута у зв'язку з призначенням до єпархій спеціальних архітекторів, які мали керувати зведенням будівель духовного відомства. Зокрема Херсонська єпархія отримала такого архітектора згідно з іменним указом від 16 грудня 1850 р.³ Але і цей захід не вирішив проблеми: продовжували з'являтися церковні споруди, споруди, які не відповідали архітектурним проектам. Тому 2 січня 1854 р. Миколою I був підписаний указ, яким підтверджувалась необхідність будувати храми під наглядом фахівців, за виключенням випадків, коли не було можливості доручити архітектору нагляд за будівництвом дерев'яних церков⁴.

При такому особистому опікуванні Миколи I питаннями вигляду релігійних споруд було цілком логічним, що детально регламентувались і правила зведення та плани церков козачих військ⁵.

Особливу увагу приділяв Микола I тому, аби вигляд православних храмів відповідав традиційному. Іменним указом від 25 березня 1841 р. наказувалось при складанні проектів прагнути зберігати дух візантійської архітектури⁶; 12 листопада 1842 р. згідно з волею імператора Синодом було наказано вжити заходів для запобігання проведенню ремонту в старовинних церквах без дозволу вищої духовної влади⁷; 31 грудня того ж року за наказом Миколи I було заборонено ремонтувати церковні пам'ятки старовини без детального розгляду справи в Синоді з передачею питання на остаточне вирішення самому імператору⁸; 20 квітня 1843 р. за розпорядженням Миколи I Синод підтвердив чинність цього правила⁹.

Регламентації зазнавало і визначення місць, на яких дозволялось зводити релігійні споруди¹⁰.

¹ Там само. — Т. III. — С. 140 – 143.

² Там само. — Т. IV. — С. 383 – 384.

³ Там само. — Т. XXV. — Отд. II. — С. 294.

⁴ Там само. — Т. XXIX. — Отд. I. — С. 5.

⁵ Там само. — Т. XXV. — Отд. I. — С. 600 – 601.

⁶ Там само. — Т. XVI. — Отд. I. — С. 210.

⁷ Там само. — Т. XVIII. — Отд. II. Прибавление к Т. XVII. — С. 8.

⁸ Там само. — Т. XVII. — Отд. II. — С. 288.

⁹ Там само. — Т. XVIII. — Отд. I. — С. 274 – 275.

¹⁰ Там само. — Собр. I. — Т. XXXV. — С. 621 – 622; Собр. II. — Т. V. — Отд. II. — С. 219 – 227; Т. XI. — Отд. I. — С. 600; Т. XIII. — Отд. II. Штаты и табели. — С. 116 – 136; Т. XXVI. — Отд. I. — С. 119.

Отже, правління Миколи I і в питанні влаштування, перебудови та ремонту церков відмічене тими ж тенденціями всеохоплюючого контролю, дріб'язкової регламентації, бюрократизації, які спостерігались і в інших сферах.

У цьому плані вже в перші роки царювання Олександра II була внесена суттєва коректива: іменний указ від 5 червня 1858 р. запроваджував новий порядок влаштування релігійних споруд. Ініціатором змін виступила не духовна, а світська влада. Міністр державного майна звернувся до обер-прокурора Синоду з проханням вжити заходів для сприяння влаштуванню в казенних селищах церков. По розгляді питання Синод передав імператору, а той затвердив ухвалу, згідно з якою положення примітки до статті 45 “Статуту духовних консисторій” про те, що лише керівникам Сибірських і Закавказьких єпархій дозволяється будівництво церков власним рішенням, мало бути поширене на всі єпархії імперії. Метою нововведення було назване створення більш сприятливих умов для розширення мережі релігійних споруд¹. Отже, указом від 5 червня 1858 р. процедура отримання дозволу на зведення церков на півдні України певною мірою знову поверталась до порядку, який існував тут і певний час до ліквідації Вольностей Війська Запорозького, і в останній чверті XVIII ст.: дозвіл на будівництво мала давати місцева влада, а Синод повинен був ставитись до відома про вже прийняте рішення.

Впродовж усього періоду останньої чверті XVIII – середини XIX ст. розширення мережі релігійних споруд, а отже, і церковно-адміністративний устрій регіону були тісно пов'язані з проблемою відмежування підцерковної землі, оскільки для задоволення клопотань про надання дозволу на зведення більшості релігійних споруд була умова — наявність таких ділянок.

Незважаючи на зміни, які відбувались в організації діяльності межовиків в останній чверті XVIII ст.² і відбилися на процедурі відведення підцерковних земель, у цілому механізм отримання дозволу на зведення церкви не був занадто ускладненим, оскільки в інтересах як світської, так і духовної влади було сприяння збільшенню кількості храмів Божих у краї. До цього додавався і той фактор, що уряд прагнув переселити зимівчан у міста і слободи, а одним із інструментів для реалізації цього прагнення використовував саме зведення релігійних споруд³. Тому добитись розпорядження про відведення потрібної потрібної землі не становило проблеми, хоча кількість інстанцій, які мало пройти клопотання поміщика чи членів громади про відмежування землі під церкву, була досить великою. При всіх змінах, які відбулись в останній чверті XVIII ст. в адміністративному устрої Південної України і в штатах виконавців межування, після 1779 р. загальна схема проходження клопотання поміщика чи громади зберігалась: спочатку воно потрапляло по інстанціях чи безпосередньо до керівництва регіону, яке вже зверталось до установ чи осіб, які опікувались питаннями межування (мається на увазі межева експедиція, а в період, коли її діяльність припинялась — губернський землемір)⁴.

У цілому умови стосовно розмірів підцерковних ділянок на півдні України в останній чверті XVIII ст. продовжували визначатись задекларованим В. Чертковим положенням, згідно з яким землі мало відводитись більше, ніж передбачено в межевій інструкції, а саме 120 десятин, і відповідальною за це мала бути світська особа, представник керівництва

¹Там само. — Собор. II. — Т. XXXIII. — Отд. I. — С. 711 – 712.

²Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Ч. 1. — Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 1997. — С. 33 – 41.

³Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII – XX століття. — Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 1999. — С. 54.

⁴ДАХО. — Ф.14. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 1; Спр. 144. — Арк. 2; Спр. 165. — Арк. 1 – 2; Спр. 239. — Арк. 4; Спр. 250. — Арк. 2; Спр. 259. — Арк. 2, 4, 7; Спр. 266. — Арк. 2; Спр. 267. — Арк. 2; Спр. 271. — Арк. 4 – 5, 8; Спр. 277. — Арк. 2; Спр. 280. — Арк. 9, 14 – 15; Спр. 289. — Арк. 16, 18; Спр. 296. — Арк. 19 – 20; Спр. 301. — Арк. 1; Спр. 302. — Арк. 2; Спр. 340. — Арк. 31, 41, 44, 47, 54.

краю¹. Тому в документах останньої чверті XVIII ст. мова і велася про відведення під церкви Південної України по 120 десятин. Що стосується планів відведеної землі, то в документах кінця 70-х – 80-х рр. писалось про необхідність представлення їх у губернську канцелярію для відправки в духовну консисторію; в документах 90-х рр. велось вже про затвердження планів світським керівником із виготовленням трьох копій, які мали зберігатись у губернського землеміра (в межевому архіві), в духовній консисторії і при самій майбутній церкві, під яку відводилась земля.

Оскільки отримання плану підцерковної землі декларувалось як необхідна умова надання грамоти для освячення церкви, то, здавалось би, священно- та церковнослужителі Південної України не повинні були мати проблем, пов'язаних із відсутністю відведених на їх утримання ділянок. Втім, такі проблеми існували. Великою мірою вони були пов'язані з неузгодженістю в діяльності установ, яких стосувалось межування, а також з вадами в роботі землемірів. 8 березня 1813 р. було підписано указ Херсонського губернського правління губернському землеміру Ярославському, в якому, між іншим, зазначалось: "...Губернське правління слухало рапорт ваш, яким з приводу даного вам від цього правління ще в 1810 [!] році 10-го грудня внаслідок повідомлення Катеринославської духовної консисторії наказу стосовно відводу церковних земель з різних дач казенних і поміщицьких селищ Херсонського повіту, по казенних з доданням реєстру доповідаючи, що оскільки минулим літом Катеринославської межевої контори землемір губернський секретар Кирилов проводив формальне земельне відмежування в Херсонському повіті..., то, вірогідно [!], і церковні землі з дач цих селищ відмежував, при тому ж і багато інших дач казенних слобод і поміщицьких сіл, зазначених у реєстрі тієї консисторії, формально вже землемірами межевої контори межовані, то для уникнення ускладнень і різномежування у відводі церковних земель в решті сіл, що позначені в тому реєстрі, і для уникнення обтяження селян перевезенням землемірських інструментів... прохасте наказати Катеринославській межевій конторі прислати згідно з реєстром духовної консисторії відомості, в яких саме селищах церковні землі вже відмежовані, в яких призначені конторою ще вимежувати, і яка кількість десятин зручної і незручної землі..."². Складені згідно з цим указом відомості відбили безрадісну картину стану церков Херсонської губернії. Виявилось, що велика кількість храмів Божих досі не мала відведеної землі, або ж така земля не задовольняла священно- та церковнослужителів. У графі "В яких селищах церковні землі відмежовані або чому ще не виконано" позначалось, що причиною відсутності відмежованої землі в ряді населених пунктів було те, що за генеральним межуванням вони були записані як "деревня" або "сільце"; у інших селах земля перебувала "в спорі", і тому відмежування ще не відбувалось. У селищі Любачівка причиною відсутності відведеної землі було зазначено те, що під час межування церква ще не була освячена. Стосовно ряду населених пунктів у "Відомості" позначено, що в межевій креслярні просто немає даних, оскільки останні відіслані до межевого департаменту або ж через те, що на час проведення генерального межування цих поселень ще не існувало. У складеному ж у Катеринославській духовній консисторії подібній відомості позначений ряд населених пунктів, які не вказані у "Відомості", згаданий вище. Оскільки всі спори про підцерковні землі мали розв'язуватись за участю консисторії, то серед причин відсутності "передбаченої законами пропорції землі" ця установа вказувала такі: "Хоча і відведена, але в незручному місці, чому і необхідно відвести її в зручному і вигідному місці"; "Відведена до цієї церкви земля поміщиком відібрана в своє користування, чому і необхідно відібрати її від нього і ввести священно-і церковнослужителів у володіння"; "Відведеною цій церкві землею поміщики не

¹РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 41 зв. — 42.

²ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 792. — Арк. 6 – 6 зв.

допускають користуватись священно- та церковнослужителів, чому і необхідно їх ввести у володіння”¹.

Спроби місцевої влади навести лад у відмежуванні підцерковної землі не були вдалим. Не стали такими і намагання Синоду забезпечити наділення в стислий термін церков Південної України необхідними ділянками. Виконання рішень центральної духовної влади розтягувалось на довгі роки, про що свідчить, зокрема, указ Херсонської казенної палати губернському землеміру Гречині, датований 24 травня 1823 р.: “...На виконання такого, що вийшов з Святішого Правлячого Синоду минулого 1814 року червня від 16 дня указу, про відмежування в Катеринославській і Херсонській губерніях до всіх церков передбаченої законом кількості десятин землі, де їх відведено ще не було, консисторія, склавши про ті церкви... відомість, доставила її від 28 грудня того ж року в цю палату з тим, аби та мала ласку про негайне відмежування до тих церков землі зробити своє розпорядження, і про успіх такого відводу земель доставити консисторії повідомлення разом з планами на ті землі. Але з відомостей, зібраних консисторією, відкрилось, що не відмежовані і донині в Херсонській губернії землі до 33 церков, і тому консисторія, приводячи згаданий Святішого Синоду указ і минуле його в 1819 році по цій же частині розпорядження у виконання, між іншим склавши про ті, що перебувають у Херсонській губернії в казенних селищах, церкви, до яких до нині землі не відмежовані, реєстр, надсилає в цю палату з тим, щоб мали ласку на підставі згаданого тієї консисторії від 28 грудня 1814 року вимоги про найшвидший відвід належної за межевою інструкцією кількості десятин землі до згаданих в реєстрі церков, через повітових землемірів дати кому належить розпорядження і про наступне повідомити цю консисторію...” З цього ж указу випливає, що Херсонська казенна палата передала губернському землеміру Ярославському згадану вимогу консисторії лише 16 березня 1816 р. Пізніше подібне розпорядження неодноразово надсилалось наступнику Ярославського, Гречині. Сам указ від 24 травня 1823 р. був черговим у цій низці. Поки велася справа, змінився порядок складання планів відмежованих підцерковних земель, про що згадувалось і в указі Херсонської казенної палати: “В правилах же, що були височайше затверджені 27 лютого 1820 р., на вирішення казусів, що зустрічаються при тому, що проводиться в Катеринославській і Херсонській губерніях генеральному розмежуванню, відділення VI параграфом 33 наказано: на відмежовані до церков землі планів окремих не давати, а позначати їх в планах тих дач, в яких церкви ці знаходяться”².

Усі розпорядження стосовно найшвидшого завершення відмежування підцерковної землі залишались невиконаними в повному обсязі. 30 січня 1829 р. в черговому розпорядженні повітовому землеміру землемір губернський писав, що залишаються невідмежованими землі до чотирьох церков, які вказувались в указах попередніх років³. У 1835 р. Катеринославська духовна консисторія зверталась до Херсонського губернського правління з проханням примусити повітових землемірів до негайного відмежування підцерковної землі у всіх місцях, погрожуючи в противному випадку доповісти про ситуацію Синоду. Хоча губернське правління і відреагувало на це прохання указом всім підпорядкованим йому повітовим землемірам, зобов’язавши, “аби вони відмежуванням підцерковних земель узаконеної пропорції у всіх місцях головним чином займались, не допускаючи ні найменшого в тому зволікання, під загрозою за противне стягнення по законах”, ця погроза не мала бажаного ефекту⁴. Вимоги “найшвидшого завершення відмежування” були чи не обов’язковим атрибутом усіх розпоряджень, що надходили до

¹Там само. — Арк. 11 – 16 зв., 25 – 26 зв.

²Там само. — Спр. 898. — Арк. 5 – 6 зв.

³Там само. — Спр. 1139. — Арк. 5.

⁴Там само. — Спр. 1767. — Арк. 1.

землемірів, і останні на них фактично не звертали уваги. Херсонський губернський землемір у листі до свого підлеглого 7 січня 1847 р. писав: “Підтверджую вашому благородію справу про відмежування церковних земель з дач адміралтейських поселень та ін. на виконання указу Правлячого Сенату докласти зусиль до завершення в найшвидший термін, при цьому вважаю за потрібне зауважити, що з цього приводу вашому благородію підтверджено 17 січня, 28 лютого, 18 березня, 30 квітня, 1 і 18 червня, 7 вересня, 11 жовтня, 13 і 25 листопада 1846 року... Але не тільки щоб справа представилась завершеною для розгляду, але навіть в якому вона стані з весни минулого 1846 року ніякого донесення немає”¹.

Одним із питань, на яке зверталась особлива увага центральної влади, в першій половині XIX ст. було визначення розмірів ділянок, що відводились під церкву. З кінця XVIII ст. втратили чинність правила щодо обов’язкового відмежування 120-десятинних ділянок. Але вже височайше затвердженою 27 лютого 1820 р. думкою Державної Ради спеціально обумовлювалось: у Катеринославській і Херсонській губерніях має відводитись під церкви по 120 десятин, що пояснюється особливостями місцевих ґрунтів². Зміни у визначенні необхідної кількості землі були внесені височайшим указом від 6 грудня 1829 р., параграф 15 якого передбачав для поліпшення умов існування священиків такі заходи: “А). Від таких, що належать до парафії, казенних селищ, в яких є зайві землі, зверх 15-десятинної пропорції, також від багатих земель гірничих і соляних заводів, нарізати до церков потрібну проти нині узаконеної пропорції, а саме замість 33 десятин 99. Б). Там, де казенні селяни мають лише від 12-и до 15 десятин землі, нарізати для церкви подвійну пропорцію проти нині узаконеної, а саме: замість 33 десятин 66. В). Там, де казенні селяни мають від 8 до 12 десятин, нарізати полуторну пропорцію проти нині узаконеної, а саме: замість 33 десятин 49 ½. Г). Там, де казенні селяни мають лише 8 десятин, зробити доповнення, яке можливе, на розсуд Міністра фінансів. Д). У зазначене наділення не можуть, однак, входити млини, рибні ловлі особливої важливості, оброчні статті і ліси, на підставі таких, що існують у Міністерстві фінансів, правил. Е). Якщо парафія складається з селищ різного відомства, як то казенних, поміщицьких, удільних і таке інше, то від казенних селян і від казни наділяється до церков неповна пропорція землі, на підставі правил, викладених в пунктах: А, Б, В, Г, Д, але лише в розрахунку на ту кількість десятин, яка обмежена була до церкви до складання цих правил. Ж). У тих місцях, де ще не було межування земель казенних, або поміщицьких, наділення ними церков згідно з викладеними правилами повинно бути зроблене при самому здійсненні цього межування. З). Землі, що додаються до церков, мають бути відведені якомога ближче до помешкань духовенства, в суміжності з ділянками, раніше йому призначеними, орні або придатні для хліборобства, з належною пропорцією сінокосів, не торкаючись, втім, земель, до утунчення або осушення яких селяни доклали великих зусиль або піклування. І). Та, що визначається цими правилами, пропорція землі призначається на один причт; якщо ж при церкві знаходяться два або три причти, на кожний нарізається особлива пропорція, з огляду на можливість... К). Наділення церков землею, згідно з цими правилами, має бути приведено в дію негайно в тих місцях, де проводиться генеральне або часткове межування, в інших же губерніях, де таке вже завершено, або ще не почалось, міра ця виконується поступово повітовими землемірами, не відриваючи їх від інших важливих їхніх справ”³.

Цей указ спіткала та ж доля, що і всі попередні — на місцях виконувати його не поспішали. З цього приводу Синод указом від 15 липня 1832 р. наказував архієпископу

¹ Там само. — Спр. 1846. — Арк. 9 – 9 зв.

² ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXXVII. — С. 75 – 84.

³ ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 1583. — Арк. 27 – 27 зв., 29 зв.

Гавриїлу, аби той через консисторію повторив місцевим казенним палатам і губернським правлінням вимоги імператорського указу від 6 грудня 1829 р.¹

Незважаючи на, здавалось би, цілковиту прозорість і чіткість положень указу 1829 р., на місцях неодноразово виникали непорозуміння і суперечки з приводу його реалізації. Це змусило в 1834 р. Херсонського губернського землеміра підтвердити Ольвіопольському повітовому землеміру, що імператорський указ 1829 р. стосується лише відведення землі під церкви, які знаходяться в казенних дачах. Із поміщицьких же дач землю треба відмежовувати згідно з правилами від 27 лютого 1820 р. в розмірі 120 десятин².

Розходженням у розмірах ділянок при церквах населених пунктів різного підпорядкування мав покласти край указ Сенату по межовому департаменту від 25 жовтня 1837 р. Згідно з ним, Херсонській казенній палаті наказувалось керуватись при відмежуванні землі не указом від 6 грудня 1829 р., а приміткою на 305 статтю X тому Зводу межових законів, яким передбачалось відведення в “Новоросійському краї” по казенних селах для священно- та церковнослужителів по 120 десятин³.

На середину XIX ст. в регіоні вже мав місце загальний брак земельних фондів, і в першу чергу дефіцит зручних ділянок, що великою мірою обумовлювало проблеми, пов’язані з церковним землеволодінням. Це підтверджується і матеріалами справи, яка велася в 1848 – 1851 рр. за указом Синоду від 15 грудня 1848 р. Синод доводив до відома єпископа Херсонського і Таврійського Інокентія зміст відношення Міністра державного майна від 30 вересня 1848 р., позначаючи: “Єпархіальне керівництво Катеринославської губернії на підставі 389 ст. X тому Зводу законів межових клопотало про додачу до відведених в минулому для деяких парафій 33 десятин землі ще по 87 десятин для складання 120 десятин; але оскільки на час видання цього закону Катеринославська губернія належала до числа багатоземельних, а в теперішній час є в ній селища, які не мають п’яти десятин на душу, то тамтешня Палата державного майна визнає, що стосовно наділення церков Катеринославської губернії слід керуватись приміткою до 387 ст. X тому Зводу законів межових, в якій визначений загальний розмір для наділення землею церковнослужителів. Беручи до уваги, що Катеринославська губернія через збільшення в ній народонаселення вийшла вже із розряду багатоземельних губерній, г. Міністр державного майна із свого боку знаходить, що допущений в 389 ст. X тому Зводу законів межових виняток для церков згаданої губернії, який дозволяє відводити для них у наділ по 120 десятин на кожну, не може більше залишатися в силі, і що згаданий закон про наділення церков 33-десятинною пропорцією із збільшенням за місцевими можливостями в межах, зазначених в примітці до 387 ст. того ж тому, повинен бути застосований до Катеринославської губернії. Оскільки сказане тут відноситься до Херсонської губернії, в якій у рівній мірі не знаходиться більше при селищах зайвих земель, то він збирається отримати дозвіл на скасування ст. 389 т. X Зводу законів межових”. З приводу цього відношення Синод наказав архієпископу Інокентію подати відомості і свою думку із визначеної проблеми.

На вимогу Херсонської духовної консисторії Херсонська і Таврійська палати державного майна підтвердили, що в наділі селян Херсонської губернії знаходиться по 8, а у деяких лише по 5 – 6, а то й менше десятин, а в селян губернії Таврійської — по 8 десятин, оскільки ця губернія зарахована до малоземельних. Незважаючи на це, консисторія висловила протипозицію скасувати статтю 389, обґрунтовуючи свою позицію тим, що “земля по Херсонській єпархії за якістю її і добротою набагато гірше земель інших губерній, так що і в цілісності її і за родючістю не може і наполовину

¹Там само. — Арк. 30.

²Там само. — Спр. 1576. — Арк. 7.

³Там само. — Спр. 1559. — Арк. 17 зв.

зрівняти з землею інших єпархій”. Консисторія клопотала про необхідність відведення якщо не 120-десятинної пропорції, визначеної статтею 389, то принаймні про подвійну пропорцію за статтею 387. Враховуючи позицію консисторії, Синод висловив незгоду із пропозицією Міністра державного майна, і зі свого боку сформулював компромісний варіант. З огляду на те, що не можна вимагати від селян, які мали у відводі лише по 8 десятин, відмежування підцерковної землі площею, більшою за 33 десятини, пропонувалось справу про кожну церкву розглядати індивідуально.

У відповідь Міністр державного майна навів дані, за якими із загальної кількості парафій Катеринославської і Херсонської губерній (мались на увазі лише парафії казенних населених пунктів) тільки 27 не були наділені 120-десятинною пропорцією, і ще 22 не мали землі взагалі. За тими ж даними, селяни цих 49 парафій не лише не користувались 15-десятинною пропорцією, яка передбачалась для них як для населення багатоземельних губерній на час видання закону про наділення парафій 120 десятинами, але в багатьох випадках не мали навіть 8 десятин. Наведена статистика, за переконанням міністра, давала всі підстави наполягати на скасуванні статті 389 із тим, аби лише 7 парафій отримали 120-десятинну пропорцію, а стосовно інших були застосовані загальнодержавні правила, передбачені статтею 387. За ними, із решти 42 парафій тільки 16 мали бути наділені $49 \frac{1}{2}$ десятинами, 3 — 33 десятинами (із можливою додачею ще деякої площі при наявності місцевих можливостей). 6 парафій, які вже мали 33 десятини, також могли б претендувати на додаткові наділи. Стосовно ж 17 парафій міністр зазначав, що вони вже мають підцерковні землі більших площ, ніж передбачалося статтею 387.

Міністр державного майна був дуже наполегливим у реалізації своїх намірів, про що свідчать як неодноразові вимоги від Синоду надати якомога скоріше відповідь по цій справі, так і винесення останньої на розгляд Державної Ради. Духовна влада не мала можливості не піти на поступки, і намагалась лише виторгнути більш прийнятні умови для своїх підлеглих. Для цього були систематизовані дані стосовно землі кожної релігійної споруди. Цифри, наведені стосовно як державних, так і поміщицьких сіл лише частини регіону, показували значно гіршу, ніж змальована Міністром державного майна, картину церковного землеволодіння. За цією інформацією, із 58 казенних населених пунктів повну 120-десятинну пропорцію не мали 13, а із 186 поміщицьких — 110. На 100% були забезпечені 120-десятинною пропорцією лише адміралтейські селища та болгарські колонії. Стосовно забезпечення священно- та церковнослужителів парафій казенних селищ Херсонська духовна консисторія пропонувала в разі неможливості доповнення ділянок до 120 десятин компенсувати брак землі видачею зерна чи грошових сум від Палати державного майна. Разом з тим, консисторія висловила побоювання, що скасування статті 389 може потягнути за собою намагання “інших” (тобто поміщиків) вимагати зменшення розмірів підцерковної землі¹.

Що стосується ділянок у 120 десятин, отриманих церквами раніше, 19 листопада 1851 р. була височайше затверджена думка Державної Ради, якою наказувалось залишати в Херсонській і Катеринославській губерніях такі землі за церквами як державних, так і поміщицьких селищ².

Крім браку земель, причиною напруження в ситуації навколо церковного землеволодіння залишалась неповороткість бюрократичної машини і перевантаження завданнями осіб, які мали проводити відмежування. Переважна більшість справ тягнулись роками. Причому навіть і в тих випадках, коли сторони вже знайшли згоду і навіть були зацікавлені в якомога скорішому завершенні відмежування нової ділянки. Здавалось би, проста справа церкви селища Краснопілля тривала з 1836 по 1852 рік. Згідно із знайденою

¹ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1475. — Арк. 1 – 31.

²ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXVI. — Отд. II. — С. 126.

в цій церкві храмоздатною грамотою під релігійну споруду в 1780 р. було відведено 120 десятин, але на момент перевірки, в 1836 р., за формулярними відомостями значилось лише 33. Безумовно, храм мав усі підстави для поновлення межових знаків 1780 р. Але 16 років цього не робилось через тривалі пошуки плану підцерковної землі¹. Навіть у виняткових випадках справа тривала рік. Таким випадком було, зокрема, відмежування додаткових 82 десятин для церкви містечка Петровіровки, пожертвуваних поміщиком П. Вульфом. Єпархіальне керівництво було повідомлене про цей дар у липні 1851 р. і розпорядилось вжити необхідні для відмежування заходи. Але землемір повідомив, що “ця справа за старшинством надходження і за чергою справ... знаходиться під № 66-м” [!]. Зрушення відбулося лише після того, як П. Вульф з’явився до благочинного і дізнавшись, що земля не відмежована, заявив, що у випадку невиключення впродовж року зазначеної ділянки з його володіння і з казенних за неї повинностей, а також при неотриманні церквою відповідних документів він, П. Вульф, буде вважати свої клопоти про церкву зайвими і забере землю у своє розпорядження. Погроза була серйозною, і тоді благочинний, і єпархіальний архієрей доклали всіх зусиль, аби не допустити втрати церквою дарованої ділянки. Але і при цьому відмежування відбулося лише в липні наступного року, а справа із видачею духовній владі копії з акту межування тягнулась ще кілька років².

Годі й казати про випадки, у яких світська влада не погоджувалась із позицією священно- та церковнослужителів. Архівні справи рясніють вимогами до світських установ та осіб, які мали брати участь у межуванні, прискорити виконання своїх завдань. Втім, такі вимоги виявлялись малоефективними. Завершення межування затягувалось. І далеко не завжди воно відбувалось взагалі. Ціла низка справ була припинена в 1862 р. за рішенням Херсонського губернського правління. Присутнє місце доводило до відома консисторії, що розглянувши питання про те, яку кількість землі згідно з існуючими узаконеннями слід відводити для церков із поміщицьких дач, воно знайшло, що статті 462, 464 та 483 Зводу межових законів треба розуміти таким чином: узаконеною пропорцією є ділянка в 33 десятини, а 120 десятин слід залишити лише за тими церквами Херсонської губернії, до яких така земля вже була відведена. Тому губернське правління припинило листування, розпочате Херсонською духовною консисторією³. Отже, висловлене останньою в 1851 р. побоювання виявилось небезпідставним.

Про непорозуміння, які мали місце в стосунках можновладців і чиновників південного краю з приводу відмежування підцерковної землі свідчать висновки, зроблені Дніпровським повітовим землеміром Лисяковим у 1864 р. Лисякову було доручено виписати зауваження, зроблені межевою канцелярією з приводу розгляду справи про Збур’ївську церковну землю. Повітовий землемір доповідав своєму керівництву: “Деякі місцевості тутешнього краю не підпорядковувались безумовно Зводу межових узаконень через незручності. У північних повітах Таврійської губернії нарізувані були церковні землі в 120 десятин, приміряючись до Херсонської губернії, а у всіх без виключення казенних селищах відведені для користування духовенством ділянки з одних казенних дач, не дивлячись на те, що парафіянами також перебували поміщицькі села. Тутешній уряд у той час мав прямий погляд на цей предмет, і за тим порядком справи йшли шляхом правильним. Межева канцелярія, без сумніву, не знає розпоряджень Таврійського начальства і тутешнього краю, підпорядкувала під загальне положення закону, і через той випадок пішло листування, що продовжувалось 13 років”⁴.

¹ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1204.

²Там само. — Спр. 1522.

³Там само. — Спр. 1469. — Арк. 65 – 66; Спр. 1663. — Арк. 20 – 21.

⁴ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 2. — Спр. 20.

Проблема наділення церков землею станом на початок 1860-х рр. вирішена так і не була.

На середину XIX ст. ситуація з відмежуванням підцерковної землі значно відрізнялась від тієї, що мала місце в останній чверті XVIII ст., адже в перші часи після ліквідації Вольностей Війська Запорозького регіон не відчував такого браку землі, який спостерігався на момент початку реформ 60-х рр. XIX ст. Дещо змінився і характер зв'язку відмежування землі з розбудовою мережі релігійних споруд і забезпеченням священно- та церковнослужителів. Відбулось зменшення залежності матеріального стану останніх від розмірів земельних ділянок у зв'язку з переходом причтів більшості парафіяльних церков на жалування. Докладніше мова про це піде в наступному розділі.

Розгляд трансформацій церковно-адміністративного устрою Південної України, які відбулись у останній чверті XVIII – середині XIX ст., дозволяє зробити висновок про те, що влада знаходилась у пошуку оптимальної моделі управління церквою в регіоні, моделі, яка б дозволила якомога ефективніше використовувати церкву для виконання завдань, які перед нею ставились, причому в тому числі, а іноді і в першу чергу, не лише завдань суто релігійних. Церковно-адміністративні структури регіону трансформувались з огляду на стан структур адміністративно-територіальних. У процесі зазначеного пошуку пріоритетним для Петербурга було використання перевіреного засобу — поширення на всі регіони однієї системи, уніфікація церковної структури. Разом з тим, для більш ефективного виконання певних завдань центральна влада в деяких випадках враховувала специфіку Південної України, санкціонуючи влаштування тут церковно-адміністративних одиниць із повноваженнями, дещо відмінними від загальноприйнятих, обмежуючи права центру на користь місцевої влади, спрощуючи процедуру та умови влаштування храмів, передбачаючи відведення для храмів краю більших ділянок, ніж мали церкви інших регіонів.

Розділ III

Парафіяльне, військове та чорне духовенство: структура, особливості формування, соціальний статус, матеріальне забезпечення

Регулюючи статус духовної верстви, імперська влада враховувала, що склад останньої не був однорідним. Крім парафіяльного та чорного духовенства, у Російській імперії виділились ще три групи — духовенство військове, придворне та закордонне¹. Всі ці групи дещо відрізнялись між собою порядком формування, управлінням, матеріальним забезпеченням, соціальним статусом. Відрізнялись вони і чисельністю представників, що обумовлювалось, зокрема, функціями, які покладались на кожну групу. Ці ж функції обумовили і нерівномірність територіального розподілу представників груп. В силу своєї специфічності придворне та закордонне духовенство в південноукраїнському краї було представлене лише окремими особами, які опинялись тут у той чи інший історичний момент; у той же час духовенство парафіяльне, військове і чорне відігравало помітну роль у житті цієї частини імперії.

Кожна із зазначених груп не була однорідною за складом. Зокрема парафіяльне духовенство традиційно поділялось на священно- та церковнослужителів (причетників). Опрацьовані масиви джерел останньої чверті XVIII – середині XIX ст. зафіксували розуміння на півдні України під першими протоієреїв, ієреїв (священників) та дияконів, а під другими — дяків і паламарів (з часом дячки і паламарі стали записуватись як псаломщики). Лише у небагатьох документах зустрічається згадка про іподияконів (осіб, що виконували відповідні обов'язки без посвяти в дияконський сан), які належали до

¹Смолич И.К. История русской церкви... — Часть первая. — С. 382.

церковнослужителів. Стосовно північної частини Слов'янської та Херсонської єпархії другої половини 70 – початку 80-х рр. XVIII ст. документами зафіксована наявність вікаріїв (вікарних священиків), які призначались для допомоги в служінні самим парафіяльним священиком або вдовою священика до досягнення її сином повноліття. Зауважимо, що стосовно поділу священно- та церковнослужителів в історичній літературі побутують суперечливі твердження, що пояснюється як базуванням дослідників на матеріалах різних частин імперії і різного датування, так і елементарною неухважністю при використанні термінів. Прикладами першого можуть служити розподіл І. Смоличем причетників на псаломщиків і дячків¹, а О. Крижанівським — на псаломщиків і паламарів²; прикладом другого — теза В. Познанського про належність дячків до священнослужителів³.

Парафіяльне духовенство в останній чверті XVIII – середині XIX ст. залишалось найчисельнішою групою духовних осіб на півдні України, у багато разів перевищуючи кількість як військового, так і чорного духовенства.

При створенні Слов'янської та Херсонської єпархії до її складу з єпархій Київської, Переяславської, Воронежської та Білгородської був перепідпорядкований 1381 священно- та церковнослужитель⁴. Перед розділенням Катеринославської, Херсонської й Таврійської єпархії на дві частини її архієрею підпорядковувалось уже 25 протоієреїв, 949 священиків, 325 дияконів та 1432 причетника⁵. У подальшому зміни чисельності священно- та церковнослужителів у південноукраїнських єпархіях виглядали таким чином⁶:

Єпархія	Рік	Протоієреїв	Священиків	Дияконів	Причетників
Катеринославська	1839	10	510	190	837
	1844	10	525	277	886
	1849	11	468	198	828
	1854	10	487	198	861
	1859	10	499	191	881
Херсонська	1839	12	623	200	964
	1844	19	706	217	1080
	1849	21	632	153	1075
	1854	25	638	152	1083
	1859	28	654	152	1169

Порядок призначення парафіяльного духовенства залишався більш демократичним у порівнянні з порядком призначення єпархіальних архієреїв. Але і він зазнав впливу

¹ Там само. — С. 655.

² Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. — К.: Либідь, 1994. — С. 109.

³ Познанский В. Очерк формирования русской национальной культуры. Первая половина XIX века. — М.: Мысль, 1975. — С. 32.

⁴ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 368.

⁵ Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1836 год... — С. 108 – 109.

⁶ Таблица укладена на підставі: Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год... — С. 14 – 15; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1845 год... — С. 14 – 15; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год... — С. 14 – 15; Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 год... — С. 14 – 15; Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 18 – 19.

бюрократичного апарату, який удосконалювався впродовж останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.

У перші десятиліття після ліквідації запорозького козацтва на півдні України існувала описана далі процедура. Як і за часів Нової Січі, самі парафіяни мали висловити бажання прийняти нову духовну особу до своєї церкви. Згідно з пунктами 2 і 8 другої частини “Духовного регламенту” парафіяни були зобов’язані при обранні священників подавати єпархіальним архієреям “Доношення”¹. Коли релігійні споруди розміщувались у приватних маєтностях, початок справам клали донесення, складені власниками населених пунктів. Але і тут маємо факти подання поміщиками, разом із іншими документами, підписок громад про бажання мати в себе ту чи іншу духовну особу.

“Доношення” починалось із пояснення причини, із якої виникла потреба у новому священно- чи церковнослужителі. Далі повідомлялось про вибір парафіян, давались короткі біографічні відомості про кандидата, після яких містилась стандартна характеристика: стану доброго, не пияк, не вбивця, у домоустрої своєму справний і дбайливий, не наклепник, не сварливий і ні в яких худих справах не викритий, ні в якій худій справі також і розколі не підозрювався, у військову службу ніде не записаний, а зі світського звання, також, і з подушного й карбованцевого окладу виключений². Крім того, наводились відомості про кількість дворів і парафіян, що знаходились при храмі, а також про землю у відводі для причту (у “Доношеннях” по справах церковнослужителів така інформація могла не наводитись). Повідомлялось, що кандидат підписався в тому, що буде задовольнятися парафіяльними прибутками, добровільними пожертвами і відведеною землею. У деяких документах зустрічалася також обіцянка, що він “від тієї церкви до смерті своєї до іншої проситися не буде”³. Утім, така обіцянка досить часто порушувалась, і клопотання священників про переміщення з одного причту до іншого було досить поширеним явищем. Наприкінці “Доношення” писалось, що крім обраного кандидата нікого з священно- та церковнослужителів більш гідного до заняття місця при церкві не було, і з цього приводу ніяких спорів не відбувалось і не відбуватиметься, тому парафіяни і зверталися до архієпископа з проханням висвятити кандидата і видати йому грамоту. “Доношення” підписувалось не всіма парафіянами, а лише 9 – 20-а з них. Це були так звані “найпочесніші парафіяни”, серед яких першими підписувались представники привілейованих верств.

Але самого бажання парафіян було замало. Кандидат повинен був отримати звільнення з підданства світської особи, яка мала письмово підтвердити, що ні до самого майбутнього члена причту, ні до його дітей не буде мати ніяких претензій⁴.

Обов’язковим було і надання виписки з метричної книги⁵.

З переліченими паперами кандидат звертався до духовного правління “Доношенням”, яким просив передати подальший розгляд справи єпархіальному архієрею. Правління, у свою чергу, надсилало своє “Доношення” до керівника єпархії. У цьому документі підтверджувалось, що кандидат перебував у тому самому званні, що було зазначеним у підписаному парафіянами документі. Після наведення біографічних відомостей, в яких зверталась увага на те, чи був аколїт одруженим “безперешкодним для отримання священницького чину шлюбом”, містилось стандартне формулювання: “пошкоджень у членах немає..., читати справно з розумом може, статут церковний знає, катехізис вивчив, справ до нього як тих, що зараз ведуться, так і тих, що раніше були, не виявилось, і

¹ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 307. — Арк. 3.

²Там само. — Спр. 37. — Арк. 5 – 5 зв.

³Там само. — Арк. 5 зв.

⁴Там само. — Спр. 37. — Арк. 18 зв.; Спр. 963. — Арк. 4.

⁵Там само. — Спр. 37. — Арк. 18 – 18 зв.

оштрафований ніколи не був”¹. Наприкінці “Доношення” наводилась інформація про стан церкви й парафії, робився висновок про необхідність призначення нової духовної особи.

Заручившись цим документом, аколіт з’являвся до архієпископа і рукопокладался у священика, а по вивченні богослужіння направлявся зі ставленою грамотою до парафії, про що повідомлялось указом духовному правлінню або незалежному від нього благочинному. Останні повідомляли про таке рішення парафіянам.

Існувала практика призначення указних священно- та церковнослужителів, яка не давала права на довільне перебування в причті. Духовні особи призначались указом, який діяв “до розгляду”. Таким чином, по проходженні певного часу процедура повторювалась, і указний священно- чи церковнослужитель із проханням парафіян звертався через духовне правління до єпархіального керівництва для продовження терміну служіння при храмі².

На відміну від центральноросійських єпархій на півдні України роль парафіян у обранні собі священно- та церковнослужителів була більш важливою, хоча і тут простежувалась тенденція її обмеження. Мала місце ситуація, коли законодавство залишало за місцевою владою певну свободу дій, і вже від єпархіальних архієреїв залежало, як враховувати бажання парафіян при заміщенні вакантних посад.

Деяке обмеження виборності священно- та церковнослужителів передбачалось синодським указом від 7 травня 1797 р., складеним на виконання волі Павла I. Цей указ змінював характер участі парафіян у процедурі призначення кандидатів на вакантні посади в тому плані, що відтепер уже мали подаватись не прохання про посвяту, а ухвали про чесну поведінку. Імператор, стурбований участю духовних осіб у селянських заворушеннях, наказав посилити нагляд за законотворчістю підлеглих духовного відомства. Одним із способів такого нагляду було закріплення жорсткіших умов перевірки духовним правлінням або благочинним порядної поведінки кандидата. Крім того, обумовлювалось, що архієреї мають віддавати перевагу випускникам семінарій навіть перед тими особами, про призначення яких проситимуть парафіяни³.

Тенденція обмеження “виборного начала” стосовно прав парафіян і за Олександра I, і за Миколи I мала місце і знайшла втілення, зокрема, в іменному указі від 11 липня 1816 р.⁴, височайше затвердженій 22 грудня 1823 р. доповіді Синоду⁵, іменному указі від 17 червня 1826 р.⁶, синодському указі від 31 липня 1833 р.⁷ Втім, ці документи не передбачали ліквідації виборності, і вона на Півдні зберігалась.

Паралельно з обмеженням виборності священно- та церковнослужителів простежувалась тенденція посилення спадковості при зайнятті церковних місць. Спадковості, яка, за формулюванням П. Знаменського, мала як широке значення (спадковість права на духовне служіння), так і значення вузьке (спадковість прав служіння при певній родовій церкві і на певному місці)⁸. Такий порядок заміщення місць розвився ще в XVII ст., а низкою документів вищих органів влади, прийнятих до 1775 р., він набув підкріплення. Як у цей період, так і в останній чверті XVIII – середині XIX ст. при регулюванні можливостей поповнення складу підлеглих духовного відомства вихідцями з інших верств центральна влада була змушена враховувати фінансовий (фіскальний)

¹ Там само. — Арк. 4 – 4 зв.

² Там само. — Спр. 178. — Арк. 1 – 2; Спр. 206. — Арк. 1.

³ ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXIV. — С. 606 – 608, 635 – 636.

⁴ ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXXIII. — С. 930.

⁵ Там само. — Т. XXXVIII. — С. 1337 – 1341.

⁶ Там само. — Собр. II. — Т. I. — С. 590 – 591.

⁷ Там само. — Т. VIII. — Отд. I. — С. 447 – 448.

⁸ Знаменский П. Приходское духовенство... — С. 81.

аспект, рівень наповненості парафій, цілий ряд інших обставин. Вимоги до кандидатів на зайняття посад при парафіях, які підтверджувались і доповнювались, були основним засобом обмеження можливостей поповнення духовного відомства ззовні. І все ж ці вимоги в деяких випадках були дещо розпливчати, що давало можливість єпархіальним архієреям на власний розсуд вирішувати питання про допуск тієї чи іншої особи до служіння при парафії¹.

При тому, що тенденція посилення спадковості простежувалась і на півдні України, для цього регіону не була справедливою висловлена П. Знаменським і повторена І. Смоличем по відношенню до Російської імперії в цілому теза про те, що XVIII ст. застало спадковість у широкому значенні “достатньо розвиненою та міцною, так що подальший її розвиток прямо вів уже до усунення від церковного служіння всіх сторонніх кандидатів недуховного походження і до повної замкненості самого духовного звання”². Не підтверджується на матеріалах південноукраїнських парафій і висновок Г. Фріза про те, що вже в останніх десятиріччях XVIII ст. зникла навіть потенційна можливість мобільності в духовний стан³. Так, серед документів ДАДонО за 1801 р. зберігається “Список про моральний стан священно- та церковнослужителів, які знаходяться у відомстві Маріупольського духовного правління”. У ньому позначено соціальне походження кожного підлеглого духовного відомства на підконтрольних правлінню землях. Як впливає із “Списку”, серед цих осіб лише 20 були синами священників і 1 — дячка. Стосовно 29 осіб позначено “з поселян”, 4 — “з малоросіян”, 3 — “з міщан”, 2 — “із звільнених поміщицьких селян”. Крім того, було по одному запису “звільнений з казенних поселян”, “син купецький”, “з козацького звання”, “з губернських реєстраторів”, “польський виходець з малоросіян”, “з грузинів”, “з дворян”. Отже, з 66 священно- та церковнослужителів менше третини походило з духовної верстви. Ні про яке надходження всього поповнення кліру з духовного відомства мова не може і йти. Не підтверджується і тенденція, помічена Г. Фрізом стосовно центральноросійських єпархій — поповнення лав священників майже виключно за рахунок дітей священнослужителів, із всіляким обмеженням можливостей зайняття цих посад дітьми не тільки світських осіб, але і церковнослужителів. Як свідчать матеріали того ж “Списку”, із всіх 45 осіб, які мали походження не з духовної верстви, лише 5 були церковнослужителями, решта ж 40 — священниками та дияконами. Переважна ж більшість священницьких дітей займали посади дячків та паламарів, тобто церковнослужителів⁴.

Показники церков Маріупольського духовного правління не були винятковими для Південної України. Як впливає з формулярних відомостей перших двох десятиліть XIX ст., великим був відсоток вихідців із інших верств і серед священно- та церковнослужителів багатьох інших південноукраїнських парафій. Серед головних причин такої ситуації — більш пізнє поширення на південний край загальноімперської системи формування духовного відомства, відчутний брак тут священно- і особливо церковнослужителів, викликаний швидким зростанням мережі релігійних споруд, брак у останній чверті XVIII ст. в регіоні світських закладів освіти, і, як наслідок, значний відсоток вихідців не з духовної верстви серед вихованців семінарії. З роками, разом з тим,

¹Лиман І. Призначення священно- і церковнослужителів до храмів півдня України наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 7. — Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 2003. — С. 223 – 229.

²Знаменский П. Приходское духовенство... — С. 81; Смолич И.К. История русской церкви... — Часть первая. — С. 322.

³Freeze G.L. The Russian Levites. Parish Clergy in the Eighteenth Century. — Cambridge — London: Harvard University Press, 1977. — P. 204.

⁴ДАДонО. — Ф. 132. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 80 – 102.

як ішли з життя ті священно- та церковнослужителі, що зайняли свої посади при парафіях у XVIII ст., відсоток вихідців із духовного відомства серед південноукраїнського духовенства збільшувався, і край у цьому плані немов би “наздоганяв” центральноросійські єпархії, у яких відповідні показники були досягнуті набагато раніше.

У Південній Україні, як і в імперії в цілому, спадковість церковних місць була зруйнована лише законодавчими документами 1860-х рр.

Обмежуючи доступ до складу підлеглих духовного відомства представників інших верств, розширюючи права архієреїв і одночасно звужуючи права парафіян в обранні собі священно- та церковнослужителів центральна влада розглядала ці заходи, між іншим, як засоби контролю за чисельністю “духовної верстви”. На це ж були направлені і встановлення штатів, проведення розборів — виключення невлаштованих церковнослужителів і дітей духовенства в армію та податні верстви.

Початок відповідним заходам був покладений ще реформами Петра I, продовження ж цієї політики знайшло втілення в цілій низці указів наступних монархів. Для контролю за чисельністю духовного відомства імперська влада мала кілька аргументів. Запобігання збільшенню кількості священно- та церковнослужителів при церквах мало підняти життєвий рівень самих осіб, які залишились при парафіях, оскільки парафіяни часто не мали можливостей утримувати багато духовних осіб. Виключені з духовного відомства поповнювали інші верстви, і таким чином мали частково задовольняти потреби держави в поповненні складу збройних сил і податного населення. Скорочення кількості “безмісних” осіб було спрямоване проти існування небажаного для держави маргінального елементу, який знаходився поза суворим контролем центру і тому міг сіяти небезпечні для влади погляди і збільшувати статистику злочинів.

Визначенням штатів окремих церков і встановленням параметрів, яким мала відповідати парафія, центральна влада прагнула привести кількість священно- та церковнослужителів у систему. Черговим етапом на шляху реалізації цього прагнення став синодський указ від 8 жовтня 1778 р., яким обумовлювалось: 1) при однопарафіяльних церквах, при яких знаходиться до 150 дворів, має бути один священник; 2) один священник має залишатись і у випадку, якщо при церкві є до 200 дворів, але вони розташовані поблизу релігійної споруди і парафіяни не просять про посвяту другого священника; 3) другий священник у церкву, при якій знаходиться 200 дворів, може призначатись лише в разі нагальної необхідності; 4) по два священники повинні знаходитись у парафіях, які налічують від 250 до 300 дворів; 5) по три священники мають знаходитись при церквах, причти яких і раніше налічували таку кількість священнослужителів і при яких є не менше 300 дворів¹. Кількість дияконів, як і раніше, мала визначатись згідно з указами від 10 серпня 1722 і 4 червня 1768 р.²: при трьох священниках могло знаходитись 2 диякони, при двох — по одному, а при одному священнику диякон мав знаходитись лише в “знатних місцях”.

Таким чином, за Катерини II були значно скорочені штати, запроваджені Петром I.

Особи, які залишились поза штатом, згідно із затвердженою імператрицею 29 березня 1784 р. доповіддю загального присутствія Сенату та Синоду були піддані розбору³. Проводячи “чистку” духовного відомства, Катерина II не випускала з поля зору і південноукраїнський регіон, до заселення якого докладалось чимало зусиль: іменним указом від 1 вересня 1785 р. генерал-губернаторам імперії було наказано звестись із Г. Потьомкіним з питання переселення до Таврійської області осіб духовного відомства,

¹ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XX. — С. 752.

²Там само. — С. 752 – 753.

³Там само. — Т. XXII. — С. 95 – 97.

які залишилися поза штатом¹. Ці заходи не вирішили проблему, пов'язану з наявністю бездіяльних церковнослужителів, і 19 квітня 1788 р. було підписано новий іменний указ, яким генерал-губернатори зобов'язувались переписати заштатних церковнослужителів віком від 16 до 50 років для поповнення ними польових полків і прикордонних гарнізонів².

За Павла I був проведений черговий розбір. Іменним указом від 22 грудня 1796 р. обумовлювалось, що мають бути направлені на військову службу ті діти підлеглих духовного відомства, які залишаються зайвими після заповнення всіх вакантних місць при церквах, духовних училищах і міських школах³.

Напевно, рішення імператора щодо розбору на місцях почали виконувати занадто ревно, що називається “з перегинами”, і тому сенатським указом від 24 серпня 1797 р. було заборонено брати на військову службу церковнослужителів, стосовно яких єпархіальними архієреями не зроблено відповідних розпоряджень, а також малолітніх⁴, а указом Синоду від 4 квітня 1799 р. внаслідок такого, що виникло через занадто ретельний розбір, браку в складі причтів, сторожам і приставам духовного звання було дозволено займати місця церковнослужителів⁵.

Ці документи свідчать, між іншим, що І. Смолич був некоректним, коли писав, що одночасно з проведенням павлівського розбору були видані укази, які ускладнювали вихід із духовної верстви, що невдовзі призвело до її перенасиченості⁶. Адже висловлюючи таку тезу, дослідник посилається на укази 1802 – 1816 рр., тобто документи, що відносяться до правління не Павла I, а його наступника. Щоправда, Павлом були запроваджені обмеження щодо звільнення семінаристів у світське відомство, але разом з тим робились і виключення в разі браку в останньому канцелярських служителів⁷. У той же час справедливою є теза І. Знаменського про те, що Павло I не намагався відкрити духовну верству, зробити зручним вихід з неї, а тому і розбори досягали своєї цілі лише на деякий час і не попереджували можливість накопичення в клірі зайвих елементів⁸. Ця теза є справедливою і стосовно правління Катерини II, яка лише в кількох випадках ініціювала переведення осіб духовного походження у світські команди⁹.

Низка заходів, які об'єктивно ускладнювали вихід із духовного відомства, була запроваджена за Олександра I. Синодським указом від 30 травня 1801 р. єпархіальним архієреям наказувалось проявляти обачність при розгляді кожної справи про звільнення семінаристів у світське звання з тим, аби не спричинити недоукомплектованість причтів, і заборонено звільняти без відома Синоду студентів богослов'я та філософії¹⁰; синодським указом від 31 травня 1804 р. семінаристам заборонялось звертатись із клопотаннями про звільнення з духовного звання безпосередньо до Синоду, через голову єпархіального керівництва¹¹; синодським указом від 30 вересня 1804 р. було заборонено без згоди Синоду приймати вчителів і учнів, підлеглих духовному відомству, у заклади Міністерства народної освіти¹²; 8 грудня того ж року єпархіальним архієреям було заборонено

¹ Там само. — С. 446 – 447.

² Там само. — С. 1069.

³ Там само. — Т. XXIV. — С. 249.

⁴ Там само. — Т. XXIV. — С. 691 – 693.

⁵ Там само. — Т. XXV. — С. 605; Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I... — С. 78.

⁶ Смолич И.К. История русской церкви... — Часть первая. — С. 333.

⁷ Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I... — С. 80.

⁸ Там само.

⁹ Там само. — С. 79.

¹⁰ ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXVI. — С. 664 – 665.

¹¹ Там само. — Т. XXVIII. — С. 361 – 362.

¹² Там само. — С. 541.

звертатись до Синоду з клопотаннями про звільнення з духовного відомства студентів-дворян без подання необхідних підтверджень дворянства¹; заборона без узгодження з духовними установами приймати в обласні міліції підлеглих духовного відомства була підписана 21 березня 1807 р.²; синодським указом від 24 жовтня 1807 р. запроваджувались запроваджувались подібні ж обмеження стосовно поповнення складу кавалерійських полків³; сенатським указом від 23 грудня 1813 р. дозволялось призначати на військову службу лише тих звільнених з духовного звання, які завершили повний курс навчання в семінарії⁴; іменним указом від 27 серпня 1818 р. підтверджувалась обов'язковість при прийнятті на службу дітей священно- та церковнослужителів із дворян попередніх зносин із духовним керівництвом та перевірки свідоцтв, виданих з Герольдії⁵; сенатським указом від 24 січня 1823 р. наказувалось кожному справу про прийняття у світську службу осіб духовного звання передавати на розгляд Сенату з представленням атестату про успіхи та поведінку⁶.

Але за Олександра I було складено і чимало законодавчих документів, які передбачали можливості виходу зі складу підлеглих духовного відомства. Мова йде про сенатський указ від 31 жовтня 1802 р. стосовно проведення чергового розбору⁷; сенатський указ від 17 серпня 1803 р., який розширив можливості звільнених обирати верству, до якої вони будуть записані⁸; указ Сенату від 28 червня 1805 р., яким підтверджувалось, що на церковнослужительських дітей, які бажали бути записаними до купецтва чи міщанства, не поширювався обов'язок брати поручительство в сплаті податків і згоду тих місць, куди вони планували бути приписаними⁹; височайше затверджену 20 листопада 1806 р. доповідь Синоду про проведення розбору¹⁰; сенатський указ від 30 листопада того ж року про порядок відсилки священно- та церковнослужителів, позбавлених духовного сану¹¹; сенатський указ від 27 лютого 1808 р. про розподіл позбавлених духовного звання осіб, нездатних до військової служби та роботи на казенних заводах і фабриках¹²; синодський указ від 25 липня 1812 р. про звільнення причетників, дітей священно- та церковнослужителів і семінаристів за їх бажанням для поповнення складу ополчення¹³; положення Комітету Міністрів від 17 жовтня 1814 р. про дозвіл направлення семінаристів у всі установи світського відомства¹⁴; іменний указ від 9 вересня 1815 р., що дозволяв розподіляти звільнених на посади вчителів та до складу вихованців вищих навчальних закладів без попередніх зносин з Сенатом¹⁵; синодський указ від 20 березня 1816 р., яким учні повітових і парафіяльних училищ зрівнювались із семінаристами в праві бути звільненими в цивільну службу¹⁶; указ Сенату від 29 грудня того ж року щодо влаштування осіб, звільнених з духовного звання¹⁷; синодський указ від 21 грудня 1820 р.

¹ Там само. — С. 730 – 731.

² Там само. — Т. XXIX. — С. 1160.

³ Там само. — С. 1310.

⁴ Там само. — Т. XXXII. — С. 702 – 703.

⁵ Там само. — Т. XXXV. — С. 553.

⁶ Там само. — Т. XXXVIII. — С. 716 – 717.

⁷ Там само. — Т. XXVII. — С. 336 – 339.

⁸ Там само. — С. 835 – 836.

⁹ Там само. — Т. XXVIII. — С. 1094 – 1095.

¹⁰ Там само. — Т. XXIX. — С. 870 – 872.

¹¹ Там само. — С. 899 – 900.

¹² Там само. — Т. XXX. — С. 93 – 95.

¹³ Там само. — Т. XXXII. — С. 398 – 399.

¹⁴ Там само. — С. 1030 – 1031.

¹⁵ Там само. — Т. XXXIII. — С. 278.

¹⁶ Там само. — С. 562.

¹⁷ Там само. — С. 1163 – 1164.

про розподіл церковнослужительських дітей, які залишились від попередніх розборів¹; указ Синоду від 10 серпня 1824 р. про підтвердження порядку направлення колишніх церковнослужителів на військову службу чи в майстрові казенних заводів і фабрик².

Отже, у першій чверті XIX ст. влада шукала найбільш оптимальний варіант коригування чисельності підлеглих духовного відомства. І шукала не лише в напрямку зменшення можливостей священно- та церковнослужителів і їхніх дітей переходити до інших верств. Причому робилось це не тільки з міркувань інтересів духовної верстви.

Ці пошуки були продовжені за Миколи I. І знову заходи по обмеженню виходу з верстви чергувались із нововведеннями, які давали деякі можливості соціальної мобільності, визначали права осіб, які вийшли з духовного звання³.

За Миколи I були внесені зміни і до штатів. Згідно зі “Статутом духовних консисторій” при церквах, штат яких не визначався окремими розпорядженнями, мав продовжувати діяти такий же склад священно- та церковнослужителів, що і раніше, але за умови, що при сільських церквах із парафією меншою за 800 душ чоловічої статі мало діяти не більше одного священика, а при церквах, при яких знаходилося не більше 400 душ, причт мав включати одного священика та двох церковнослужителів⁴.

У 1842 р. були затверджені нові штати, запровадження яких почалось із так званих “західних єпархій”. Тепер парафії були поділені на 6 класів, належність до яких обумовлювала необхідну кількість священно- та церковнослужителів⁵:

Клас	Кількість парафіян	Кількість священно- та церковнослужителів
I	2000 і більше	2 священики, 1 диякон, 3 церковнослужителі
II	1500 – 2000	2 священики, 1 диякон, 2 церковнослужителі
III	1000 – 1500	1 священик, 1 диякон, 1 церковнослужитель
IV	700 – 1000	1 священик, 1 диякон, 1 церковнослужитель
V	400 – 700	1 священик, 1 диякон, 1 церковнослужитель
VI	менше 400	1 священик, 1 церковнослужитель

Ці штати поступово були поширені на інші єпархії Російської імперії і протримались до 1869 р.

Не були занадто радикальними заходи з регулювання чисельності підлеглих духовного відомства, запроваджені у 1856 – 1861 рр. Олександром II. Пошуки центральною владою оптимального варіанту йшли головним чином у тій же площині, у якій вони велися і за попередників царя-реформатора⁶.

¹ Там само. — Т. XXXVII. — С. 540 – 543.

² Там само. — Т. XXXIX. — С. 478.

³ Там само. — Собр. II — Т. I. — С. 210 – 212, 898; Т. II. — С. 629 – 630; Т. III. — С. 221 – 222; Т. IV. — С. 847 – 848; Т. V. — Отд. I. — С. 161, 288; Т. VI. — Отд. I. — С. 359 – 363, 403 – 408, 769 – 770; Т. VIII. — Отд. I. — С. 379 – 381; Т. IX. — Отд. I. — С. 656 – 665; Т. X. — Отд. I. — С. 364 – 365, 424 – 425; Т. XI. — Отд. II. — С. 90 – 91; Т. XII. — Отд. I. — С. 527 – 528; Т. XIV. — Отд. I. — С. 266, 373, 747 – 749; Т. XV. — Отд. I. — С. 154 – 155, 835; Т. XVII. — Отд. I. — С. 429 – 430; Т. XVII. — Отд. II. — С. 6, 268 – 277; Т. XXI. — Отд. I. — С. 631 – 633; Т. XXI. — Отд. II. — С. 352, 730; Т. XXII. — Отд. I. — С. 737; Т. XXIII. — Отд. II. — С. 51, 148; Т. XXVI. — Отд. I. — С. 365; Т. XXVII. — Отд. I. — С. 373; Т. XXVIII. — Отд. I. — С. 317; Т. XXVIII. — Отд. II. Дополнение к Т. XXVIII. — С. 14 – 15; Т. XXIX. — Отд. I. — С. 514; Т. XXX. — Отд. I. — С. 507 – 509.

⁴ Там само. — Т. XVI. — Отд. I. — С. 231.

⁵ Таблица укладена на підставі: Смолич И.К. История русской церкви... — Часть первая. — С. 334.

⁶ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXI. — Отд. I. — С. 257 – 258, 329 – 330, 378, 974 – 975; Т. XXXII. — Отд. I. — С. 958; Т. XXXIV. — Отд. I. — С. 690 – 691.

Таким чином, духовне відомство не було і не могло бути таким закритим, яким його вважає Г. Фріз, у монографіях якого кастовість духовної верстви проходить червоною стрічкою¹. У той час як поповнення лав священно- та церковнослужителів представниками інших верств дійсно мало тенденцію обмеження (хоча і це обмеження не було абсолютним), з духовного відомства впродовж усього періоду 1775 – 1861 рр. вийшла велика кількість осіб. Адже при традиційній багатодітності родин священно- та церковнослужителів темпи зростання чисельності духовних осіб аж ніяк не відповідали темпам приросту населення.

Під час влаштування Слов'янської та Херсонської єпархії при її церквах знаходився 39221 парафіяльний двір², тобто 156884 парафіянина чоловічої статі (із розрахунку 4 парафіянина на 1 двір). За даними ж на 1859 р. у Херсонській і Катеринославській єпархіях мешкало 1027099 чоловіків православного сповідання³. Отже, впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. православне чоловіче населення єпархій, підлеглих південноукраїнським архієреям, збільшилось у 6,5 разів. За цей же час чисельність чорного духовенства, послушників, священно- та церковнослужителів тут збільшилась з 1535⁴ до 3808⁵, тобто лише в 2,5 рази. Така різниця не може бути пояснена збільшенням загальної чисельності духовної верстви за рахунок членів родин діючих священно- та церковнослужителів. За підрахунками Б. Міронова, з 1783 по 1858 р. чисельність штатного духовенства зросла на 33%, а чисельність усієї православної духовної верстви за 1795 – 1858 рр. по 38 губерніях Європейської Росії, що співставлялись, зросла на 30%. Отже, обтяженість діючого духовенства утриманнями залишалась приблизно на тому ж рівні⁶. Кардинально не змінилось і співвідношення між чоловічим і жіночим населенням краю. Не лише для Південної України (населення якої зростало не тільки, а до 1820-х рр. і не стільки, завдяки природному приросту, а й через переселення сюди вихідців із інших регіонів та з-за кордону), але і для Російської імперії в цілому темпи збільшення кількості підлеглих духовного відомства значно відставали від змін чисельності православних парафіян⁷. Отже, духовенство в умовах стримування державою розширення церковних штатів продукувало для себе менше поповнення, ніж для інших верств.

Для православної церкви на півдні України збереження можливостей залишення духовної верстви становило проблему через те, що в регіоні хронічно не вистачало церковнослужителів навіть для заповнення обмежених штатів.

Такий брак підкреслювався місцевою владою наприкінці XVIII ст.⁸; документи четвертої ревізії показали, що при 24 церквах Маріуполя та його повіту не було жодного з передбачених штатами 7 дияконів⁹. Нестача церковнослужителів обумовлювалась не тільки зростанням кількості парафій, але й суб'єктивними факторами, у тому числі і пов'язаними зі своєрідним баченням деякими єпархіальними архієреями пріоритетів політики заповнення вакансій при церквах. Ті межі свободи дій, які були визначені духом і буквою законів для єпархіальної влади, дали змогу архієпископу Платону впродовж 1807 – 1811 рр. власними резолюціями звести до мінімуму можливості заповнення дияконських місць навіть при двох- та трьохпарафіяльних храмах. Лише наступник Платона,

¹Freeze G.L. The Russian Levites...; Freeze G.L. The Parish Clergy...

²РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 368.

³Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 44.

⁴РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 368.

⁵Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 2, 6, 18 – 19.

⁶Миронов Б.Н. Американский историк о русском духовном сословии // Вопросы истории. — 1987. — № 1. — С. 154.

⁷Там само. — С. 154 – 155.

⁸ДААРК. — Ф. 118. — Оп. 1. — Спр. 5387. — Арк. 35 зв.

⁹Там само. — Арк. 85 зв. – 87.

архієпископ Іов, відновив реальну дію на території південноукраїнської єпархії загальнодержавних правил щодо заповнення вакансій священно- та церковнослужителів¹.

Але і після цього для самого парафіяльного духовенства поняття про відповідність чисельності причетників штатам залишалось розпливчатим. У 1836 р. архієпископ Гавриїл (Розанов) у результаті об'їзду церков єпархії зробив зауваження, що багато священнослужителів не могли дати відповідь на питання, чи наповнені штати їхніх релігійних споруд². Не дивно, що згідно із підрахунками, зробленими на основі матеріалів “Витягу зі звіту по відомству духовних справ православного сповідання за 1836 р.” у підлеглий Гавриїлу єпархії було в наявності лише 72,6% священників, 49% дияконів, 54,2% церковнослужителів від передбачених штатами³.

Після відокремлення Херсонської єпархії ці показники дещо покращились і в 1839 р. для єпархії Катеринославської становили відповідно 91,7%, 60,3% і 73,2%, а для Херсонської єпархії — 86,6%, 52,1% і 68,3%⁴.

У подальшому наповненість штатів двох південноукраїнських єпархій виглядала таким чином⁵:

Єпархія	Рік	Священники (%)	Диякони (%)	Причетники (%)
Катеринославська	1844	87,8	82,2	72,1
	1849	100	100	100
	1854	99,6	99,5	98,7
	1859	100	98,5	99,5
Херсонська	1844	89,7	64,8	73,6
	1849	100	100	91,1
	1854	98,6	100	87,1
	1859	97,6	97,4	94,5

Звернемо увагу, що різке покращення наповненості штатів, яке зафіксоване статистикою, відбулось не завдяки заповненню всіх вакантних місць священно- та церковнослужителями, а через перегляд самих штатів.

За умов, коли держава прагнула стримувати можливості священно- та церковнослужителів виходити із своєї верстви, важливим фактором, який регулював це стримування, була система пільг і привілеїв, які надавались духовенству.

Довіра до священників з боку мирян, підірвана радикальними заходами Петра I та Анни Іоаннівни, була дещо відновлена за Катерини II, політика якої була більш гнучкою. Покарання священників за недостатньо ревне виконання деяких обов'язків по відношенню до держави вже не були, як правило, такими жорстокими, як раніше. Світські суди отримали наказ не втручатися в справи, які підлягали духовній юрисдикції. Сенатським указом від 26 вересня 1791 р. було визначено порядок, згідно з яким при розгляді в

¹ДАДО. — Ф. 193. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 143 – 146.

²ДАДонО. — Ф. ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 55.

³Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1836 год... — С. 108 – 109.

⁴Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год... — С. 14 – 15.

⁵Таблиця укладена на підставі: Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1845 год... — С. 14 – 15; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год... — С. 14 – 15; Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 год... — С. 14 – 15; Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 18 – 19.

світських судах справ, до яких причетні підлеглі духовного відомства, мали бути присутні і постійні депутати від духовенства¹.

Дещо покращив соціальний статус духовенства Павло I, який уже невдовзі після входу на престол затвердив доповідь Синоду про заміну тілесного покарання священників і дияконів за кримінальні злочини позбавленням сану і направленням на примусові роботи. Самим документом декларувалось, що такий захід був запроваджений з метою запобігання поширенню серед населення зневаги до духовних осіб². Застосування тілесного покарання ще раніше було заборонене по відношенню до дворянства та купецтва. Але вже сенатським указом від 13 квітня 1797 р. передбачалось, що такому покаранню можуть піддаватись священнослужителі, дворяни та гільдійські громадяни в разі вчинення ними тяжких злочинів³. Павло I вбачав у цьому заході один із методів запобігання участі духовенства в селянських заворушеннях. Покращенню статусу священно- та церковнослужителів мали сприяти іменний указ від 3 грудня 1798 р., який звільняв їхні будинки від несення поліцейських повинностей⁴, зміна порядку нагородження духовних осіб⁵.

Як і його попередник, Олександр I уже невдовзі після вступу на престол підписав указ про звільнення священників і дияконів від тілесного покарання, тим самим відновивши дію височайше конфірмованої 9 грудня 1796 р. доповіді Синоду⁶. Іменним указом від 17 травня 1808 р. від тілесного покарання були звільнені і дружини та вдови священнослужителів⁷.

У 1804 р. особам духовного звання було дозволено купувати незаселені землі⁸, а указом указом від 12 жовтня 1821 р. духовним особам, яким внаслідок нагородження орденами були надані дворянські грамоти, дозволялось купувати і заселені маєтки⁹. Іменним указом від 17 квітня того ж року будинки священно- та церковнослужителів були звільнені від постою, поземельного збору та деяких інших міських і поліцейських повинностей¹⁰.

У першій чверті XIX ст. було внесено і ряд змін у порядок судочинства над підлеглими духовного відомства¹¹.

Кодифікація законодавства, проведена за Миколи I, впорядкувала і норми, які визначали статус парафіяльного духовенства. Звід законів 1832 р. і “Статут духовних консисторій” 1841 р. закріпили за білим духовенством такі права: 1) звільнення від подушного податку; 2) звільнення від військової служби; 3) звільнення від тілесних покарань; 4) придбання земель у містах та селах; 5) придбання заселених земель (у разі належності до дворянства); 6) звільнення від військових постів. На підлеглих духовного відомства в той же час накладались заборони: 1) брати на себе судові зобов’язання і поручительства при розміщенні підрядів і по аналогічних торговельних справах; 2)

¹ПСЗРІ. — Собр. I. — Т. XXIII. — С. 251 – 255, 341.

²Там само. — Т. XXIV. — С. 225.

³Там само. — С. 590 – 591.

⁴Там само. — Т. XXV. — С. 463 – 464.

⁵Там само. — С. 503 – 504, 569.

⁶Там само. — Т. XXVI. — С. 655.

⁷Там само. — Т. XXX. — С. 262.

⁸Там само. — Т. XXVIII. — С. 312.

⁹Там само. — Т. XXXVII. — С. 885 – 887.

¹⁰Там само. — С. 694 – 695.

¹¹Там само. — Т. XXXI. — С. 193 – 195; Т. XXXII. — С. 5 – 6, 435 – 436; Т. XXXIII. — С. 474 – 475; Т. XXXIV. — С. 398, 447 – 448; Т. XXXV. — С. 442 – 443; Т. XXXVII. — С. 630 – 631, 763, 793; Т. XXXVIII. — С. 1007 – 1008, 1337 – 1341; Т. XXXIX. — С. 478.

виступати від імені інших осіб по цивільних справах; 3) займатись гуральництвом на власних землях; 4) займатись торговельною діяльністю¹.

Лише незначні зміни статусу духовних осіб були запроваджені у 1842 – 1861 рр.

Звернемо увагу, що порядку поведінки з парафіяльним духовенством, який передбачався законодавством, далеко не завжди відповідали реалії, які мали місце в регіоні. Тут на втілення в життя положень документів вищих органів влади великою мірою впливали традиції, а також бачення єпархіальною владою та світською бюрократією місця парафіяльного духовенства. У цьому плані мав рацію П. Знаменський, коли писав: “Уряд милостиво підтверджував і розширяв права духовенства, бажаючи поліпшити його стан; але чи дотримувались ці права на ділі — питання інше. Серед нещасного ладу держави, в основі якого лежало кріпосне право і необмежене свавілля дворянства і чисельних грубих начальств усілякого роду, духовенству ще важче було вибратись з його приниження, ніж іншим класам населення, крім хіба що кріпосного селянства, тому що воно не мало матеріальної самостійності...”².

Що стосується рівня матеріальної самостійності парафіяльного духовенства, то в плани центральної влади така самостійність і не входила. Держава не поспішала брати на себе все утримання духовної верстви, значно дозуючи відповідні витрати. Замість цього, основний тягар утримання священно- та церковнослужителів довгий час несли самі парафіяни. Як уже зазначалось, для того, щоб цей тягар не був занадто важким, центральна влада пішла не шляхом перебирання на себе всього фінансування, але шляхом обмеження кількості парафіяльного духовенства.

На 1775 р. джерела прибутків залишались традиційними. Їхні види значно не відрізнялись від тих, які мали місце до XVIII ст.: 1) плата за треби; 2) добровільні пожертви парафіян; 3) руга, тобто субсидія натурою або грошима; 4) прибутки від церковних земель. Інша справа, що дещо змінилась регламентація обсягів кожного з зазначених джерел. Впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. система фінансування зазнала змін, але вказані вище джерела прибутків священно- та церковнослужителів збереглися.

До 1801 р. діяли розцінки на треби, встановлені на користь церковного духовенства указом 1765 р.: за молитву породіллі — 2 коп., хрещення немовля — 3 коп., вінчання — 10 коп., поховання дорослого — 10 коп., поховання немовлят — 3 коп. Передбачалось, що за сповідання та причастання плата не повинна була стягуватись взагалі, а за молитви та поминання батьків парафіяни могли сплачувати суму, яку встановлювали самі. Дозволялося, аби парафіяни давали за власним бажанням більше, ніж визначало законодавство, але за умови, що священнослужителі не будуть їх до цього примушувати³.

Зазначені суми були занадто малі, і тому порушення указу 1765 р. являли ординарне явище. У Слов’янській і Херсонській єпархії і архієпископу Євгенію, і його наступникам довелося підписати не один указ, яким духовенству підтверджувалась заборона примушувати парафіян до надання більшої платні за треби. Втім, незважаючи на погрози покарання, зловживання не припинялись⁴. Мали місце стягнення за треби в розмірі 3, 4, 5 крб.⁵ Залишались можливості приховування грошей⁶. До таких заходів парафіяльне духовенство підштовхували як первісно низькі суми платні, передбачені законодавством, так і інфляція, яка мала місце після підписання указу 1765 р.

¹Смолич И.К. История русской церкви... — Часть первая. — С. 346 – 347.

²Знаменский П. Чтения из истории Русской церкви... — С. 98.

³ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XVII. — С. 117.

⁴НКМ. — КП – 25057 / Арх – 8267.

⁵Там само.

⁶ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 69. — Арк. 37 – 38 зв.

Покращити ситуацію був покликаний іменний указ від 3 квітня 1801 р., яким плата за треби, встановлена раніше, подвоювалась із підтвердженням, що священно- та церковнослужителі не мали права вимагати гроші¹. Але зловживання не припинились. Єпархіальна влада була змушена знов і знов доводити до відома підлеглого духовенства зміст указів 1765 і 1801 рр., погрожуючи вжити суворих заходів до порушників².

З огляду на розуміння того, що причина такої ситуації полягала не стільки в зіпсованості парафіяльного духовенства, скільки в недосконалої існуючої системи фінансування, у першій половині XIX ст. у Петербурзі неодноразово піднімалось питання про заміну плати за треби стягненням з парафіян певної суми щорічно або ж призначенням духовенству державного жалування. Втім, до 1861 р. перша пропозиція не була реалізована взагалі, а друга втілена в життя лише частково.

Важливим джерелом утримання духовних осіб як і за часів Нової Січі залишались пожертви парафіян. Зважаючи на велике значення пожертв для забезпечення діяльності церкви, духовне керівництво тримало під контролем їхнє збирання. Причому простежувалась тенденція посилення такого контролю³. Центральна влада не могла регламентувати розмір пожертв, але вона мала можливості маніпулювати кількістю та видами карнавок і гаманців, у які збирались гроші, а також порядком їх зберігання та використання. Як ці можливості впроваджувались у життя, докладніше буде розглянуто в наступному розділі.

Ще одне джерело фінансування, руга, застосовувалось далеко не до кожного церковного причту. Державна руга тривалий час поширювалась лише на міські церкви і кафедральні собори. Сільське духовенство в цьому плані було обійдене. До того ж, і не всі міські священно- та церковнослужителі отримували гроші від держави. Влада диференційовано підходила до питання про призначення руги кожній церкві, не поспішаючи виділяти кошти⁴. Причти лише деяких храмів південноукраїнської єпархії в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. знаходились на державній рузі. У сенатському указі від 24 жовтня 1786 р., яким передбачалась заміна для ружних церков імперії натуральної допомоги (хлібного жалування) виплатою грошей, згадувався причт лише однієї релігійної споруди, підпорядкованої південноукраїнській єпархіальній владі — бахмутської Троїцької церкви⁵.

Указом Павла I від 18 грудня 1797 р. штатні оклади священно- та церковнослужителів були підвищені⁶. Хоча коло церков, причти яких мали право на отримання таких грошей, залишалось вузьким, до нього увійшов ряд нових релігійних споруд, серед яких були храми Одеси, Овідіюполя, Очакова, Єнікале, Карасубазара, Бахчисарая⁷.

За Олександра I жалування почали отримувати священно- та церковнослужителі й деяких інших храмів краю, хоча і тепер призначення утримання не носило масового характеру.

¹ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXVI. — С. 605 – 606.

²ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 2 а. — Спр. 1. — Арк. 91 – 91 зв.

³Лиман І.І. Організація збирання пожертв на півдні України у першій третині XIX століття // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту. Історія. — Бердянськ, 2000. — С. 182 – 191.

⁴Яворницький Д.І. До історії Степової України. — Дніпропетровське: друкарня пам'яті "Перекопу", 1929. — С. 198 – 199; К описанию православных приходов заштатного города Новогеоргиевска, Александрійского уезда // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1894. — № 19. — С. 432 – 433; ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXIII. — С. 719 – 724.

⁵ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXII. — С. 691 – 701.

⁶Там само. — Т. XXIV. — С. 821 – 823.

⁷Там само. — Т. XXV. — С. 750 – 754.

З початком царювання Миколи I з казни стало виділятися набагато більше коштів на утримання підлеглих духовного відомства. І тут простежувалось прагнення імператора уніфікувати систему. Згідно з затвердженою 7 травня 1827 р. доповіддю Комісії духовних училищ із капіталів останньої щорічно мало виділятися по 25 тис. крб. на допомогу духовенству, яке втратило майно через пожежі¹. Ці витрати були збільшені вже наступного року². 6 грудня 1829 р. іменним указом передбачалось виділення дотацій причтам бідних парафій³. Наступного року і ця сума була збільшена.

З 1842 р. почалося переведення парафій на штати, причому це означало не лише визначення кількості священно- та церковнослужителів, які мали знаходитись при кожній церкві, але і встановлення жалування цим особам. У 1846 р. було призначено жалування сільським причтам Херсонської і 6 повітів Катеринославської єпархії⁴. Іменним указом від 1 березня 1848 р. штати були поширені на решту повітів Катеринославської єпархії — Бахмутський, Слов'янськський і Маріупольський⁵. Жалування духовним особам Херсона та повітових міст Херсонської губернії було призначено вже за Олександра II, у 1860 р.⁶ Станом на той рік з державного казначейства отримували жалування 268 причтів Херсонської єпархії (загальний обсяг — 42340 крб. 20 коп.), 87 причтів Таврійської єпархії (21409 крб. 8 коп.), 325 причтів Катеринославської єпархії (60420 крб. 94 коп.). До того ж, один причт Херсонської єпархії отримував жалування з духовно-навчальних капіталів⁷.

За царювання Миколи I і в перші роки правління Олександра II були розширені й інші види фінансування державою парафіяльного духовенства: виплата квартирних грошей, пенсій, одноразової допомоги тощо.

Згадаймо, що з самого початку існування на півдні України окремої єпархії ще до освячення церкви парафіяни чи власник населеного пункту мали давати зобов'язання утримувати її та причт⁸.

Важливим джерелом прибутків парафіяльного духовенства була підцерковна земля. Вище вже розглядалися проблеми, пов'язані з визначенням її розмірів та відмежуванням. Зараз лише варто зауважити, що сільське духовенство здавало в оренду, наймало робітників або ж саме обробляло цю землю, що відволікало його від виконання основних службових обов'язків. Невдала спроба змінити ситуацію була зроблена лише Павлом I, який 11 січня 1798 р. затвердив доповідь Синоду та Сенату про зобов'язання парафіян обробляти церковні землі із щорічним наданням священно- та церковнослужителям врожаю з цих ділянок або ж еквівалентної грошової суми⁹. Реалізація цього документу наштовхнулася на такі складності¹⁰, що іменним указом від 3 квітня 1801 р. було відновлено старий порядок, згідно з яким парафіяни були звільнені від обов'язку обробки церковних земель¹¹. Священно- та церковнослужителі і надалі займались землеробством.

¹ Там само. — Собр. II. — Т. II. — С. 421 – 422.

² Там само. — Т. III. — С. 554 – 555.

³ Там само. — Т. IV. — С. 833 – 838.

⁴ Григорович Н. Обзор общих законоположений о содержании православного приходского духовенства в России, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764 – 1863 г.). — СПб.: в Синодальной типографии, 1867. — С. 89 – 90.

⁵ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXIII. — Отд. I. — С. 154.

⁶ Там само. — Т. XXXV. — Отд. II. — С. 114.

⁷ Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 118 – 119.

⁸ РДИА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 41 зв. — 42.

⁹ ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXV. — С. 24 – 26.

¹⁰ ДАДонО. — Ф. ф. 132. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 26 – 26 зв.; Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I... — С. 140 – 143.

¹¹ ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXVI. — С. 605 – 606.

Таким чином, в останній чверті XVIII – середині XIX ст. порядок утримання парафіяльного духовенства зазнав низки трансформацій, і до початку 60-х рр. XIX ст. матеріальний стан священно- та церковнослужителів покращився, але все ж таки залишався далеким від бажаного, що викликало хвилю критики в друкованих виданнях початку періоду так званих “великих реформ”.

Зміни порядку фінансування посилювали залежність духовенства від держави і в той же час зменшили залежність від парафіян, що значною мірою впливало на характер взаємин священно- та церковнослужителів з останніми.

У складних стосунках з парафіяльним духовенством перебувало духовенство військове. Воно виділилось у окрему групу поступово, і хоча спостерігалась загальна тенденція зниження ролі єпархіальної влади в керівництві ним, архієреї все ж не втратили деяких важелів впливу.

Духовних осіб, які мали задовольняти духовні потреби військових, умовно можна віднести до кількох категорій за ознакою форми їхньої залежності від духовних правлінь, єпархіальної влади, військового керівництва та обер-священника. Недоречно розцінювати їх як монолітну групу. Слід розрізняти статус духовенства, яке служило на судах, при військових шпиталях, в полках, фортецях, адміралтейських селищах, військових поселеннях, при військових навчальних закладах, у козацьких військах тощо.

Хоча виокремлення військового духовенства розпочалося ще на початку XVIII ст., до правління Павла I представники цієї групи лише у військовий час не знаходились у підпорядкуванні місцевим архієреям. Це стосується і призначення та переміщення духовних осіб, парафії яких складались із військових. У 1784 р. Слов'янська духовна консисторія отримала клопотання Катеринославської кінноти Маріупольського полку, розташованого в слободі Луганській, про звільнення через стан здоров'я з посади полкового священника Дмитра Руденка і призначення на його місце Дмитра Бофталовського, який сам висловив відповідне бажання. З цього приводу консисторія наказала зробити таке призначення, видавши Д. Бофталовському інструкцію полковим священникам і паспорт для проїзду; колишнього ж полкового священника було наказано направити до протопопа І. Богдановича для поміщення до парафії, де є священницька вакансія¹. У 1794 р. консисторія наказала призначеному до миколаївської купецької Різдвогородицької церкви К. Павловському тимчасово, до завершення зведення цієї релігійної споруди, відправляти служби в миколаївській адміралтейській Георгіївській церкві².

Єпархіальним архієреєм призначалось і флотське духовенство. Звертаючись 18 січня 1778 р. до архієпископа Євгенія (Булгаріса) виконуючий обов'язки головного командира Азовської флотилії й Таганрозького порту писав, що коли порт знаходився в складі Воронежської єпархії, саме звідти присилались ієромонахи та біле духовенство для заповнення вакансій; тепер же військова влада просила зробити відповідні призначення архієпископа Слов'янського та Херсонського. Архієпископ, у свою чергу, доручив Бахмутському духовному правлінню зробити вибір священника “стану доброго, від таких церков, де є два або три священника”³. У консисторському указі херсонському протопопу І. Богдановичу від 12 лютого 1793 р. зазначалось, що імператриця запропонувала обер-прокурору Синоду направити на Чорноморський флот 13 ієромонахів. З приводу цього Синод наказав: “Послати в Катеринославську консисторію указ, і наказати невдовзі після його отримання, обравши з-поміж таких, які перебувають в Катеринославській єпархії поза штатним положенням, або з штатних ієромонахів здібних і гідних для виконання на

¹ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 1 – 1 зв.

²Там само. — Спр. 213. — Арк. 1.

³ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 1, 10 зв.

кораблях та інших суднах богослужіння тринадцять осіб, і видати їм... прогонні...” На виконання синодського указу Катеринославською духовною консисторією було наказано херсонському протопопу представити командуючому Чорноморським флотом контр-адміралу М. Мордвінову ієромонаха Ліверія, а обов’язки останнього при шпиталі доручити виконувати священикам херсонської соборної церкви¹.

Духовна влада брала в цей період участь і в переміщенні осіб, які служили на флоті, хоча в цьому питанні вирішальною була роль влади військової. Типовою була справа священика Д. Родзянського, який, перебуваючи на флоті, звернувся до віце-адмірала Клокачова з проханням звільнити його до парафії через стан здоров’я. Військове командування виключило священика із списків флотського духовенства і направило в розпорядження Херсонського духовного правління².

З приходом до влади Павла I характер субординації військового духовенства та єпархіальної влади змінився. Були підписані “Інструкція польовому обер-священнику”³, синодські укази про порядок звільнення полкових священиків⁴, про заборону парафіяльним священикам вінчати військових⁵, про порядок нагородження військових священиків⁶, іменний указ про перебування армійських священиків у підпорядкуванні обер-священнику⁷, указ про зносини всіх військових чинів по справах, що стосуються духовного відомства, не з консисторіями, а з обер-священником⁸. Наступним кроком у цьому ж напрямку була височайше затверджена 1 червня 1800 р. доповідь Синоду, якою створювались умови для закріплення спадкового принципу комплектування військового духовенства, оскільки передбачалось, що діти армійського та флотського духовенства, які навчатимуться в армійській семінарії, мають поступати лише на священницькі місця в збройні сили⁹.

Продовженням цієї ж політики став указ від 23 червня того ж року, яким обумовлювалось, що в армійській семінарії могли навчатись лише діти діючого або звільненого за старістю чи за станом здоров’я військового духовенства, а також діти церковнослужителів, які поступили та будуть поступати на військову службу¹⁰. Але і такі особи, згідно з синодським указом від 25 грудня 1802 р., не могли направлятись єпархіальними архієреями до армійської семінарії інакше, як за умови отримання попередньої згоди обер-священника армії та флоту¹¹.

Іменним указом від 8 квітня 1804 р. було внесено зміну в процедуру призначення полкового духовенства: якщо раніше полкове керівництво зносилося із питання заповнення священницьких вакансій із Військовою колегією, то відтепер такі зносини мали відбуватись безпосередньо з обер-священником, який був повинен негайно робити подання з цього питання Синоду¹².

У 1806 р. умови щодо підлеглих духовного відомства, які мали право служити в полках, дещо змінились: затвердженою Олександром I 10 серпня доповіддю Синоду передбачалось, що причетники можуть призначатись не лише із здібних нижніх

¹ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 162. — Арк. 1 – 2.

²Там само. — Спр. 27. — Арк. 2.

³ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXIV. — С. 700 – 702.

⁴Там само. — Т. XXV. — С. 90 – 91.

⁵Там само. — С. 246 – 247.

⁶Там само. — С. 611 – 612.

⁷Там само. — Т. XXVI. — С. 114.

⁸Там само. — С. 155.

⁹Там само. — С. 167 – 168.

¹⁰Там само. — С. 181 – 182.

¹¹Там само. — Т. XXVII. — С. 411.

¹²Там само. — Т. XXVIII. — С. 241.

військових чинів, але і з єпархіальних церковнослужителів, вихованців армійської семінарії та з дітей полкових священнослужителів¹.

Втім, після початку заходів щодо зменшення залежності військового духовенства від єпархіальної влади продовжував залишатись майже без змін порядок призначення духовенства на флот. У червні 1801 р. у відповідь на синодський указ, яким єпископ Афанасій зобов'язувався обрати у своїй єпархії одинадцять священників або ієромонахів для перебування на кораблях Чорноморського флоту, архієрей розпорядився, зокрема, вислати до консисторії для відправки на флот благочинного і священника селища Медерівка І. Аврамова. Згоди самого священника ніхто не питав, більше того, в консисторському указі наголошувалось, що ніякі відмовки Аврамова взяті до уваги не будуть. По завершенні кампанії священник повернувся до Медерівки і рішенням консисторії був поновлений на посаді благочинного².

Для того, щоб безперерійно постачати флот духовенством, височайше затвердженою 23 березня 1806 р. доповіддю Синоду було наказано мати в штаті Балаклавського Георгіївського монастиря 13 ієромонахів, які мали служити на кораблях³. Оскільки ж сам монастир знаходився в підпорядкуванні єпархіальному керівництву, то останнє і опікувалось тим, аби відповідну кількість ієромонахів обитель мала. Для цього, зокрема, використовувалась практика звернення до духовенства південного краю з пропозицією погодитись на переведення до Балаклави. При цьому обумовлювалось, що ієродиякони можуть бути рукопокладені в ієромонашество⁴. Коли ж духовні особи вже поступили під керівництво настоятеля Балаклавського Георгіївського монастиря, то саме до нього флотська влада зверталась у міру виникнення потреби в призначенні ієромонаха на той чи інший корабель⁵. Після повернення останніх до портів духовні особи відсилались назад до монастиря⁶.

Сказане вище стосувалось не тільки ієромонахів, а й вдових священників, які добровільно йшли для служіння на флоті, підпорядковуючись монастирському статуту, але не були пострижені в ченці. Вдові священники з'явилися у Георгіївському монастирі в 1822 р., у зв'язку з нестачею ієромонахів⁷.

Як свідчать документи Херсонського духовного правління, єпархіальна влада продовжувала зберігати за собою право призначення духовенства до релігійних споруд адміралтейських селищ. Зокрема в травні 1800 – лютому 1801 р. розглядалась справа про вибори священника в адміралтейське селище Воскресенське, до Богоявленської церкви. Два кандидати на цю посаду, вибрані самими поселянами, були направлені до єпископа Новоросійського та Дніпровського Афанасія для рукопокладення одного з них у священники⁸.

Що стосується призначення полкового духовенства, то при формальній безумовній зверхності в цьому питанні обер-священника та Синоду єпархіальні архієреї зберігали реальну можливість не направляти на ці посади тих чи інших осіб.

¹ Там само. — Т. XXIX. — С. 687 – 688.

² ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 432. — Арк. 1 – 1 зв., 12.

³ ДамС. — Ф. 20. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 37.

⁴ НКМ. — КП – 24933 / Арх – 8143.

⁵ ДамС. — Ф. 20. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 132.

⁶ Там само. — Арк. 219 – 219 зв.

⁷ Крестьянников В.В. Участие иеромонахов и священников Балаклавского Георгиевского монастыря в боевых действиях Черноморского флота в первой половине XIX века // Проблемы религий стран Черноморско-Средиземноморского региона. Сборник научных трудов. — Севастополь — Краков, 2001. — С. 116.

⁸ ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 407. — Арк. 5 – 5 зв.

Про те, що Синод своїм рішенням міг вимагати направлення конкретних священиків до полків, свідчить указ консисторії від 24 серпня 1806 р., в якому передається синодське розпорядження на місце священика Севського мушкетерського полку призначити священика села Улянівки Херсонського повіту Ф. Шульженкова¹. Але оскільки парафіяльні священики звертались із клопотаннями про направлення в полки не лише до Синоду, а й до єпархіальної влади, остання могла відмовляти в таких клопотаннях. Саме таке рішення було прийняте в 1807 р. стосовно священика села Березняговатого В. Світайлова, який просив про призначення до одного з піхотних полків². Через 3 роки той самий єпархіальний архієрей Платон знову відмовив в аналогічному проханні, тепер уже переданому через обер-священика І. Державіна. Останній звертався до єпархіальної влади з повідомленням про звільнення в полк на священницьке місце дячка селища Юріївки А. Косовського. Резолюція Платона була більш ніж красномовною і прозоро висвітлювала ставлення архієрея до поповнення лав полкових священиків за рахунок його підлеглих: “Дячка цього як і віку неправильного і малописьменного, але безумно того священства побажавшого, не тільки не звільняти, але і покарати на три місяці в Самарському монастирі роботою! А для припинення подібних безпутності і зухвальств, послати в єпархію укази, щоб такими проханнями як обер-священика обтяжувати, так і нас турбувати провадженням не наважувались під загрозою... покарання. Та й взагалі причетникам до полкового священства проситись через значну в тутешній єпархії нестачу заборонити!”³

До компетенції єпархіального керівництва в перше десятиліття XIX ст., як і раніше, входило призначення до шпитальних церков. У 1801 р. архієрей Новоросійський і Дніпровський Афанасій задовольнив прохання священика Покровської церкви селища Іванопетровського С. Камінського про переведення його до морського шпиталю при адміралтейському селищі Богоявленське⁴. А в 1810 р. архієпископ Платон відмовив у подібному клопотанні стихарному паламарю миколаївської купецької Різдвогородицької церкви В. Залузькому, який просив з огляду на дорожнечу хліба в Миколаєві перевести його до церкви морського миколаївського шпиталю чи до парафіяльної церкви станиці Красносельської. У резолюції Платона зазначалось: “Цьому прохачу непостійному і парафіянам невдячному відмовити”⁵.

Справа, яка велась наступного, 1811, року стосовно звернення до архієпископа Платона звільненого з армійського духовенства в Катеринославську єпархію священика Я. Грушецького, містить інформацію про духовенство військових шпиталів регіону на початку XIX ст. і характер його реальної залежності від єпархіальної влади. У довідці, складеній у консисторії, позначалось: “При перебуваючих у тутешній єпархії шпитальних церквах: херсонській, богоявленській, таганрозькій і севастопольській місця священницькі зайняті. Іменним же височайшим 1801-го року лютого 28-го дня указом наказано: “На священницькі місця, при шпиталях у фортецях та інших подібних цим місцях перебуваючі, при яких знаходяться військові, і при яких священики одержують платню з військової суми, нікого не призначати, крім армійських священиків, які кілька років в армії служать, а тому і заслуговують ці спокійні місця”. Святіший же Синод від 15-го березня того ж року наказав: “Священиків, які призначені єпархіальними архієреями до шпиталів, та інших в згаданому іменному указі написаних місць, з таких, які не служили в полках, переводити в інші місця, а на ті поміщати звільнених із армійського духовенства”. Як зазначалось у

¹ Там само. — Спр. 653. — Арк. 1 – 2.

² Там само. — Спр. 577. — Арк. 1.

³ Там само. — Спр. 853. — Арк. 1 – 1 зв.

⁴ Там само. — Спр. 452. — Арк. 1 – 1 зв.

⁵ Там само. — Спр. 829. — Арк. 1 – 1 зв.

консисторському рішенні з цього приводу, перебуваючі при згаданих чотирьох шпиталях священики Іоаким Кохановський, Сава Камінський, Федір Друзякін та Іоанн Курковський в армійському духовенстві службу не проходили, а були призначені на згадані місця відповідно в 1807, 1801, 1793 та 1806 рр. Оскільки ж Херсонське духовне правління скаржилось на І. Кохановського, що він незаконно відправляв треби для не своїх парафіян, чим утискав парафіяльних священиків і ускладнював ведення метричних записів, архієпископ Платон наказав перевести цю духовну особу із шпитальної церкви до іншої парафії, а його місце передати Я. Грушецькому¹.

Проте, у тому ж 1811 р. всі шпитальні церкви були виведені з-під влади не лише духовного правління, але і консисторії. За відношенням І. Державіна, в якому згадувались положення імператорського указу 1811 р., всі церкви єпархії, які знаходились при шпиталях і в парафії яких перебували виключно військові, а священики одержували платню з армійської суми, були виключені з єпархіального відомства і передані під зверхність обер-священника. Через це з-під юрисдикції архієрея вийшли питання призначення священно-та церковнослужителів севастопольської, миколаївської, херсонської, одеської, таганрозької та тираспольської шпитальних церков².

На початку 20-х років питання про підпорядкування церков фортець, шпиталів, батальйонів а також їхніх священно- та церковнослужителів знову було поставлене на порядок денний. Думки членів Синоду з цього приводу розійшлися. Як впливає з аргументів, що наводились, перебування стаціонарних церков під зверхністю обер-священника чітко визначено законодавством не було. Це дало членам Синоду підстави запропонувати повернути релігійні споруди в єпархіальне відомство. Втім, іменним указом від 14 квітня 1826 р. був покладений край таким намаганням: Микола I наказав залишити церкви в підпорядкуванні обер-священнику³.

У 1852 р. це розпорядження було знову підтверджене імператором, який наказав “до місцевих військових і морських соборів і церков завжди призначати заслужених полкових священиків”. Цим завершився діалог єпархіального та військового духовенства з приводу підпорядкування стаціонарних церков, у яких військові задовольняли свої релігійні потреби⁴.

Стосовно ж порядку призначення духовенства до цих церков, то вже наступного, 1853, року в контексті загальної кампанії із скорочення листування при розгляді справ по духовному відомству обер-священики отримали право призначати, переміщати та звільняти священнослужителів військового відомства не питаючи, як раніше, кожного разу згоди на це Синоду. Але і тепер обер-священики мали призначати та звільняти священиків не інакше, як після попередніх зносин з єпархіальним керівництвом⁵.

Створення та ліквідація штатних місць при церквах, які знаходились у військовому відомстві, залишалось поза компетенцією єпархіальних архієреїв і залежало від Петербурга. Коли приймалось рішення про влаштування релігійної споруди для задоволення релігійних потреб військових або про зміни штатів уже існуючих таких церков, вступав у силу порядок заміщення вакантних посад, передбачений для відповідних духовних закладів військового відомства. Але при переведенні таких споруд із військового до єпархіального підпорядкування єпархіальні архієреї поширювали свою компетенцію і на кадрові питання щодо них.

¹ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 931. — Арк. 1 – 1 зв., 8.

²Там само. — Спр. 943. — Арк. 1, 7 – 7 зв.

³ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. I. — С. 358 – 364.

⁴Чимаров С.Ю. Русская православная церковь и вооруженные силы России в 1800 – 1917 гг. — СПб.: Нестор, 1999. — С. 59.

⁵Желобовский А.А. Управление церквами... — С. 8 – 9.

Як і у випадку з духовними особами, які перебували в штаті Балаклавського монастиря і направлялись на флот, призначення священно- та церковнослужителів, які задовольняли духовні потреби контингенту військових поселень, не було виключено з юрисдикції єпархіального керівництва. Згідно з інструкцією дивізіонного благочинного в округах військового поселення кавалерії ця особа в разі виникнення вакансії мала доповідати єпархіальному архієрею, чи потрібне призначення на це місце іншого. Причому подання стосовно кандидатів мав робити саме дивізіонний благочинний, узгодивши це з місцевим військовим керівництвом¹. У 1840-х рр. побачили світ два іменні укази, які стосувались церковнослужителів Новоросійського військового поселення. Указами від 30 листопада 1842 р. і 28 серпня 1844 р. обумовлювалось, що при кожному священнику має знаходитись, крім диякона, по два церковнослужителі, які повинні бути призначені зі складу місцевих дячків і паламарів².

Представники парафіяльного духовенства призначались і на посади законовчителів військово-навчальних закладів. Іменними указами визначались критерії, яким мали відповідати такі особи. Зокрема, 19 квітня 1844 р. було обумовлено, що ці посади могли зайняти лише священники й диякони, які мали вчений ступінь і працювали в парафії у відповідному сані 3 – 4 роки³. 31 березня 1850 р. імператор дещо послабив ці вимоги, скасувавши обов'язкову наявність стажу⁴.

Священно- та церковнослужителі кадетських корпусів також не були виключені з залежності від єпархіальної влади. Височайше затвердженим положенням про обов'язки церковного причту кадетських корпусів обумовлювалось, що такі особи, крім залежності від керівництва військово-навчальних закладів, перебували в підпорядкуванні благочинним, а через них — єпархіальній владі⁵.

Під зверхність обер-священника армії і флотів попервах поступило духовенство Окремого Запорозького війська, сформованого з поверненням задунайських козаків до території Російської імперії. Але коли після кількарічних скитань по військових квартирах бойова одиниця була переформована в Азовське козацьке військо і осіла на землях Катеринославської губернії, місцеве єпархіальне керівництво почало клопотатись перед Синодом про перепідпорядкування церковних справ азовців саме Катеринославу. З огляду на те, що духовенство всіх козачих, як і інших поселених військ, знаходилося у залежності саме від єпархіальних керівників, Синод у 1833 р. дав такий дозвіл⁶. Дослідниця історії Азовського козачого війська Л. Маленко вбачає в прагненні консисторії одержати під управління духовенство цього військового формування піклування про отримання церквою більших прибутків, оскільки щедрість козаків до храмів була добре відома⁷. Але була принаймні ще одна причина — помітне небажання місцевого духовного керівництва мати на території єпархії духовенство і парафіян, не підпорядкованих саме йому.

Отже, обсяг повноважень Синоду, обер-священників і єпархіального керівництва у питаннях призначення, переміщення та звільнення духовенства, яке задовольняло духовні потреби військових, змінювався, причому ці зміни відбувались у напрямку звуження компетенції єпархіальних архієреїв. Разом із тим, у руках останніх залишалось чимало важелів впливу на ротацию кадрів. Ще раз підкреслимо, що сам склад осіб, які працювали з

¹Патенко С. Город Новомиргород, его храмы и духовное управление // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1880. — № 21. — С. 748 – 749.

²ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XVII. — Отд. II. — С. 168; Т. XIX. — Отд. I. — С. 532.

³Там само. — Т. XIX. — Отд. I. — С. 263.

⁴Там само. — Т. XXV. — Отд. I. — С. 204.

⁵Там само. — Т. XXVIII. — Отд. I. — С. 335 – 336.

⁶Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII – XX століття... — С. 77 – 81; Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828 – 1866). — Запоріжжя, 2000. — С. 405 – 406.

⁷Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII – XX століття... — С. 78 – 79.

військовими, не був однорідним за статусом. Військове відомство не було обмежене в спілкуванні з відомством духовним отриманням послуг лише від осіб, підпорядкованих обер-священнику. Військовий характер держави став причиною того, що і єпархіальні священно- та церковнослужителі залучались до цієї справи.

На відміну від цивільних, переважна більшість військових знаходилась на утриманні держави, причому це утримання передбачало й оплату праці священно- та церковнослужителів. Як і в інших сферах, у питанні визначення утримання військового духовенства у XVIII – середині XIX ст. простежувалась тенденція уніфікації. Разом із тим, неоднорідний характер як самого складу збройних сил, так і духовенства, яке служило треби військовим, обумовили те, що повної уніфікації так і не відбулося.

Найменш уніфікованою система утримання була до призначення обер-священником армії та флоту П. Озерецьковського. Загальнодержавні положення, якими б визначалось матеріальне забезпечення військового духовенства та його родин, ще не сформувалось. Тому не те що для кожного роду військ, але і для кожного бойового з'єднання, а то й для кожної духовної особи, яка в ньому працювала, утримання призначалось диференційовано. Типовою для того часу була формула, яка застосовувалась в Азовській флотилії: “Для компанії в мореплавстві передбачено мати священників вісім, їм кожному жалування видавати, дивлячись на їхню поведінку і послуги, від шістдесяти до ста двадцяти карбованців на рік, і крім того видається їм за весь час перебування їх у морі кожному порціонів не менше чотирьох карбованців п'ятидесяти копійок, а іноді й більше на місяць”¹.

Із створенням інституту обер-священника армії та флоту з'явилась людина, яка за своєю посадою мала опікуватись визначенням сум матеріального забезпечення військового духовенства та форм їхнього соціального захисту на загальнодержавному рівні. Вже 28 лютого 1801 р. імператором була конфірмована доповідь Озерецьковського, якою на військово духовенство та їхні родини поширювались запроваджені раніше для настоятелів та настоятельниць монастирів, на біле духовенство штатних соборів і церков правила визначення розмірів пенсій². У 1806 р. ця доповідь була доповнена положенням про видачу одноразової допомоги сім'ям священників, які не вислужили пенсійного строку³.

Визначене штатами військових одиниць жалування священникам не могло задовольнити матеріальних потреб військового духовенства, і тому в 1806 р. П. Озерецьковський запропонував дозволити видавати додаткове жалування за рахунок церковних сум. Імператор з цим погодився⁴.

У 1808 р., за обер-священника армії та флоту І. Державіна (1807 – 1826 рр.) було прийнято рішення про виплату священнослужителям, які направлялись на службу, крім прогонних, ще й кормових грошей⁵. Війна 1812 р. примусила владу зробити чергові кроки в напрямку покращення становища військового духовенства. За пропозицією І. Державіна, було дозволено видавати священникам, які виступали в похід, підйомні в розмірі 400 крб. Після завершення війни обер-священник виклопотав грошову допомогу священникам і їхнім родинам, а також право на виплату їм пенсій за скороченою процедурою. Для розширення можливостей дітей військового духовенства в отриманні освіти, за пропозицією І. Державіна, таким особам було дозволено навчатись у єпархіальних семінаріях, які знаходились найближче до місць розташування полків⁶.

¹ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 1.

²ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXVI. — С. 589 – 590.

³Желобовский А.А. Управление церквами... — С. 23.

⁴ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXIX. — С. 687 – 689.

⁵Там само. — Т. XXX. — С. 425.

⁶Желобовский А.А. Управление церквами... — С. 24 – 25.

Підкреслимо, що заходи, які згадуються, були додатковими до тих, які запроваджувались стосовно духовенства імперії в цілому.

З воцарінням Миколи I увага до військового духовенства зросла ще більше, що було логічним наслідком посилення уваги до самих збройних сил. За обер-священника Г. Мансветова (1827 – 1832 рр.) було вирішено в інтересах військового духовенства питання про виховання дітей за державний кошт; іменним указом від 6 грудня 1829 р. було збільшене жалування не тільки самого обер-священника армії та флотів, а й обер-священників армії та окремих корпусів, полкових священників і священників, які знаходились з військами у закордонних походах (при цьому всі інші види утримання, передбачені окремими законодавчими документами, зберігалися). У цьому указі, між іншим, зазначалась причина його прийняття — невідповідність обмеженості розмірів утримання важливості функцій військового духовенства. Тут же містилась формула, яка при всій своїй тривіальності досить точно визначила роль, яка відводилась цій групі духовних осіб: “Забезпечивши таким чином стан військового духовенства..., я залишаюсь цілком впевненим, що воно вірним служінням церкві і престолу, і палкою старанністю у виконанні священних своїх обов’язків потурбується виправдати моє про нього піклування”¹.

Але і цей захід щодо покращення стану військового духовенства був далеко не останнім. Невдовзі було вирішене питання про порядок забезпечення квартирами священнослужителів, які перебували в поході²; встановлено розмір жалування священників, які знаходились при військових шпиталях³; переглянуто умови пенсійного забезпечення та отримання одноразової допомоги військовими священниками і членами їхніх родин⁴.

За наступника Г. Мансветова, В. Кутневича (1832 – 1865 рр.) було запроваджено цілу низку нових заходів, які мали покращити матеріальний стан військового духовенства в умовах поступового “збільшення дорожнечі життя”. І в цей період указів, які запроваджували нові розміри жалування та нові правила утримання всіх священно- та церковнослужителів, що задовольняли релігійні потреби військових, було прийнято лише декілька. Переважна ж більшість документів, які визначали матеріальне забезпечення, стосувалась або священно- та церковнослужителів конкретних релігійних споруд чи військових одиниць, або ж передбачала поширення вже існуючих стосовно деяких груп військового духовенства правил на інші групи.

Між іншими, у цей період були прийняті і укази стосовно безпосередньо Південної України. Було визначене жалування священнику Балаклавського грецького батальйону⁵, ієромонахам, які перебували в Балаклавському Георгіївському монастирі⁶, священно- та церковнослужителям церков селищ Дунайського козачого війська⁷, священнослужителю, приписаному до миколаївського Адміралтейського собору, який мав викладати у Чорноморській штурманській роті⁸, іншим священно- та церковнослужителям цього собору⁹, очаківським священно- та церковнослужителям¹⁰, духовним особам севастопольського Адміралтейського собору¹¹ тощо.

¹ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. IV. — С. 838 – 839.

²Там само. — Т. V. — Отд. I. — С. 214 – 215.

³Там само. — Т. VI. — Отд. I. — С. 357.

⁴Желобовский А.А. Управление церквами... — С. 27 – 28; ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. VII. — С. 219 – 222.

⁵ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. VIII. — Отд. I. — С. 514.

⁶Там само. — Т. XIV. — Отд. I. — С. 686.

⁷Там само. — Т. XV. — Отд. I. — С. 495 – 496.

⁸Там само. — С. 843.

⁹Там само. — Т. XXXI. — Отд. I. — С. 345 – 346.

¹⁰Там само. — Т. XVII. — Отд. I. — С. 357; Т. XXIX. — Отд. I. — С. 310.

¹¹Там само. — Т. XXXIV. — Отд. I. — С. 782 – 783.

Імперською владою була приділена увага і забезпеченню духовенства військових поселень. Причому спостерігалась тенденція поступового зрівняння цих осіб із військовим духовенством. Уже сам перелік законодавчих документів дозволяє простежити процес пошуку владою оптимальної моделі. Сенатським указом від 2 листопада 1839 р. на духовенство округів військового поселення та ролейних солдатів була поширена дія положення від 27 квітня 1832 р. про пенсії та матеріальну допомогу військовому духовенству¹; 21 жовтня 1840 р. запроваджено безоплатне лікування священиків округів військового поселення та ролейних солдатів у військових шпиталях²; штатами 1840 р. було визначено розмір жалування священно- та церковнослужителів Новоросійського військового поселення³; іменним указом від 11 червня 1841 р. розписувались суми платні за виконання священиками округів військового поселення треб⁴; іменним указом від 30 листопада 1842 р. обумовлювалось утримання причетників⁵ (указом від 28 серпня 1844 р. порядок одержання такого утримання був уточнений⁶); 6 вересня 1845 р. із капіталу військових поселень на утримання священиків були виділені додаткові кошти⁷; синодським указом від 19 березня 1846 р. обумовлювалось, що всі священнослужителі військових поселень, які не отримували жалування, мали право на пенсію та одноразову допомогу нарівні з військовим духовенством⁸; іменним указом від 23 лютого 1847 р. передбачалось, що причетники єдиновірських церков Новоросійського військового поселення мали отримувати таке ж жалування, що й православні причетники⁹; височайше затвердженим 8 липня 1847 р. положенням про кондукторські школи в округах військового поселення було визначено жалування священикам, які викладали Закон Божий¹⁰; іменним указом від 16 жовтня 1852 р. було змінено, а 9 лютого 1854 р. уточнено регламентацію способів утримання священно- та церковнослужителів округів військового поселення кавалерії¹¹.

За часів обер-священства Кутневіча було більш детально регламентовано й оплату праці парафіяльного духовенства, яке додатково до виконання своїх основних обов'язків обслуговувало військових: побачили світ укази, якими визначався розмір плати таким священикам за роботу у військових шпиталях і військово-навчальних закладах, за виконання треб під час тимчасових відряджень до військ.

Отже, відбувалось не лише поступове виокремлення групи військового духовенства, але і деталізація порядку матеріального забезпечення духовних осіб, які задовольняли релігійні потреби військових. Найбільш широких обсягів ця деталізація набула за Миколи I, що стало одним із проявів неусипної уваги імператора до збройних сил. Адже, за влучним висловом М. Геллера, Микола I хотів усе знати і все контролювати, а армія була ідеальною моделлю чітко контрольованого, а тому слухняного і точно працюючого механізму¹².

Звернемо увагу, що в Повному Зібранні законів Російської імперії кількість указів, що стосувались статусу духовних осіб, які працювали з військовими, є не набагато меншою,

¹ Там само. — Т. XIV. — Отд. I. — С. 826 – 827.

² Там само. — Т. XV. — Отд. I. — С. 657.

³ Там само. — Отд. III. — С. 1402 – 1411.

⁴ Там само. — Т. XVI. — Отд. I. — С. 510; Отд. II. — С. 119.

⁵ Там само. — Т. XVII. — Отд. II. — С. 168.

⁶ Там само. — Т. XIX. — Отд. I. — С. 532.

⁷ Там само. — Т. XX. — Отд. II. — С. 8.

⁸ Там само. — Т. XXI. — Отд. I. — С. 369.

⁹ Там само. — Т. XXII. — Отд. I. — С. 159 – 160.

¹⁰ Там само. — С. 601 – 605.

¹¹ Там само. — Т. XXX. — Отд. II. — С. 5 – 9; Т. XXIX. — Отд. I. — С. 177 – 178; Отд. II. — С. 31 – 33.

¹² Геллер М. История Российской империи: в 2 т. — М.: изд. "МИК", 2001. — Т. 2. — С. 343.

ніж кількість законодавчих документів стосовно парафіяльного духовенства. Чисельність же самого військового духовенства, підпорядкованого обер-священнику армії і флотів, у порівнянні з кількістю парафіяльних священно- та церковнослужителів залишалась вкрай незначною. Зокрема, у 1839 р. під його керівництвом на всій території Російської імперії перебувало лише 9 протоієреїв, 330 священників, 17 дияконів і 74 причетника¹. Станом на 1849 р. ці показники суттєво не змінилися і становили 9, 347, 19 і 73 відповідно². Через 5 років обер-священнику армії та флотів підпорядковувалось 8 протоієреїв, 373 священників, 18 дияконів і 69 причетників³, а в 1859 р. цих осіб налічувалось відповідно 9, 281, 20 і 60⁴. Отже, загальноімперська кількість підлеглих обер-священнику армії та флотів була набагато меншою, ніж кількість підлеглих кожного з архієреїв південноукраїнських єпархій.

Незначним був і відсоток у складі підлеглих духовного відомства духовенства чорного. Так, під час формування Слов'янської та Херсонської єпархій під керівництво Євгенія (Булгаріса) було переведено 77 “монастирських настоятелів, монашествующих з більцями” і стільки ж “ігумень, казначей і черниць”⁵. Таким чином, вони склали тоді лише 9,4% духовних осіб, перепідпорядкованих з Київської, Переяславської, Воронежської та Білгородської єпархій Слов'янській і Херсонській єпархії.

Надалі кількість представників чорного духовенства, які знаходились у монастирях під юрисдикцією південноукраїнських архієреїв, стала ще меншою внаслідок виведення із складу єпархії територій, на яких були розташовані деякі обителі. Зміни, які відбулись із мережею монастирів у подальшому, обумовили те, що станом на 1835 р. Катеринославська, Херсонська й Таврійська єпархія мала лише 38 ченців і 8 послушників у штатних і 29 ченців у заштатних обителях⁶ (до цієї кількості не увійшло чорне духовенство Одеси, яке на той час ще знаходилося у підпорядкуванні Кишинівській єпархії). Подальші зміни кількості чорного духовенства південноукраїнського регіону виглядали так⁷:

Єпархія	Рік	Архієрейські будинки і штатні чоловічі монастирі		Позаштатні чоловічі монастирі		Штатні жіночі монастирі	
		ченців	послушників	ченців	послушників	Черниць	Послушниць
Катеринославська	1839	10	3	2		—	—
	1844	6	2	4	—	—	—
	1849	7	8	2	—	—	—
	1854	11	10	4	—	—	—

¹Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год... — С. 16 – 17.

²Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год... — С. 18 – 19.

³Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 год... — С. 18 – 19.

⁴Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 22 – 23.

⁵РДА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 368.

⁶Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1836 год... — С. 96.

⁷Таблица укладена на підставі: Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год... — С. 2, 6; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1845 год... — С. 2, 6; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год... — С. 2, 6; Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 год... — С. 2, 6; Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 2, 6.

	1859	4	1	14	9	—	—
Херсонська	1839	65	14	54		—	—
	1844	59	13	17	13	3	6
	1849	44	19	12	7	5	14
	1854	67	42	14	18	10	32
	1859	40	12	49	49	15	31

Таким чином, станом на 1859 р., перед відокремленням Таврійської єпархії, до чорного духовенства відносилось лише 8,9% осіб, підпорядкованих архієпископу Херсонському й Таврійському, і 1,7% осіб, залежних від єпископа Катеринославського й Таганрозького. Причини того, що чорне духовенство залишалось, як і в останній чверті XVIII ст., не чисельним у порівнянні з духовенством білим, слід шукати, між іншим, і в державному регулюванні порядку поповнення лав чернецтва, позбавлення сану, у зміні законодавства щодо майнових прав осіб, які перебували в монастирях.

Як і інші групи, чорне духовенство не було однорідним. Так, законодавство зафіксувало вже традиційний поділ чернецтва на духовне керівництво і рядових. До перших були віднесені митрополити, архієпископи, єпископи, архімандрити, ігумени, ігумені та настоятельніці монастирів. До другої — схимнонахи, ченці та послушники, схимнонахині, черниці та послушниці¹. Пишучи про склад духовенства, дослідники часто випускають з поля зору наявність специфічних категорій — ієромонахів (ченців у священницькому сані) та ієродияконів (ченців, висвячених у дияконський сан), які, належачи до чорного духовенства, за функціями були близькими до духовенства парафіяльного.

Належність особи до тієї чи іншої із зазначених підгруп духовного керівництва залежала від того, яку посаду мала ця особа. Сан митрополитів, архієпископів і єпископів мали керівники єпархій. Причому клас єпархій впливав на визначення сану їхніх архієреїв, але суворо встановленою ця залежність не була. Так, Гавриїл (Бонулеску-Бодоні) очолював південноукраїнську кафедру в сані митрополита, хоча підпорядкована йому єпархія не належала до першого класу; деякі особи, які приходили на місце єпархіального архієрея, певний час перебували в єпископському сані, і лише згодом отримували сан архієпископа. Саме як єпископи очолили південноукраїнські кафедри Афанасій (Іванов), Феофіл (Татарський), Онісіфор (Боровик), Гавриїл (Розанов), Димитрій (Муретов).

Те, який сан носитиме керівник монастиря, великою мірою залежало від класу останнього, але і тут безумовної залежності не існувало. Як правило, монастирі першого класу очолювались архімандритами, а другого та третього — ігуменами. Разом з тим, настоятелі другокласних монастирів могли розраховувати на отримання більш почесного сану архімандрита².

Послушник (послушниця), чернець (черниця), схимнонах (схимнонахиня) були послідовними щаблями просування особи, яка вирішила жити за монастирським статутом. Належність до кожного з цих щаблів передбачала відповідні права та обов'язки. Умови зміни статусу визначались законодавством.

Документи, які були прийняті в останній чверті XVIII – середині XIX ст. щодо статусу чернецтва мали на меті, з одного боку, перешкоджання значному збільшенню кількості чорного духовенства, а з іншого, — обмеження можливостей виходу зі складу останнього. Перший пріоритет пояснювався, зокрема, прагненням уникнути безконтрольного

¹Римский С.В. Православная церковь и государство... — С. 71.

²Прошин Г.Г. Черное воинство: (Русский православный монастырь. Легенда и быль). — 2-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1988. — С. 12.

поповнення чернецтва як привілейованої групи за рахунок представників податних верств. Другий пріоритет обумовлювався опікуванням держави про те, аби чернецтво являло собою своєрідну еліту духовної верстви, так само як монастирі були оплотом православ'я. Саме тому законодавчі норми створювали простіші умови для залишення лав чернецтва за проступки та злочини, аніж за власним бажанням.

У цілому ж законодавче регулювання поповнення та залишення складу чорного духовенства здійснювалось у контексті державної політики щодо посилення замкненості духовної верстви.

Хоча норми, які визначали порядок входження до складу чорного духовенства, і передбачали можливість поповнення останнього представниками будь-якої верстви, далеко не кожний бажачий міг таким способом змінити свій статус. Адже, по-перше, існував віковий ценз, який для чоловіків становив 30, а для жінок — 40 років (тут законодавці мали на меті не лише запобігання прийняттю важливого рішення про залишення мирського життя особами, які не мали достатнього досвіду; брались до уваги і міркування щодо обмеження можливостей відходу в монастирі молодих жінок, які мали народжувати дітей і таким чином поповнювати народонаселення країни). По-друге, захищаючи свої фінансові інтереси, держава зобов'язувала осіб, які бажали йти до монастирів, отримувати звітності: ті, хто служив у державних закладах, мали подавати відповідну письмову згоду свого керівництва, державні селяни — громади, кріпосні — відпускні свідоцтва поміщиків тощо. Лише після цього справа передавалась по інстанціях духовній владі. Причому рішення про постриг послушника (послушниці) в ченці (черниці) приймалось самим Синодом.

Коли Петербург давав відповідний дозвіл, особа, яка пішла до монастиря, втрачала як належність до верстви, у якій раніше перебувала, так і майнові права, якими володіла. Замість того вона отримувала привілеї, у тому числі й майнові, якими користувалось чернецтво. На неї відтепер поширювався і порядок судочинства, передбачений для підлеглих духовного відомства. Між іншим, цей порядок передбачав і процедуру виверження з сану за вчинки, несумісні із чернечим статусом. Перелік таких вчинків у цілому відповідав тому, що діяв стосовно білого духовенства.

Що стосується добровільного складення сану, то тут передбачався цілий ряд перешкод, який включав своєрідний випробувальний термін, умовляння духовного керівництва, розгляд справи Синодом, епитимію та позбавлення низки привілеїв¹.

В останній чверті XVIII – середині XIX ст. побачили світ документи, які підтверджували, конкретизували або коригували загальні положення щодо статусу чорного духовенства, викладені в церковних статутах, “Духовному регламенті” та інших документах, прийнятих до 1775 р.

4 липня 1777 р. синодським указом єпархіальним архієреям було підтверджено обов'язок суворого дотримання положень “Духовного регламенту” та указу Синоду від 2 жовтня 1764 р. стосовно надання центральній духовній владі відомостей про бажачих піти до монастирів². Іменним указом від 15 липня 1778 р. підтверджувалась заборона постригу дівчат і молодих жінок³. Синодським указом від 21 липня 1804 р. єпархіальним архієреям підтверджувалась необхідність стежити за збереженням відмінностей статусу послушників і ченців; підкреслювалось, що постриг послушників у рясофор, який міг здійснюватись місцевою духовною владою, ще не означав набуття статусу ченця, а постриг у ченці не міг відбуватись без згоди Синоду. Тому наголошувалось, що єпархіальна влада повинна робити подання до Петербурга про постриг у ченці із

¹Римский С.В. Православная церковь и государство... — С. 71 – 74.

²ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XX. — С. 535 – 536.

³Там само. — С. 728.

обов'язковим зазначенням світських імен послушників, їх походження і відсутності перешкод для зміни статусу. У цьому ж документі підтверджувалось, що постриг у ченці забороняється без попереднього трирічного перебування в монастирі послушником¹. 24 червня 1812 р. було підтверджено заборону ченцям успадковувати чи вступати у володіння нерухомістю².

Указом Синоду від 14 грудня 1817 р. обумовлювалось збереження низки прав священнослужителями, які переходили до складу чорного духовенства. Цей указ не йшов у розріз із практикою позбавлення ченців майнових прав, якими вони володіли до постригу. Синодом лише роз'яснювалось, що колишні представники білого духовенства зберігають право носити отримані раніше відзнаки — скуфії, камилавки, хрести та митри³.

Даючи такі права, центральна влада не бажала залишати право на збереження відзнак тими, хто мав намір покинути лави чорного духовенства. Позиція Сенату, Державної Ради та імператора досить чітко проявилась при розгляді справи колишнього настоятеля Катеринославської єпархії архимандрита Іоасафа (Лебединського), який після добровільного складення сану звернувся до губернського правління, де служив до постригу, з проханням поновити його в чині колезького реєстратора, даному свого часу Сенатом. Більшістю голосів Загальні збори Сенату постановили відмовити в цьому проханні, а на майбутнє запровадити правило, аби особи, які порушують обітницю і складають із себе чернече звання, мали б право обрання стану, але без повернення їм попередніх чинів, відзнак і маєтків. Державна Рада з цим погодилась, додавши, що чернець, повертаючись у свою колишню верству, може зберегти лише ті права, які належали йому за народженням. Тільки один голос був поданий проти цього: було запропоновано, за деякими виключеннями, повертати маєтки та чини. Аргументація була красномовною: “оскільки порушення даної... духовної обітниці є предмет, для світського уряду зовсім сторонній”. Але імператор на цей голос не зважав, і 10 квітня 1823 р. наклав резолюцію: “Бути за думкою більшості голосів”⁴.

Височайше затвердженою 22 грудня 1823 р. доповіддю Синоду було регламентовано порядок покарання представників чорного духовенства, причому однією з форм покарання називалось позбавлення сану. Обумовлювалось, що у випадку, коли ієромонах чи ієродиякон, засуджений до такого покарання, буде просити про залишення його в монастирі для каяття, якщо монастирське керівництво не заперечуватиме, можна залишити його в чернецтві, але з позбавленням священства⁵.

Указом Миколи I від 1 жовтня 1831 р. було підтверджено заборону заповідати майно постриженим у ченці⁶.

Обмеження, встановлені для осіб, які приймали постриг, значно звузили коло тих, хто висловлював бажання йти до монастирів. Ситуація ставала загрозливою, оскільки “оплоти православ'я” могли залишитись без достатньої кількості ченців. Не бажаючи допустити “невідповідне потребам церкви зменшення в числі чернецтва”, Микола I 29 травня 1832 р. затвердив нові правила прийняття до монастирів і постригу. Відтепер, при збереженні загальних правил, передбачених церковними статутами, “Духовним регламентом” та іншими узаконеннями, дозволялось робити деякі виключення. Так, віковий ценз для постригу осіб, які завершили курс богослов'я і готувались до зайняття вчительських посад, знижувався до 25 років. Постриг же вдових священнослужителів дозволявся “без

¹Там само. — Т. XXVIII. — С. 463 – 464.

²Там само. — Т. XXXII. — С. 373.

³Там само. — Т. XXXIV. — С. 916.

⁴Там само. — Т. XXXVIII. — С. 902 – 903.

⁵Там само. — С. 1341.

⁶Там само. — Собор. II. — Т. VI. — Отд. II. — С. 98 – 102.

особливого розгляду віку”. Для обох категорій ставало не обов’язковим і попереднє трирічне перебування в монастирі на послушенстві: вихованцям духовних училищ, які завершили курс богослов’я та мали відмінну поведінку, дозволялось зараховувати замість знаходження в статусі послушника перебування під наглядом училищного керівництва; вдові священнослужителі позбавлялись необхідності трирічного послушенства за наявності відомостей про сумлінне проходження ними служби. Хоча кількість послушників і послушниць у чоловічих та жіночих монастирях і мала відповідати кількості ченців та черниць, для деяких обителів дозволялось робити виключення й збільшувати кількість послушників та послушниць, але з тим, аби це робилось за рахунок інших монастирів, і в цілому в державі баланс зберігався¹. Статистика свідчить, що для південноукраїнських єпархій цей баланс так і не був досягнутий, і, за невеликими виключеннями, кількість ченців у монастирях перевищувала чисельність послушників.

Затвердженими 29 травня 1832 р. правилами передбачалась і можливість прийняття до монастирів зверх штату старих і немічних священно- та церковнослужителів, дітей і вдів бідних осіб духовного звання, старих дівочь духовного звання для догляду та харчування.

У тому ж році з метою запобігання зменшенню кількості ченців були підтверджені старі та запроваджені деякі нові заходи щодо осіб, які складали з себе сан або позбавлялись його рішенням духовної влади. Миколою I була затверджена думка Державної Ради, якою особа, що просила дозвіл на залишення чернецтва, мала переконуватись у необхідності дотримання обітниць, по-перше, монастирським настоятелем із старшою братією, по-друге, спеціально призначеними для цього єпархіальним керівництвом особами, по-третє, повним присутством консисторії. На це відводилось шість місяців. Якщо ж особа залишалась непохитною у своєму бажанні, після звільнення на неї поширювались правила, передбачені затвердженням Олександром I 10 квітня 1823 р. положенням. Крім того, вона піддавалась семирічній епитимії, під час проходження якої не могла мешкати чи приписуватись до громад у тій губернії, де жила в чернецтві, а також у Петербурзі та Москві. Такі ж обмеження поширювались на осіб, які просили про зняття сану після того, як скоїли проступки або несхвально характеризувались монастирським керівництвом².

Проблеми, пов’язані з переобтяженням штатів монастирів старими та немічними ченцями, було покликано зняти або принаймні пом’якшити затверджене імператором 28 лютого 1834 р. положення, згідно з яким старими ченцями мали вважатись особи, які досягли 60 років. Вони, а також хворі ченці після відповідного обстеження мали виключатись із штату з правом залишення в монастирі для нагляду. Їхні місця в штаті повинні були зайняти інші особи³.

Отже, політика центральної влади в питанні зміни статусу насельників монастирів впродовж 1775 – 1861 рр. не зазнала кардинальних змін, хоча деяке її коригування мало місце.

Дотримання Петербургом лінії на запобігання значному збільшенню чисельності чорного духовенства, так само як і прагнення центру тримати під своїм контролем усі зміни в складі останнього проявились і в питанні прийняття до Російської імперії закордонних ченців.

Допуск до меж держави представників іноземного чорного духовенства і до 1775 р. тримався під особливим контролем Петербурга. Крім релігійних факторів, тут велике значення мав і фактор політичний: регулюючи в’їзд до імперії православних ченців, російська влада не тільки реагувала на зміни внутрішніх потреб у ченцях, але й

¹ Там само. — Т. VII. — С. 339 – 341.

² Там само. — С. 802 – 803.

³ Там само. — Т. IX. — Отд. I. — С. 293 – 294.

використовувала це в політиці по відношенню до земель з православним населенням, які були під владою не православних урядів. Розгляд справи кожного іноземного ченця, який мав намір перебратися до Російської імперії, мав і військове значення: використовуючи представників православного духовенства як розвідників за кордоном, російська влада прагнула запобігти таким же діям іноземних ченців на території імперії. В'їзд до держави іноземних ченців обмежувався і з міркувань економічних: метою багатьох візитерів було збирання пожертв на свої монастирі, і Петербург не міг допустити неконтрольованого вивозу грошей з країни.

Тому і в законодавчих документах, що приймалися в останній чверті XVIII ст., підтверджувалась чинність іменного указу 1718 р., синодських указів 1723, 1733, 1768 рр., якими визначались обмеження прав іноземних ченців щодо перебування в імперії¹.

Звернемо увагу, що не тільки закордонне, але й місцеве чорне духовенство обмежувалось у праві задовольняти духовні потреби в парафіях, тобто виконувати функції духовенства білого. Але брак священно- та церковнослужителів міг служити підставою для відходу від цього правила. Невдовзі після прибуття до Слов'янської та Херсонської єпархії Євгеній (Булгаріс) звернувся до Синоду з доповіддю, якою, між іншим, просив дозволити приймати до регіону для задоволення релігійних потреб його населення представників не лише іноземного білого, але і чорного духовенства. Роблячи ставку на колишніх закордонних ченців, Євгеній (який і сам належав до них) пояснював, що їм зручніше задовольняти потреби іноземних переселенців до регіону, оскільки вони знайомі з мовою та звичаями останніх². Причому ставка робилась саме на іноземне, а не просто на чернецтво.

Роблячи поступки по відношенню до південноукраїнського краю, Петербург не відійшов від основної лінії — контроль Синоду за переміщенням іноземних ченців був збережений і тут. А 7 грудня 1785 р., згідно з волею Катерини II, указом Синоду, надісланим до всіх єпархій, наказувалось: архієреям не допускати до просування вглиб імперії іноземних православних ченців, а затримувати їх, направляючи докладні відомості світській владі та Синоду, й очікувати вирішення справи кожного з них Петербургом. Виключення дозволялось робити лише для тих ченців, які приїжджали для збирання милостині, маючи на руках жалувані грамоти, свідоцтва, видані Константинопольським патріархом, і паспорти³. 20 ж січня 1802 р. керівникам прикордонних єпархій, у тому числі й Новоросійської, було підтверджено заборону приймати до монастирів пострижених за кордоном ченців без попередніх зносин із Синодом⁴.

Лише іменним указом від 30 грудня 1825 р. було зроблене деяке послаблення: дозвіл на переміщення допущеного до імперії іноземного духовенства (у першу чергу народжених у Бессарабії та “Південному краї”) у межах прикордонних єпархій відтепер міг даватись місцевою владою без попереднього узгодження з Петербургом, але з подальшим обов'язковим доведенням цього до відома центру. Цей же указ передбачав, що іноземні архієреї могли допускатись до переселення в Російську імперію лише після узгодження цього з імператором. Інші ж іноземні духовні особи могли в'їжджати до країни та пересуватись тут за попереднім узгодженням із Синодом та доведенням рішень останнього до відома монарха⁵.

¹ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 199. — Арк. 11 – 12 зв.

²РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 5 – 6.

³ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 199. — Арк. 12.

⁴ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXVII. — С. 22 – 23.

⁵Там само. — Собр. II. — Т. I. — С. 35 – 36.

За Миколи I побачила світ і низка указів, якими підтверджувалась заборона іноземцям збирати в Російській імперії пожертви на користь закордонних монастирів без отримання від Синоду документів про дозвіл на це¹.

Державна політика щодо матеріального забезпечення чорного духовенства мала тенденцію надання дозованих привілеїв із посиленням контролю з боку Петербурга. Оскільки самі представники чернецтва були позбавлені багатьох майнових прав, якими володіли миряни, держава регулювала їхній матеріальний стан переважно маніпулюючи джерелами прибутків монастирів. У цілому можна прийняти типологію Д. Ростиславова, який умовно відніс прибутки монастирів до п'яти основних розрядів: 1) надані урядом угіддя; 2) пожертви та інші форми допомоги від населення; 3) грошова допомога держави; 4) прибутки від здачі в оренду приміщень; 5) відсотки з капіталів у банківських установах. Крім цих, так би мовити, внутрішніх прибутків, були і надходження, які отримувались монастирями поза їхніми стінами: капличні, від збірних книжок та молебнів тощо².

Після проведення секуляризаційної реформи державою був прийнятий ряд документів, якими обумовлювались розміри та порядок поводження із земельними угіддями, що могли знаходитись у розпорядженні монастирів. Мова йде, зокрема, про іменний указ від 18 грудня 1797 р., згідно з яким при архієрейських будинках мало знаходитись по 60, а при монастирях — по 30 десятин землі, включаючи те, що вони мали раніше і з наданням, крім того, млинів та рибних ловель³; сенатський указ від 5 квітня 1800 р. про заборону міняти вже відведені землі, млини та рибні ловлі⁴; сенатський указ від 8 червня 1805 р., що як виключення дозволив монастирям купувати нерухомість із попереднім отриманням монаршої згоди⁵ (за такої ж умови монастирям було дозволене придбання нерухомості за заповітами⁶); сенатський указ від 23 липня 1823 р., що забороняв керівництву губерній і градоначальникам приймати рішення про зайняття монастирських земель без попереднього узгодження з духовною владою, якщо тільки ця земля не передбачалась для влаштування тимчасових карантинів⁷; височайше затверджену 4 червня 1824 р. думку Державної Ради про порядок наділення землями архієрейських будинків і монастирів⁸; височайше затверджене 6 вересня 1838 р. положення про відведення православним монастирям від 50 до 150 десятин лісу⁹; синодський указ від 18 листопада 1842 р. стосовно заборони відмежування лісових ділянок монастирям, які не можуть стежити за їх збереженням¹⁰.

І все ж закріплення угідь за монастирями залишалось індивідуальною справою, яка по відношенню до кожної обителі вирішувалась окремо.

Уже згадувалось, що Самарському Пустинно-Миколаївському монастирю і після виходу указу про секуляризацію малоросійських монастирських земель вдалось зберегти свої угіддя великою мірою завдяки діям Г. Потьомкіна. Але після смерті останнього його наступник, генерал-губернатор П. Зубов, подав Сенату думку, наслідком якої стала передача казні більшої частини нерухомості обителі. Із 18697 десятин 615 кв. сажнів

¹ Там само. — Т. XVIII. — Отд. I. — С. 539; Т. XIX. — Отд. I. — С. 530; Т. XXI. — Отд. I. — С. 668.

² Ростиславов Д. И. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей. — СПб.: тип. Морского Министерства, 1876. — С. 69 – 70, 142.

³ ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXIV. — С. 822.

⁴ Там само. — Т. XXVI. — С. 114 – 115.

⁵ Там само. — Т. XXVIII. — С. 1077 – 1078.

⁶ Знаменский П. Чтения из истории Русской церкви... — С. 103.

⁷ ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXXVIII. — С. 1116 – 1118.

⁸ Там само. — Т. XXXIX. — С. 368.

⁹ Там само. — Собр. II. — Т. XIII. — Отд. II. — С. 109 – 111.

¹⁰ Там само. — Т. XVIII. — Отд. II. Прибавление к Т. XVII. — С. 8.

монастирської землі за Самарською обителлю було залишено лише 1632 десятини 1630 кв. сажнів¹. Такий розмір угідь залишався за обителлю і надалі².

Визначення розмірів земельних угідь Григоріївського Бізюкова монастиря було обумовлене іменним указом від 4 грудня 1803 р. про зміну статусу Новогригоріївської пустині. Зазначалось, що при монастирі залишались усі ті землі, що були затверджені за ним у 1792 р.³ Георгіївська обитель і надалі володіла угіддями, які значно перевищували розміри угідь Самарського монастиря⁴. За повідомленням настоятеля Бізюкова монастиря архімандрита Діонісія, у 1861 р. при його обителі знаходилось 25963 десятини землі⁵.

У поданні до Синоду Гавриїла, митрополита Кишинівського, про влаштування Свято-Успенського монастиря пропонувалось закріпити за ним 25 десятин під садом і виноградником та 25 десятин сінокісної та рільної землі, пожертвованої дворянином Теутулом⁶. Архієпископ Кишинівський Димитрій, який продовжив справу Гавриїла по влаштуванню монастиря, у доповіді Синоду повідомляв, що до пожертвованої Теутулом землі для майбутньої обителі придбано ще 33 десятини⁷. А в 1837 р. монастирю належало вже 158 десятин 1610 сажнів⁸.

Більшими за мінімальні розміри, визначені законодавством, були і угіддя жіночого Архангело-Михайлівського монастиря. Вже при його влаштуванні обумовлювалось, що замість передбачених штатами земель за монастирем мають бути закріплені куплена у чиновника Чижевича та пожертвована купцем Ростовцевим ділянки⁹.

Суттєво різнились між собою розміри угідь кримських монастирів. Землі Балаклавського Георгіївського монастиря складали більше 900 десятин, причому до них включались і ділянки, які надійшли як пожертви¹⁰. Угіддя Бахчисарайському Успенському скиту та кримським кіновіям були виділені з державних фондів спеціальними імператорськими указами, ініційованими архієпископом Херсонським і Таврійським Інокентієм. Зокрема скит отримав 32, а Катерлезька кіновія — 21 десятину¹¹. Крім того, розміри угідь обителей розширювались за рахунок пожертв. Між іншим, сам Інокентій придбав 150 десятин для Кизилташської кіновії. 50 десятин були пожертвовані Успенському скиту надвірним радником Кашкадамовим і купцем Гушніним, а під час Кримської війни володіння скиту розширились завдяки придбанням від караїма і татарина¹².

Отже, обителі регіону значно відрізнялись між собою розмірами ділянок, які знаходились у їхньому розпорядженні. Це не означало, що Петербург не тримав під контролем питання виділення землі монастирям. Визначаючи розміри угідь, які мають надаватись державою, центральна влада не випускала із поля зору і отримання монастирями землі як пожертви. Між іншим, 8 червня 1805 р. на виконання волі

¹Феодосий (Макарьевский). Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь... — С. 76 – 77.

²Там само. — С. 92 – 93.

³Дионисий. Сведения о второклассном Григорьевском Бизюкове монастыре // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1862. — № 8. — С. 506 – 507.

⁴ХКМ. — Арх – 343.

⁵Дионисий. Сведения о второклассном Григорьевском Бизюкове монастыре... — С. 515.

⁶Григорович Н. Обзор учреждения в России православных монастырей... — С. 33 – 34.

⁷Там само. — С. 36.

⁸Храмы и монастыри Одессы и Одесской области... — С. 14.

⁹Григорович Н. Обзор учреждения в России православных монастырей... — С. 63.

¹⁰Тур В.Г. Крымские православные монастыри XIX – начала XX века... — С. 73.

¹¹Там само. — С. 49, 85; Катунин Ю.А. Монастыри Крыма в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов). — Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2000. — С. 57.

¹²Тур В.Г. Крымские православные монастыри XIX – начала XX века... — С. 49, 85.

Олександра I з'явився сенатський указ, яким керівництво монастирів зобов'язувалось при купівлі землі попередньо отримувати згоду імператора¹. Височайше затвердженим 4 січня 1819 р. положенням Комітету Міністрів цей обов'язок був підтверджений і поширений на справи про придбання землі церквами². Згідно з волею Миколи I 13 лютого 1831 р. побачив світ указ Синоду, яким наказувалось додавати до повідомлень про пожертвувану нерухомість відповідні плани для клопотання перед монархом про укріплення угідь у власність обителів і храмів³. Після того, як у томі X Зводу законів не досить чітко було виписано порядок отримання дозволу на заповідання монастирям і церквам нерухомості, згідно з волею імператора з'явився сенатський указ, яким передбачалась зміна статті 648 із зазначенням: “хоча заповідати ненаселене нерухоме майно монастирям і церквам не забороняється, але таке майно затверджується за ними у власність не інакше як після отримання на те через Святіший Синод височайшого дозволу”⁴. Таким чином, свого часу підірвавши економічну могутність монастирів секуляризацією, Петербург уже не випускав з-під контролю кожне земельне придбання обителів.

Чітко регламентувалась грошова допомога монастирям. Право на отримання такої допомоги залежало від того, чи належав монастир до штату. Клас штатного монастиря визначав розмір грошового утримання. Зокрема утримання другокласного Одеського Успенського монастиря при його заснуванні було встановлене в розмірі 2585 крб. 21 $\frac{1}{4}$ коп. на рік⁵, тоді як при заснуванні Одеського ж третьокласного Архангело-Михайлівського монастиря було призначено утримання в 1610 крб. 2 коп. на рік⁶.

Але не лише від класу залежала сума, яку монастирі отримували з казни. Брався до уваги цілий комплекс обставин. Незалежно від класності монастиря виділялось утримання особам, які мали знаходитись в обителях для виконання спеціальних функцій, визначених державою. Уже згадувалось, що спеціально визначалось утримання ієромонахів, які перебували в Балаклавському монастирі для задоволення духовних потреб військових на флоті. Штатами 1842 р. для монастирів так званих “західних єпархій” передбачалась видача з державного казначейства більших сум, ніж були передбачені раніше для інших монастирів імперії. Цим мали бути частково компенсовані втрати, які понесли обителі внаслідок нещодавно проведеної конфіскації їхніх населених маєтностей. Відтепер, якщо якомусь монастирю іншого, ніж західного, регіону, планувалось виділити більше утримання, спеціальним указом обумовлювалось, що він возводиться в той чи інший клас “за окладом західних єпархій”. Саме таке формулювання містилось, між іншим, у іменному указі від 18 березня 1861 р., яким визначався новий статус Херсонської обителі⁷.

У тому ж 1861 р. державне утримання монастирів було значно збільшене на підставі височайше затвердженого 14 квітня положення, яким у вигляді компенсації за монастирських служителів, категорія яких мала бути поступово ліквідована у зв'язку з проведенням селянської реформи, на всі монастирі та архієрейські будинки імперії відтепер мало щорічно відпускатись загалом 307850 крб.⁸

До виходу ж цього документа саме завдяки праці монастирських служителів обителі мали можливості навіть при невеликих штатах і незначній кількості послушників

¹ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXVIII. — С. 1077 – 1078.

²Там само. — Т. XXXVI. — С. 7 – 8.

³Там само. — Собр. II. — Т. VI. — Отд. I. — С. 152.

⁴Там само. — Т. XV. — Отд. I. — С. 208 – 209.

⁵Там само. — Собр. I. — Т. XLIV. — Ч. II. — С. 87 – 88.

⁶Там само. — Собр. II. — Т. XVI. — Отд. II. Штаты и табели. — С. 113.

⁷Там само. — Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 469.

⁸Там само. — С. 627 – 628.

обробляти записані за ними угіддя, утримувати свою нерухомість. Дослідник матеріального стану обителів імперії Д. Ростиславов, чії праці написані з позицій засудження отримання монастирями надмірних прибутків, про статус монастирських служителів писав, що їх служба в очах уряду була дещо подібна до солдатської, а їх самих можна було назвати денщиками, або тимчасово зобов'язаними монастирськими лакеями та чорноробочими¹. У деяких випадках кількість монастирських служителів перевищувала чисельність самої братії, хоча її не можна було порівняти з тією, що мали обителі до проведення секуляризаційної реформи. Тому важливим способом регулювання матеріального стану монастирів було визначення і коригування державою статусу монастирських служителів, обсягу їхніх прав і обов'язків, пільг. І Петербург широко використовував цей спосіб. Документів, які з'явилися з приводу монастирських служителів впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. і увійшли до Повного Зібрання законів Російської імперії, нараховується більше, ніж законодавчих документів вищих органів влади, що регулювали багато інших аспектів матеріального забезпечення монастирів імперії². Така увага до монастирських служителів з боку держави великою мірою обумовлювалась тим, що ці особи були виключені з числа тих, хто підлягав оподаткуванню. Саме ж це виключення було одним із способів підтримання державою монастирів.

Меншою була кількість документів вищих органів влади, які регламентували дії, пов'язані з отриманням монастирями прибутків з інших, не розглянутих вище, джерел. Тут у ряді випадків на монастирі поширювались правила, запроваджені раніше для інших установ імперії. Деякі ж прибутки, які мали переважно другорядне значення, могли регулюватись не центром, а місцевою духовною владою. Досить докладно такі джерела прибутків монастирів розглянуті в роботі Д. Ростиславова³.

Ще раз підкреслимо, що значна частина монастирських прибутків лише опосередковано впливала на матеріальний стан чорного духовенства, і кошти та майно обителів не слід отожднювати з власністю самих ченців. Адже останні, зрікаючись мирського життя, тим самим мали зрікатися і свого майна, а також більшості прав володіти ним у майбутньому.

Таким чином, при наявності багато в чому єдиних підходів до визначення статусу духовної верстви в цілому, влада разом з тим враховувала специфіку окремих груп духовенства імперії. При регулюванні статусу парафіяльного, військового, чорного духовенства брались до уваги функції, які мали виконуватись кожною з цих груп, місце останніх у планах центральної влади. Причому це місце, так само як і увага з боку Петербурга, не визначалось чисельністю представників тієї чи іншої групи. Хоча кількість військового та чорного духовенства була в багато разів меншою за чисельність духовенства парафіяльного, увага влади до перших двох груп була чималою. Військовий характер Російської імперії обумовив опікування влади армійським і флотським духовенством. Традиційно ж посилена увага до чорного духовенства визначалась

¹Ростиславов Д.И. Опыт исследования... — С. 89.

²ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXI. — С. 284 – 286, 1041 – 1042; Т. XXII. — С. 495, 1070; Т. XXIII. — С. 552 – 553, 661 – 663; Т. XXVII. — С. 335 – 336; Т. XXVIII. — С. 145 – 147; Т. XXXI. — С. 647; Т. XXXVI. — С. 117 – 122; Т. XL. — С. 443; Собр. II. — Т. VII. — С. 181 – 182; Т. VIII. — Отд. I. — С. 344 – 360; Т. XI. — Отд. I. — С. 97; Т. XIII. — Отд. I. — С. 276 – 279; Т. XIV. — Отд. II. Прибавление к Т. XIII. — С. 22 – 24; Т. XIV. — Отд. I. — С. 327 – 328; Т. XV. — Отд. I. — С. 115 – 116; Т. XVII. — Отд. II. Прибавление к Т. XVI. — С. 4 – 6; Т. XXV. — Отд. I. — С. 13 – 44; Т. XXV. — Отд. II. Штаты и табели. — С. 5 – 15; Т. XXX. — Отд. I. — С. 645; Т. XXXII. — Отд. I. — С. 435 – 470; Т. XXXII. — Отд. II. — С. 184 – 214; Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 627 – 628.

³Ростиславов Д.И. Опыт исследования...

ставленням до монастирів як до важливої ланки церковного устрою, а до “вченого чернецтва” — як еліти духовенства.

Ставлення держави до кожної групи відбилось і в політиці щодо формування складу керівництва духовної верстви. І єпархіальні архієреї, і, як наслідок, склад Синоду традиційно формувались із представників чернечої ієрархії. Тому всі південноукраїнські архієреї належали саме до чорного духовенства. Показово також, що двоє з них — Феофіл (Татарський) і Онісіфор (Боровик) прийшли до чернецтва із військового духовенства: перший свого часу був благочинним полкових церков, а другий — полковим священиком.

Розділ IV

Регламентация обов’язків православного духовенства

У регулюванні імперською владою обов’язків підлеглих духовного відомства знайшли вияв ті тенденції, які спостерігались у взаєминах держави із церквою: посилення бюрократизації, централізації, уніфікації, русифікації, закріплення за церквою ролі інституції, яка пріоритетним завданням мала обслуговування потреб центральної світської влади. Тим самим Петербург прагнув перетворити духовенство всіх частин імперії, у тому числі і Південної України, на пастирів, домінантою в діях яких був захист інтересів не парафіян або регіону, але центру. Це, звичайно, не означало, що кожного разу духовні особи ставились перед суворою дилемою: діяти на благо пастви і тим самим наражати себе на небезпеку, або ж діяти проти парафіян. Система була спрямована на створення умов, аби підлеглі духовного відомства усвідомлювали: держава в особі вищих органів влади краще розуміє, що саме відповідає інтересам пастви.

Зазначені тенденції мали місце, з певною специфікою, при регламентації всіх функцій духовенства, які слідом за І. Смоличем можна умовно поділити на внутрішню місію, що включала заходи церкви по відношенню до православного населення, і місію зовнішню¹, якщо розуміти під останньою взаємини православної церкви не лише з особами, які відпали від “панівної” віри, але і з представниками всіх інших конфесій.

Будучи найбільш впливовою ідеологічною інституцією, церква використовувалась для насадження серед населення вірогіддаських почуттів, що досить рельєфно проявилось, між іншим, у регламентації проведення церковних служб. Причому використовувалась і до, і після відокремлення церкви від держави².

При всіх змінах та доповненнях, які були запроваджені в останній чверті XVIII – середині XIX ст. стосовно порядку проведення таких служб, неодмінно продовжували діяти положення, згідно з якими в релігійних спорудах мали проводитись служби з нагоди народження та хрещення, обручення, вінчання, днів тезоіменитства, коронації, смерті не лише російських монархів, але і членів імператорської родини. Причому, якщо в допетровські часи такі служби проводились лише в московських соборах і тих монастирях, де були поховані царі або члени їхньої родини, то тепер такий обов’язок поширювався на всі монастирі та храми імперії. У так звані “царські” дні богослужіння мало супроводжуватись особливими молитвами, акафістами та канонами.

Кожна зміна в складі династії Романових тягла за собою внесення доповнень у відповідну форму проголошення, обов’язкову для кожного причту. Вже самі форми проголошення імен членів імператорської родини, які систематично слухали парафіяни, служили могутнім засобом впливу на свідомість останніх у дусі виховання переконання, що монархічна влада і влада Бога нерозривні, і тому непокоря першій автоматично означатиме непокору другій.

¹Смолич И.К. История русской церкви. 1700 – 1917: пер. с нем. — М.: изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. — Часть вторая. — С. 5.

²ВРІЦВ ХОУНБ. — Проповіді (невпорядковані).

Важливим засобом впливу було і проведення вдячних молебнів з нагоди перемог російської зброї¹. Такі молебні служились у всіх церквах імперії незалежно від того, наскільки віддалений фронт бойових дій від регіону. Це мало створювати відчуття належності кожного до єдиної Росії, всякий успіх якої неодмінно є благом для всіх її громадян. Зауважимо, що в багатьох випадках до таких перемог були прямо причетні і самі мешканці Південної України, оскільки державна політика комплектації військових з'єднань передбачала участь у бойових діях формувань з різних частин імперії.

Приблизно таке ж ідеологічне навантаження, як і молитви з нагоди військових перемог, носили й молитви про відвернення небезпеки.

У релігійно-моральному вихованні населення важливе місце відводилось проповідям і повчанням. Починаючи з петровських часів, влада приділяла чимало уваги вкоріненню “живої” проповіді, але справа йшла не так уже просто, оскільки перешкодою ставав недостатній рівень підготовленості духовенства, в першу чергу сільського. Хоча південноукраїнські архієреї XVIII ст. і намагались поширити складання проповідей підлеглими, заохочуючи їх до цього, великих успіхів такі заходи не мали. Лише з розвитком системи духовної освіти ситуація стала змінюватись. Звернемо увагу, що в цьому плані кінець XVIII ст. став навіть у деякій мірі кроком назад, оскільки за часів Нової Січі запорозьке козацтво віддавало перевагу таким духовним особам, які промовляли “не по писаному”. Однією з причин такого стану речей було проведення на всіх рівнях курсу на так зване “купночине”, тобто приведення церковного життя і практики богослужіння до єдиного чину, у основу якого були покладені московсько-візантійські традиції².

Існувала необхідність стежити, аби священники не висловлювали думок, які не відповідали інтересам держави. Тому вже в XVIII ст. практикувалась попередня цензура проповідей і повчань. За Миколи I вона була посилена в рамках загальних заходів щодо запровадження більш жорстких правил духовної цензури. “Статутом духовних консисторій” обумовлювалось, що в церквах під час служб священнослужителі зобов’язані читати повчання за спеціально визначеними книгами, а ті, хто отримав належну освіту, повинні проголошувати і власні повчання, які відповідають поняттям і потребам місцевих “слухачів”. Такі повчання мали попередньо подаватись благочинному або цензору. Якщо з якихось причин повчання не були передані на розгляд заздалегідь, вони мали бути перевірені після проголошення³.

З приходом до влади Олександра II тиск цензури було послаблено, що дало духовним особам можливість висловлюватись вільніше.

Рамки, у які ставились проповіді та повчання законодавством, робили їх переважно безликими та загальними⁴. Виключення становили проповіді та повчання деяких єпархіальних архієреїв, які належали до “вчених ченців”, інтелектуальної еліти духовної верстви і держави в цілому. Серед південноукраїнських єпархіальних архієреїв найбільше визнання на цій ниві заслужили Інокентій (Борисов) і Димитрій (Муретов). Хоча і ці особи мали бути обережними у своїх висловлюваннях. На тому ж Інокенті довго лежало тавро особи, запідозреної в неправильному тлумаченні православ’я через те, що на початку кар’єри він припустився деяких вільних висловлювань своїх поглядів.

¹ НКМ. — КП — 24970 / Арх — 8180; КП — 25092 / Арх — 8302; ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 165. — Арк. 1 — 1 зв. 3; Спр. 218. — Арк. 1 — 1 зв., 6; Спр. 1105. — Арк. 2 — 2 зв.; Спр. 1042. — Арк. 1; Спр. 1169. — Арк. 1 — 1 зв.; Ф. 137. — Оп. 13. — Спр. 1. — Арк. 113 — 113 зв.; Оп. 6. — Спр. 5. — Арк. 461 зв. — 462; ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 298. — Арк. 32 — 32 зв.; Спр. 294. — Арк. 17 зв., 19; Спр. 302. — Арк. 13, 36 зв.; ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXIII. — С. 448; Т. XXXII. — С. 486 — 487, 692 — 693, 905 — 906.

² Історія релігії в Україні... — С. 217.

³ ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XVI. — Отд. I. — С. 222.

⁴ Смолич И.К. История русской церкви... — Часть вторая. — С. 35 — 36.

Петербург міг визначати, залежно від ситуації в державі, тематику проповідей і повчань, які мали читатись у всіх частинах імперії. Між іншим, неодноразово давались розпорядження щодо наставляння селян у дусі покори поміщикам, про переконання парафіян не противитись щепленню.

Одним із приводів для складання проповідей і повчань була та чи інша політична подія, і тому проповідники виступали в ролі осіб, які доносять до населення ставлення церкви до конкретних дій світської влади. Не дивно, що остання, з одного боку, була зацікавлена в читанні священниками проповідей і повчань, а з іншого, — прагнула тримати їхній зміст під контролем.

Крім доведення до відома населення інформації в опосередкованій формі проповідей і повчань, духовенство подавало таку інформацію і безпосередньо, оприлюднюючи документи органів влади. Якщо такі документи включали формулювання “об’явити всенародно”, вони обов’язково мали бути зачитані при храмах.

Проголошуючи державні документи, священники могли супроводжувати це поясненнями в тій же формі проповіді або повчання, але знову ж таки під пильним наглядом. Причому послаблення останнього могло спричинити небажані для влади наслідки, навіть якщо священник і не мав “злого” наміру. У 1807 р. в Катеринославській духовній консисторії розглядалась справа священника М. Штенки, який при обнародуванні маніфесту про формування міліції “внушив” селянам, що імператор дає волю тим, хто висловить бажання ввійти до складу відповідних воєнізованих структур, з приводу чого земському ісправнику довелося заспокоювати парафіян. Як з’ясувалось, священник неправильно розтлумачив зміст маніфесту, оскільки в надісланій йому копії замість “всіх станів здібних [способных] людей” помилково було написано “всіх станів вільних [свободных] людей”. І все ж М. Штенка був суворо попереджений консисторією за те, що приступив до тлумачення маніфесту без потреби і в неправильному розумінні¹.

Особливо ретельною була підготовка світської та духовної влади до оприлюднення в церквах документів, які могли викликати хвилювання населення. Одним із таких документів, безумовно, був маніфест 19 лютого 1861 р. Ще 24 листопада 1860 р. Міністр юстиції В. Панін звернувся спеціальним відношенням до обер-прокурора Синоду Д. Толстого, підкреслюючи необхідність вжити заходів для збереження спокою при оголошенні монаршої волі. Толстой доручив митрополиту Філарету написати для розсилки священникам “коротке і наскільки можливо ясне наставляння”. За два дні до підписання Олександром II маніфесту про скасування кріпацтва синодальний обер-прокурор розіслав циркуляр, яким вимагалось, аби священники надавали “повне і всіляке сприяння владі” у справі упередження заворушень. Священнослужителі мали роз’яснити селянам необхідність виконання ними обов’язків по відношенню до поміщиків, а в разі виникнення непорозумінь чекати розпоряджень керівництва². У Таврійській єпархії разом із текстом маніфесту було розіслано указ консисторії та “Причтам Таврійської єпархії окружне наставляння”, у 8 пунктах якого роз’яснювались положення підписаного імператором документа. Спеціально обумовлювалось, що перший член причту зобов’язаний доповісти єпархіальному архієрею як про отримання цього наставляння, так і про поведінку парафіян після оприлюднення волі імператора, а в разі виникнення в майбутньому якихось “випадків особливої важності” негайно повідомляти про це³.

З приводу маніфесту духовними особами Південної України був складений ряд “слів” і “промов”, проголошених після оприлюднення документа. Деякі з них невдовзі були

¹ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 593. — Арк. 3 – 4.

²Самсонов А.М. Антифеодальные народные восстания в России и церковь. — М.: изд. АН СССР, 1955. — С. 170 – 171.

³ДАМС. — Ф. 20. — Оп. 1. — Спр. 116. — Арк. 1 – 9.

надруковані в “Херсонських єпархіальних відомостях”¹. Через 50 років після ліквідації кріпацтва “Катеринославські єпархіальні відомості” писали, що 13 березня 1861 р. маніфест був прочитаний у всіх церквах Катеринослава після вдячного молебню, з колінопреклонінням, і, згідно із заявою місцевої влади, це не супроводжувалось ніякими інцидентами та випадками порушення громадського спокою².

Держава брала участь у регламентації і такої церковної справи, як здійснення таїнств. Світська влада, крім того, забезпечувала умови для прийняття таїнств парафіянами, законодавчо розписуючи такі з них: 1) хрещення; 2) причастя; 3) сповідь; 4) шлюб³.

Суто стосовно порядку хрещення немовлят в останній чверті XVIII – середині XIX ст. узаконень з’явилося небагато. При здійсненні цього таїнства священнослужителі мали продовжувати керуватись Святим Писанням, канонами і правилами Святих Апостолів, Вселенських і Помісних соборів⁴. Деякі доповнення та роз’яснення до процедури були внесені указом Олександра I від 23 березня 1805 р., що називав як підстави для дозволу хрещення немовлят не в церкві слабкість здоров’я цих дітей і холод у храмі⁵; указом Миколи I від 9 жовтня 1832 р., який забороняв приймати прохання про хрещення дітей від шлюбів іновірців і православних не за обрядом “панівної” церкви⁶; синодським указом від 18 червня 1834 р., який регламентував, що дійсними хресними батьком і матір’ю слід вважати лише одну з пар, присутніх при хрещенні⁷; синодськими ж указами від 23 травня 1836 р. і 27 серпня 1837 р., що уточнювали мінімально допустимий вік осіб, які могли бути хресними батьком і матір’ю⁸. Деякі уточнення були внесені і “Статутом духовних консисторій”, у якому обумовлювалось, що священник, який через недбалість допустить смерть немовляти без хрещення, має усуватись від місця і переводитись у причетники до каяття та виправлення, а також передбачалось, що в разі загрози життю немовляти хрещення має здійснити будь-який священник, що знаходиться поруч, але з обов’язковим наданням про це письмового свідоцтва, якщо новонароджений належить до іншої парафії⁹. парафії⁹.

Центральна влада і її ставленики на півдні України в питанні хрещення намагались викоринити традиції, які склались в українського населення. Як зазначав І. Огієнко, “в хрещенні Москва вимагала від нас тільки погруження (занурення), тоді як у нашій [українській] церкві широко знане й обливання”¹⁰. Втім, у 1839 р. архієпископ Гавриїл

¹Слово Преосвященнейшего Антония, епископа Новомиргородского, викария Херсонской епархии, сказанное 16 Марта 1861 года, в Одесском Кафедральном соборе, при прочтении Всемилоостивейшего Манифеста о даровании крепостным людям прав свободных сельских обывателей // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1861. — Ч. II. — С. 520–524; Речь по прочтении Всемилоостивейшего Манифеста о даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских обывателей, пред совершением молебствия сказанная, в Симферопольском кафедральном соборе, Алексием, епископом Таврическим и Симферопольским, Марта 16 дня, 1861 года // Там само. — С. 525–528; Речь Протоиерея М. Павловского, сказанная 19-го Марта 1861 года, в церкви Ришельевского лицея, по прочтении Высочайшего Манифеста о даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских обывателей и об устройстве их быта // Там само. — С. 529–531.

²19 февраля 1861 года // Катеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1911. — № 6. — С. 146–148.

³Смолич И.К. История русской церкви... — Часть вторая. — С. 62.

⁴Практическое изложение церковно-гражданских постановлений в руководство священнику на случай совершения важнейших треб церковных. Изд. 4-е. — СПб.: тип. А. Траншеля, 1870. — С. 5–23.

⁵ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXVIII. — С. 912–913.

⁶Там само. — Собр. II. — Т. VII. — С. 691–692.

⁷ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 13. — Спр. 1. — Арк. 187 зв. — 188.

⁸ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XI. — Отд. I. — С. 551–552; Т. XII. — Отд. I. — С. 728–729.

⁹Там само. — Т. XVI. — Отд. I. — С. 234, 246.

¹⁰Огієнко І.І. Українська церква. Нариси з історії української православної церкви. — К., 1993. — С. 206.

(Розанов) затвердив указ про боротьбу з тим, що в його єпархії одні священники при хрещенні немовлят занурювали у воду, а інші обливали. В указі зазначалось, що оскільки занурення є давній православний звичай, і більшість священників саме таким способом здійснюють таїнство, всі особи, які будуть хрестити обливанням, мають штрафуватись¹. І це при тому, що джерелами церковного права хрещення обливанням визнавалось дійсним².

Заплутанішою була регламентація хрещення представників інших конфесій, і центральна влада, у тому числі і світська, приділяла цьому значно більше уваги.

З кінця XVII ст. держава поставила під свій контроль прийняття таїнств каяття (сповіді) та причастя. Слідом за новгородським митрополитом Корнилієм Петро I видав перші укази про облік осіб, які не були на сповіді зі штрафуванням тих, хто недбало ставився до прийняття таїнства. Священники зобов'язувались щорічно складати повний список парафіян і представляти його копії архієрею та в присутні місця. До 1775 р. у порядок такого обліку були внесені деякі зміни³. Сама регламентація таїнства центральною владою мала на меті не тільки примус до щорічної сповіді, але і контроль за рухом населення.

Піклування про те, аби парафіяни періодично були присутні на сповіді, покладалось не лише на духовних осіб, але і на світську владу: в Петербурзі чудово розуміли, що священники самостійно не впораються з цим завданням, не маючи достатніх важелів впливу. Тому, зокрема, нагляд за проходженням сповіді нижніми військовими чинами покладался на військово-керівництво⁴, а за сповідуванням та причащенням мешканців казенних поселень — на волосних голів і сільських виборних⁵.

Запроваджені Петром I штрафи за пропуск сповіді діяли до 1801 р., хоча в порядок та умови їхнього стягнення вносились певні зміни⁶. Січевим 1801 р. синодським указом, який з'явився внаслідок затвердження Павлом I відповідної доповіді, практика накладення штрафів на осіб, які не були у сповіді та причастя, припинялась, і замість неї передбачалось осудження парафіяльними священниками та накладення церковної єпитимії⁷.

За Миколи I були підписані укази, якими запроваджувались заходи для уникнення причащення православних за обрядами інших християнських церков і, навпаки, проти допуску до сповіді та причастя осіб, які не приєднались до православ'я⁸. Виключення було зроблене тільки стосовно уніатів. 14 серпня 1836 р., під час активних дій щодо переходу представників цієї конфесії в "панівну" віру, з'явився секретний синодський указ, яким священникам наказувалось допускати до сповіді та причастя уніатів з тим, аби після цього останнім заборонялось залишатись в уніатстві⁹.

10 лютого 1833 р. з приводу того, що світською владою подавалось багато справ, які передбачали накладення єпитимії за непроходження сповіді та причастя, а зі сповідних відомостей впливало, що велика кількість населення ухилялась від прийняття цих

¹ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 2 а. — Спр. 2. — Арк. 18 зв. — 19.

²Практическое изложение... — С. 9.

³Миронов Б.Н. Исповедные ведомости — источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII — первой половины XIX в. // Вспомогательные исторические дисциплины. — Т. XX. — Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1989. — С. 102 — 106.

⁴ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXIII. — С. 871.

⁵Там само. — Т. XXIV. — С. 672 — 677.

⁶Там само. — Т. XX. — С. 20 — 21, 1022 — 1023.

⁷Там само. — Т. XXVI. — С. 521 — 523.

⁸Там само. — Собр. II. — Т. VI. — Отд. I. — С. 145 — 146; Т. IX. — Отд. I. — С. 54 — 55; ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 299. — Арк. 16; ДАХО. — Ф. 259. — Оп. 17. — Спр. 21. — Арк. 40 зв., 46 — 46 зв.

⁹ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 6. — Спр. 9. — Арк. 8 зв. — 9.

таїнств, Синод видав указ, що зобов'язував єпархіальне керівництво вжити додаткових заходів для виправлення ситуації. Між іншим, до цих заходів мало входити і читання в церквах повчань, “які виховують поняття народу”. Причому для священників, які не мали достатньо здібностей, щоб скласти такі повчання, єпархіальні архієреї зобов'язувались написати їх самі, а після перевірки текстів Синодом надрукувати і роздати по церквах своїх єпархій¹. Напевно, указ не дав бажаних результатів, і 8 грудня 1835 р. вийшов новий указ Синоду, яким передбачались нові заходи щодо контролю за проходженням парафіянами сповідання та причастя².

Не були обійдені увагою обов'язки щодо причастя та сповіді і в “Статуті духовних консисторій”. Обумовлювалось, що єпархіальна влада повинна мати “особливе” піклування, аби парафіяни щорічно приймали ці таїнства. Передбачалось, що відомості про тих, хто два або три роки пропустив сповідь та причастя, мали подаватись архієрею, а той повинен особисто або через підлеглих переконувати порушників виконати християнський обов'язок. При цьому єпархіальний архієрей мав право у разі потреби накладати епитимію. Якщо ж такі заходи виявлялись неефективними, духовна влада повинна була звертатись за допомогою до влади світської³.

Певною мірою недбале дотримання деякими парафіянами обов'язку сповідуватись було викликане недбалістю самих священників при здійсненні цього таїнства. Наприкінці XVIII ст. Гавриїл, митрополит Новоросійський і Дніпровський, в ухвалі консисторії писав, що до його відома доходила інформація про багатьох священників, які при сповіді парафіян “вчиняють необачно”: перед всім присутнім у церкві народом дуже швидко і без належного випробування гріхів та наставляння сповідують, чим викликають справедливі нарікання парафіян. Тому було наказано суворо підтвердити всім священникам єпархії заборону проводити сповідь таким чином і необхідність дотримуватись правил, згідно з якими після підготовчої до сповіді молитви парафіяни повинні виводитись із церкви, і вже по одному сповідуватись⁴. Втім, подібні порушення і надалі мали місце як на півдні України, так і в інших регіонах. У четвертому виданні “Практичного викладення церковно-цивільних постанов у керівництво священнику на випадки здійснення важливіших треб церковних”, яке побачило світ у 1870 р., наводились подібні ж приклади, і священники знову застерігались проти таких дій⁵.

Була ще одна сторона таїнства сповіді, важлива для світської влади і в той же час небезпечна для самих парафіян, що могло відштовхувати деяких із них від прийняття цього таїнства. Хоча згідно зі 147 правилом Карфагенського Помісного собору духовник був зобов'язаний зберігати таємницю сповіді, у 1722 р. Синод від імені Петра I видав указ, яким священники під загрозою суворого покарання зобов'язувались доводити зміст сповіді владі в разі, якщо той, хто сповідувався, задумав дії проти держави або монарха. Це було відвертим втручанням у сферу церковних канонів, але відповідний порядок діяв і був підтверджений, зокрема, Зводом законів 1832 р.⁶ Обумовлювалось, що духовник повинен негайно доповідати про того, хто мав “злий намір проти царя та держави”, не пояснюючи одразу, у чому саме цей намір полягав. А вже після того, як підозрюваний буде взятий під варту, духовник зобов'язаний докладно переказати все почуте на сповіді стосовно протиправного наміру⁷.

¹ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. VIII. — Отд. I. — С. 90 – 91.

²ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 299. — Арк. 3.

³ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XVI. — Отд. I. — С. 223.

⁴ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 361. — Арк. 1.

⁵Практическое изложение... — С. 91 – 93.

⁶Смолич И.К. История русской церкви... — Часть вторая. — С. 61 – 62.

⁷Практическое изложение... — С. 110.

Найбільшої регламентації з боку центральної влади зазнало таїнство шлюбу. На це вплинув складний комплекс факторів, серед яких немаловажне місце займали міркування упередження неконтрольованої зміни соціального статусу громадян.

Церковне шлюбне право зазнало на собі великого впливу російського цивільного шлюбного права. Причому цей вплив мав місце у сфері визначення умов і укладення шлюбу, і його розірвання.

Норми права, які регулювали порядок укладення шлюбу, станом уже на 1775 р. були настільки заплутаними і в багатьох аспектах неузгодженими, що парафіяльному духовенству орієнтуватись у них було досить важко. Що й казати про сільських священиків, коли навіть Катерина II у випадках, які представлялись на її розгляд, не могла розібратись у лабіринті норм шлюбного права і тому звернулась до Синоду з вимогою чітко описати перешкоди для укладення шлюбу. Втім, за її правління цього зроблено так і не було¹.

Нові ж документи, які приймалися вищими органами влади, у багатьох випадках не тільки не спрощували орієнтацію священиків у питаннях здійснення таїнства, а, навпаки, ускладнювали її.

А документів з цього приводу з'являлось чимало. І все ж не лише заплутаність законодавства була причиною його порушень. Відбувалась трансформація релігійної свідомості самих парафіян, особливо представників привілейованих верств, на що вплинула, зокрема, політика самої держави щодо підпорядкування духовної влади світській. Вільніше, ніж у допетровські часи, почували себе у взаєминах із духовенством і представники нижніх верств. Для Південної України після ліквідації Нової Січі в цьому зіграла певну роль і традиція запорозьких козаків, які розглядали духовенство як рівне, а то й підпорядковане собі. До того ж, усталене у свідомості переселенців уявлення про південноукраїнський регіон як про вільний край давало їм підстави бути більш вільними в питанні дотримання деяких формальностей при укладенні шлюбу. Як наслідок, парафіяни, які згідно із чинними нормами церковного та цивільного шлюбного права не могли вступати в подружні стосунки з певними особами, вважали за можливе тиснути на парафіяльних священиків або ж спокушати їх винагородою за незаконні дії. В умовах недостатнього матеріального забезпечення духовенства такі спроби мали шанси завершитись вдало.

Впродовж 1775 – 1861 рр. вийшла низка указів, якими визначався мінімальний вік осіб, які могли брати шлюб².

Сама поява підтверджень необхідності дотримання правил стосовно заборони шлюбів тих, чий вік не відповідав передбаченому нормами права, свідчить, що ця заборона порушувалась. Показовою в цьому плані є справа священика Слов'янської та Херсонської єпархії І. Татарінова, який у 1777 р. повінчав 9-и річного хлопця з повнолітньою. Вінчання відбулося після чергового підтвердження центральною владою заборони шлюбів малолітніх. Сам священик під час слідства не заперечував, що відповідна заборона йому відома. На своє виправдання він заявляв, що був переконаний у тому, що молодий є повнолітнім [!], оскільки саме це було позначено в казці, підписаній односельцями хлопця, присутніми при вінчанні. Як з'ясувалось, батько молодого, І. Беленков, випиваючи в шинку разом із батьком нареченої, О. Багровим, звернувся до останнього з пропозицією видати доньку за його сина. Реально І. Беленков хотів таким чином взяти на законних підставах молоду жінку до своєї хати, оскільки сам був без дружини. Коли ж О. Багров

¹Смоліч І.К. История русской церкви... — Часть вторая. — С. 66.

²ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 165 зв. — 166; ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XX. — С. 853 — 854; Т. XXI. — С. 343 — 344; Собр. II. — Т. V. — Отд. I. — С. 740; Т. XXXII. — Отд. I. — С. 390 — 391; ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 6. — Спр. 5. — Арк. 433.

відповів, що священник не стане вінчати неповнолітнього, І. Беленков побився з ним об заклад на два коня, що священник погодиться, але з тим, що О. Багров умовить свою доньку. Коли ж остання відмовилась і Беленков забрав коней, Багров силою примусив доньку скоритися, плануючи повернути собі майно в сподіванні, що священнослужитель не стане-таки здійснювати вінчання. І. Беленков не зміг домовитись із своїм парафіяльним священником, але поїхав в іншу слободу і там, спокусивши І. Татаринова сумою в 7 крб., отримав бажану згоду на вінчання. Напевно, до Беленкова доходили чутки, що Татаринов уже неодноразово порушував існуючі норми, небезкорисливо задовольняючи незаконні прохання парафіян. Під час слідства відкрилось не одне таке порушення¹.

Низка указів вищих органів влади спеціально регламентувала заборону вінчання парафіян без отримання згоди на це від осіб, у підпорядкуванні яким знаходились останні. Зокрема указом 1783 р. Синод підтвердив заборону вінчати військових без отримання письмових свідоцтв полкових командирів². Це потягло за собою законодавче розмежування компетенції парафіяльного та військового духовенства у справі вінчання. 13 травня 1798 р. синодським указом обумовлювалось, що навіть при наявності письмових свідоцтв командирів військових можуть вінчати лише полкові, але не парафіяльні, священники³.

З приводу того, що ряд полкових командирів сприйняв обов'язок видавати письмові свідоцтва як право віддавати накази про вінчання нижніх чинів, Синод указом від 18 червня 1806 р. розтлумачив, що такого права командири не мають, а повинні лише перевіряти відсутність перешкод для укладення шлюбу⁴. А наступного року Синод наказав посилити контроль за покаранням кожної світської особи, яка давала неправдиві свідчення про відсутність перешкод для вінчання⁵.

Черговий указ стосовно порядку вінчання військових з'явився в 1824 р. Синодом була передбачена заборона вінчання без попередніх зносин з командуванням нижніх військових чинів, які перебували у відпустці⁶. Хоча приводом для такої заборони було вінчання військового, який знаходився в тимчасовій відпустці, згідно з буквою закону дія указу поширилась і на тих нижніх чинів, які звільнялись у відпустку безстрокову. Лише в 1834 р. імператор наказав скасувати такий порядок, оскільки при звільненні військові отримували від полків білети, у яких зазначався їх сімейний стан; відтепер священники при вінчанні повинні були лише позначати на цих білетах, коли і з ким укладено шлюб⁷. Типовий для миколаївського правління порядок, при якому певні правові норми запроваджувались спочатку для обмеженої групи, а потім поширювались на інші, був застосований і при впровадженні в життя указу 1834 р. 22 липня 1836 р. Миколою I було затверджене положення про звільнення нижніх чинів морського відомства в безстрокову відпустку, яким передбачався такий саме порядок відмітки священниками на білетах і отримання дозволу на вінчання, який уже 2 роки діяв для звільнених із полків⁸. А в 1842 р. височайше затвердженою думкою Державної Ради необхідність робити позначки про вінчання на паспортах та інших документах була запроваджена стосовно всіх осіб⁹. Лише в 1861 р. затвердженою Олександром II думкою Державної Ради без отримання попередньої згоди керівництва було дозволено вступати в шлюб і тим нижнім військовим

¹ДАДО. — Ф. 104. — Оп. 1. — Спр. 29, 30.

²ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 1 – 1 зв.

³ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXV. — С. 246 – 247.

⁴Там само. — Т. XXIX. — С. 378 – 379.

⁵ДАДО. — Ф. 193. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 21. – 22.

⁶ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXXIX. — С. 321 – 322.

⁷Там само. — Собр. II. — Т. IX. — Отд. I. — С. 421.

⁸Там само. — Т. XI. — Отд. I. — С. 815 – 830.

⁹Там само. — Т. XVII. — Отд. I. — С. 266; БКМ. — КП – 5237 / Д – 1421.

чинам, які перебували в тимчасових відпустках. При цьому священики, які здійснювали вінчання, мали робити відповідні відмітки на відпускних білетах¹.

Крім указів стосовно нижніх військових чинів, вищою державною владою приймалися і рішення щодо вінчання інших груп населення. Зокрема наказом Павла I від 26 січня 1800 р. генералітет, штаб- і обер-офіцери зобов'язувались отримувати згоду імператора для того, щоб взяти шлюб, причому мали подавати монарху відомості про наречених². У червні того ж року Синод видав указ, яким священикам заборонялось вінчати удільних вдів і дівок, які не пред'являли видані сільськими старшинами листи про звільнення³. 9 березня 1808 р. іменним указом було передбачено, що шлюби генералів, штаб- і обер-офіцерів можуть укладатись лише при наявності свідоцтв про дозвіл, виданих командуючими генералами⁴. Значно раніше почала діяти заборона вінчати кріпаків без дозволу поміщиків. Останні, якщо не заперечували проти таких шлюбів, мали видавати свідоцтва⁵. Лише після скасування кріпацтва, 9 серпня 1861 р. синодським указом було наказано при вінчанні селян і дворових людей, які вийшли з кріпосної залежності, не вимагати надання дозволу колишніх власників цих осіб⁶.

Кілька документів вищих органів влади визначали характер заборони шлюбів між особами, які перебували в певних ступенях спорідненості або свояцтва⁷. Система зв'язків, які не давали права вступу в шлюб, була досить складною, і часто самі молодий і наречена навіть не підозрювали, що вони мають відповідні перешкоди для вінчання. Далеко не завжди спрацьовувало передбачене для упередження таких незаконних шлюбів обов'язкове оголошення священно- або церковнослужителем у церкві прилюдно про те, що певні особи бажають вінчатись, із запитанням від імені причту, чи не знає хто про які-небудь перешкоди для шлюбу. Не був запорукою законності шлюбу і обшук, тобто попереднє з'ясування священно- та церковнослужителями через розпитування самих молодого та нареченої, їх родичів і поручителів, вивчення письмових документів на предмет перешкод для вінчання. У південноукраїнських архівах зберігається чимало справ про незаконність шлюбів, порушених через багато років після їх укладення через випадкове з'ясування, що подружжя ще до вінчання перебували в якійсь спорідненості або свояцтві. З'ясувати такі обставини заздалегідь, особливо якщо особи, які планували взяти шлюб, приховували їх, священно- та церковнослужителям було важко. Для Південної України періоду її інтенсивного залюднення та колонізації ця проблема набула ще більшої актуальності, ніж для багатьох інших регіонів, оскільки через новизну населених пунктів і поповнення мешканців новими переселенцями священно- та церковнослужителі в багатьох випадках не були так добре знайомі зі своїми парафіянами, як їхні колеги з центральноросійських єпархій.

Особливо гостро стояла проблема стосовно спорідненості духовної. Зазнало змін тлумачення спорідненості осіб, присутніх як хресних батька та матері під час хрещення. Оскільки при хрещенні однієї особи могло бути кілька пар таких батьків, причому не всі вони записувались у метричні книги, простежити документально їх спорідненість було іноді неможливо. Через це, між іншим, і з'явився указ від 18 червня 1834 р., яким дійсними хресними батьком і матір'ю визнавалась лише одна пара. У 1837 р. Синод знайшов у

¹ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 817 – 818.

²Там само. — Собр. I. — Т. XXVI. — С. 18.

³Там само. — С. 172 – 173.

⁴Там само. — Т. XXX. — С. 114.

⁵МелКМ. — KB – 1928 / Д – 84; KB – 1929 / Д – 85.

⁶ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — С. 234 – 235.

⁷Там само. — Собр. I. — Т. XL. Общие приложения к томам Полного Собрания Законов. — С. 8 – 9; Т. XXXI. — С. 40 – 41.

джерелах церковного права підстави вважати, що спорідненості між кумом і кумою не існує взагалі. Але, зважаючи на те, що традиція розцінювання цих осіб як родичів вкоренилась, відповідний указ не був опублікований для доведення до відома всіх священно- та церковнослужителів, а був переданий лише єпархіальним архієреям. У подальшому ж було обумовлено, що хресних батька та матір не можна вінчати без попередньої згоди керівника єпархії¹.

Якщо додати до розглянутих вище документів укази, які регламентували умови укладення шлюбів православних з іновірцями, регулювали право на повторний шлюб чоловіків і дружин засуджених на довічне ув'язнення і осіб, які повернулись із заслання, солдаток, дружин скопців, визначали право поміщиків одружуватись на своїх кріпачках, забороняли вінчання казенних вихованців до завершення ними навчання і солдатських дітей до їх вступу на військову службу, документи, які обумовлювали необхідність проведення вінчання в церквах, визначали дні, у які можна було здійснити таїнство, а також узаконення, які стосувались визначення всього комплексу питань, пов'язаних із шлюбним правом, отримаємо приблизну уяву про ті складності, які мали священно- та церковнослужителі у зв'язку з процедурою укладення шлюбів.

Ці складності, у комплексі з готовністю деяких священників порушити закон заради матеріальної користі або для задоволення бажання світських осіб, від яких вони перебували в певній залежності, стали причиною чисельних порушень правил укладення шлюбів і, як наслідок, чергових підтверджень південноукраїнськими архієреями неприпустимості цього на майбутнє².

Складність регулювання умов, за яких могло відбутись вінчання, великою мірою визначила значну кількість документів, якими мало керуватись духовенство в питанні розірвання шлюбів.

Розлучення могло відбутись або в разі наявності відомостей про те, що шлюб був незаконним, або ж за ініціативою одного з подружжя.

Сама процедура розлучення зазнавала деяких змін. До 1805 р. залежно від характеру справи єпархіальні архієреї в одних випадках могли самі приймати рішення про розлучення із подальшим інформуванням Синоду, а в інших були зобов'язані передавати вирішення питання Петербургу. Але указом Олександра I від 1 січня 1805 р. було зазначено, що влада архієреїв розлучати самостійно навіть у невідкладних випадках із ясними доказами незаконності шлюбів є "шкідливою", оскільки тягне за собою зловживання. Тому відтепер заборонялось будь-яке рішення про розлучення виконувати на місці без попереднього розгляду справи Синодом³. Указами наступних років заборона була підтверджена, хоча деякі доповнення до процедури і вносились⁴.

Порядок було змінено за Миколи I у рамках компанії загального скорочення справочинства в установах імперії. Згідно з указом Синоду від 31 серпня 1832 р. про скорочення обсягів справочинства в синодальних конторах і консисторіях єпархіальним архієреям було дозволено приймати остаточні рішення по справах про розірвання шлюбів у разі відсутності відомостей про одного з подружжя, якщо вони належали до селян або міщан. У разі незадоволення особи, яка подавала на розлучення, за останньою зберігалось

¹Практическое изложение... — С. 160.

²ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 357. — Арк. 7; Спр. 609. — Арк. 1 – 1 зв.; Спр. 1310. — Арк. 6 зв.; Спр. 1489. — Арк. 1 – 1 зв.; Ф. 137. — Оп. 13. — Спр. 1. — Арк. 39 – 39 зв., 43; Ф. 198. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 210 – 214; ДАМО. — Ф. 410. — Оп. 1. — Спр. 243. — Арк. 26; ДАДО. — Ф. 193. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 80 – 80 зв. та ін.

³ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXVIII. — С. 774.

⁴Там само. — Т. XXIX. — С. 106 – 108; Т. XXXI. — С. 362 – 364, 759 – 760; Т. XXXII. — С. 4 – 5; Т. XXXIII. — С. 1113 – 1115; Собр. II. — Т. II. — С. 376 – 377.

право апелювати до Синоду¹. Синодським указом від 24 лютого 1834 р. ці правила були поширені на шлюби осіб, підлеглих відомству військового поселення². Разом з тим, інші справи про розлучення мали продовжувати передаватись на розгляд Петербурга³. І “Статутом духовних консисторій” було підтверджено, що в разі з’ясування незаконності шлюбу єпархіальне керівництво мало зноситись із світською владою для припинення спільного проживання подружжя, із обов’язковим поданням справи на вирішення Синоду⁴.

Звернемо увагу, що як згаданим положенням “Статуту духовних консисторій”, так і низкою документів, прийнятих раніше, обумовлювалась участь світських установ у питанні упередження та припинення незаконних подружніх стосунків. Одночасно законодавчо розмежовувались повноваження світської та духовної влади у відповідних питаннях.

Згідно з порядком, підтвердженим “Статутом духовних консисторій”, розірвання шлюбу відрізнялось від його припинення. Підставою для останнього була смерть одного з подружжя, у той час як розірвання могло відбуватись, крім випадків незаконності самих шлюбів, у разі заслання одного з подружжя на каторгу чи поселення, при наявності клопотання у випадку безвісної відсутності чоловіка або дружини, а також за позовом про розлучення. Основними підставами для самих таких позовів визнавались фізична нездатність чоловіка або дружини до подружнього життя та перелюб⁵.

Церква та держава апріорно були налаштовані проти розірвання шлюбів. Саме в цьому і полягала головна причина тих складностей, які встановлювались церковним і цивільним правом. У разі підозри в незаконності шлюбу така налаштованість проявлялась переважно в дотриманні великої обережності, аби випадково не розірвати стосунки, які насправді укладені з дотриманням усіх правил, а в інших випадках із міркувань відновлення попереднього, законного, шлюбу, якщо один з подружжя вступив у шлюб вдруге або втретє при наявності іншого чоловіка або дружини.

У випадках із розірванням подружніх зв’язків за позовом рішення приймалось ще обачніше, і тут існувало чимало застережень.

Стосовно фізичної нездатності подружжя обумовлювалось, що відповідний позов можна було подавати лише через три роки після вінчання, причому право на позов втрачалось, якщо така нездатність “не є природна” або виникла вже під час перебування особи в чинному шлюбі. Довести, що це не так, було важко. Звичайно, мало бути проведене і медичне обстеження. Дослідження консисторських документів Південної України свідчить, що на практиці такі справи далеко не завжди завершувались прийняттям рішення про розлучення.

Не набагато більшими були і шанси отримати розлучення, подавши позов із обвинуваченням у перелюбі⁶. Зараз не йдеться про трактування як перелюбу подружнього життя в новому шлюбі при наявності іншого, законного, чоловіка або дружини.

Спеціально обумовлювалось, що для позитивного вирішення справи повинні бути серйозні докази, головними з яких визнавались лише два: свідчення двох або трьох очевидних [!] свідків перелюбу та народження дитини поза законним шлюбом. Інші

¹ Там само. — Т. VII. — С. 591 – 592.

² Там само. — Т. IX. — Отд. I. — С. 159.

³ Там само. — Т. XI. — Отд. II. — С. 207 – 208.

⁴ Там само. — Т. XVI. — Отд. I. — С. 249.

⁵ Там само. — С. 248 – 254.

⁶ Лиман І.І. Духовний суд у справах про перелюб (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 5. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2000. — С. 242 – 248.

докази, у тому числі наявність зізнання самого відповідача, не вважалися достатніми, якщо тільки вони не доповнювали головні докази або своєю сукупністю не “виявляли злочин”.

Навіть при наявності очевидних доказів перелюбу єпархіальна влада, за якою низкою указів зберігалось право відмовляти в позовах про розлучення не передаючи справу до Петербурга (це повноваження центральна влада могла делегувати безболісно для себе), пріоритетом вважала збереження родини, створеної в результаті законного вінчання. Яскраве підтвердження цієї тези знаходимо в матеріалах слідства, яке розпочалось внаслідок прохання хорунжого Лазебнікова розлучити його з дружиною Меланією. Їй закидалось у вину пияцтво та перелюб, у яких вона погрузла в той час як Лазебніков брав участь у Війні 1812 р. і закордонних походах. У ході розслідування з’ясувалось, що і сам хорунжий перебував у незаконних зв’язках із двома своїми служницями, одна з яких, Терезія, була привезена ним у 1814 р. з походу і народила йому дитину. Рішення Катеринославської духовної консисторії, схвалене архієреєм, було категоричним: “Немає ніяких підстав для знищення цього шлюбу, оскільки при всьому тому, якщо і дійсно вона, Григорієва, була відкрита в розпусті, то і сам чоловік її в рівному з нею злочині перебуває; для того йому, Лазебникову, в проханні його... про розрив шлюбу його з тією дружиною його Меланією Григорієвою донькою відмовити, а привити їм обом правила подружніх обов’язків, важливість і святість їх, передати схилити і поклонитися їх духовним отцям, щоб вони, забувши ті, що відбулись між ними, незадоволення і ворожнечу, жили спільно в мирі, любові і злагоді”¹.

Не дивно, що при відсутності очевидних доказів отримати розлучення було майже неможливо. Щоправда, не для всіх. У разі втручання монарха справа вирішувалась так, як воліла вінценосна особа. Драматичне сімейне життя О. Суворова — приклад тому. Видатний полководець виявився безпорадним у стосунках із дружиною. Перебуваючи в другій половині 70-х рр. XVIII ст. на півдні України і повністю віддавшись справам служби, він пережив крах сімейного життя — дружина, яку Олександр Васильович залишив у Полтаві, зрадила йому, причому у Суворова були підстави вважати, що зрадила з його власним племінником. У 1779 р. Олександр Васильович подав позов про розлучення, і поки справа знаходилась у Слов’янській духовній консисторії, зробив спробу заручитись підтримкою Г. Потьомкіна, сподіваючись, що останній доведе справу до відома Катерини II так, щоб та допомогла йому звільнитись від шлюбних уз. Після цього Суворов прибув до Петербурга, але там сама імператриця, Потьомкін і кронштадський протоієрей Григорій доклали зусиль щоб примирити подружжя. У результаті Олександр Васильович попросив архієпископа Никифора (Феотокі) тимчасово зупинити справу про розлучення². Але затишного сімейного життя в подружжя вже не було. Після проживання певний час окремо від чоловіка Варвара Іванівна Суворова тепер уже сама прагнула розлучення. Причому не просто отримання свободи, а ще й одержання від чоловіка чималої грошової суми. У 1797 р. жінка скористалась холодним ставленням до Суворова Павла I, і останній розпорядився “повідомити графині Суворовій, що вона може вимагати від чоловіка за законом”. За такої високої підтримки Варвара Іванівна подала позов, у якому воліла розлучення, сплати чоловіком їй 22-тисячного боргу, передачі їй будинку, а також майна, яке мало приносити прибутку не менше 8 тис. крб. на рік. Павло I наклав резолюцію, згідно з якою Суворову мало бути об’явлено, що він повинен виконати бажання дружини. Ці події тоді штовхнули Олександра Васильовича на крайній крок: він звернувся до Павла з проханням дозволити піти в монастир³.

¹ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1218. — Арк. 30 зв. — 36.

²Лопатин В.С. Суворов и Потемкин. — М.: Наука, 1992. — С. 51 — 53.

³Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII — начало XIX века). — СПб.: “Искусство-СПБ”, 1994. — С. 121 — 122.

Статистика свідчить, що позитивне вирішення справ про розлучення було винятком, а не правилом. Так, у Катеринославській, Херсонській і Таврійській єпархії в 1836 р. було розірвано лише 5 шлюбів (4 — з причини наявності в одного з подружжя іншого чоловіка чи дружини, і 1 — через спорідненість)¹. І в наступних роках кількість розлучень залишалась мізерною в порівнянні з чисельністю населення. Наведемо дані, що містились у звітах обер-прокурора Синоду²:

Єпархія	Рік	Причини розірвання шлюбу						
		Наявність іншого, не припиненого, шлюбу	Фізична нездатність	Перелюб	Безвісна відсутність	Засліпання одного з подружжя	Належність до інших конфесій	Загалом
Катеринославська	1840	3	—	—	—	—	—	3
	1845	3	—	—	1	—	—	4
	1850	1	—	—	—	—	—	1
	1855	1	—	—	—	—	—	1
	1860	—	—	—	1	—	—	1
Херсонська	1840	5	—	—	4	—	—	9
	1845	6	—	—	1	—	—	7
	1850	6	—	—	—	—	—	6
	1855	4	—	—	—	1	—	5
	1860	—	—	—	1	3	—	4

Ще одним важливим обов'язком духовенства, необхідною церковною потребою, крім здійснення таїнств, було проведення обряду поховання. Причому центральна влада і цей аспект регламентувала досить докладно. Розписувались не лише правила здійснення треби, обумовлені необхідністю дотримання церковного благочестя, але і деталі, важливі з міркувань, які виходили за релігійну площину³. Враховувалась необхідність дотримання заходів, які б запобігали поширенню епідемій, забезпечували можливість з'ясувати причини смерті тощо.

¹Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1836 год... — С. 134.

²Таблиця укладена на підставі: Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год... — С. 44; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1845 год... — С. 50; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год... — С. 50; Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 год... — С. 50; Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 66.

³ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXI. — С. 1065 – 1066; Т. XXVI. — С. 870 – 871; Т. XL. Общие приложения к томам Полного Собрания Законов. — С. 53; Т. XXX. — С. 450 – 451; Т. XL. — С. 598 – 602; Собр. II. — Т. VII. — С. 718 – 788; Т. XVI. — Отд. I. — С. 435 – 495; Т. XVIII. — Отд. I. — С. 596; Т. XXVIII. — Отд. I. — С. 268; Т. XXXIII. — Отд. II. — С. 268; ДАДО. — Ф. 193. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 128; Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 299. — Арк. 43 – 44 зв.; Спр. 302. — Арк. 38 зв. – 39; ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 6. — Спр. 5. — Арк. 34; ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 2 а. — Спр. 2. — Арк. 49 зв. – 50.

Стосовно дотримання правил, передбачених документами вищих органів влади і церковними правилами щодо регламентації поховання, звернемо увагу на те, що і тут священики дозволяли собі порушення. І знову причиною виступала матеріальна залежність духовенства від світських осіб. Наведемо лише два приклади. Незважаючи на застереження щодо ховання померлих у межах церковної огорожі, у 1810 р. криворізький священик В. Соколовський саме там поховав генерала М. Христофоровича. Коли ж духовна влада зажадала від священнослужителя пояснень, той повідомив, що зробив це, оскільки генерал так побажав у заповіті і, до того ж, дав церкві 100 крб. і деякі речі¹. А в 1820 р. до відома Синоду дійшло, що поміщик Бахмутського повіту І. Смольянінов наказав поховати дружину в самій церкві свого селища, внаслідок чого в релігійній споруді кілька тижнів стояв сморід, який унеможлилював її відвідання парафіянами².

При похованні, так само як і при хрещенні та вінчанні, духовні особи мали дотримуватись вимог стосовно ведення записів у метричних книгах, регламентації чого центральна влада приділяла неабияку увагу.

Метричні книги в деяких українських церквах велися ще з середини XVII ст., а за петровських часів розпочалося їх масове запровадження. Маючи на меті контроль за громадянським станом підлеглих, світська влада логічно саме духовенству доручила функцію фіксації народжень, шлюбів і смертей, таким чином знову використовуючи духовне відомство для своїх потреб. Метричні книги були визнані основними документами, які містили відомості про осіб. Тому влада тримала під постійним контролем їх ведення, шукала оптимальніших форм обліку, запроваджувала заходи для упередження внесення до метрик неточної інформації³.

І на самі формуляри метрик, і на регламентацію ведення духовенством записів визначальний вплив мали все ті ж уніфікаційні, русифікаторські, бюрократичні тенденції, які мали місце в політиці централізованої Російської імперії. І все ж досягти зразкового порядку при виконанні духовними особами функції ведення метрик так і не вдалося. Заповнення книг парафіяльним духовенством не те що різних частин імперії, але і в межах самого південноукраїнського краю мало ряд розбіжностей, і ніякі заходи центру не змогли змусити парафіяльне духовенство не відступати від існуючих форм⁴.

¹ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 877. — Арк. 9 – 16.

²Библиография // Киевская Старина. — 1889. — Т. 24. — № 1. — С. 286.

³ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XX. — С. 883 – 884; Т. XXII. — С. 358 – 369; Т. XXIII. — С. 504 – 505; Т. XL. Общие приложения к томам Полного Собрания Законов. — С. 13 – 16; Т. XXVII. — С. 491 – 492; Т. XXVIII. — С. 539, 1136 – 1137; Т. XXIX. — С. 254 – 255; Т. XXX. — С. 162 – 163; Т. XXXII. — С. 197 – 198; Т. XXXVIII. — С. 208, 1347 – 1349; Т. XXXIX. — С. 319 – 320; Собр. II. — Т. II. — С. 1073 – 1074; Т. III. — С. 156; Т. VI. — Отд. I. — С. 116, 203 – 204, 317 – 318, 501 – 657, 662 – 663, 816 – 818; Т. VII. — С. 107 – 108; Т. IX. — Отд. I. — С. 735 – 737; Т. IX. — Отд. II. — С. 199 – 200; Т. X. — Отд. II. — С. 961 – 962, 1003 – 1004, 1024 – 1025; Т. XI. — Отд. I. — С. 246; Т. XII. — Отд. I. — С. 439 – 463; Т. XIII. — Отд. I. — С. 91 – 92; Т. XIII. — Отд. II. Штаты и таблицы. — С. 21 – 23; Т. XV. — Отд. I. — С. 675 – 679; Т. XVIII. — Отд. I. — С. 841 – 842; Т. XIX. — Отд. I. — С. 847 – 868; Т. XX. — Отд. I. — С. 518; ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 294. — Арк. 18; Спр. 297. — Арк. 35 – 36; Спр. 302. — Арк. 6; ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 6. — Спр. 9. — Арк. 126 – 126 зв.; Ф. 198. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 25, 165.

⁴Лиман І. Метричні книги як джерело з церковного устрою Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 7. — К., 2001. — С. 197 – 211; Лиман І.І. Регламентация діяльності парафіяльного духовенства Південної України в 30-і роки XIX ст. // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району”. Нікополь, 10 – 11 жовтня 2002 року. — Нікополь — Запоріжжя — Херсон: РА “Тандем-У”, 2002. — С. 98 – 105; Бастрыга І., Лыман І. Начала истории Бердянска. — Запорожье, 2002. — С. 31 – 38; AGAD. — Księgi Metrykalne i akta parafii prawosławnych z Wołynia i Polesia. — № 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 17; ДАЗО. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 1 – 5; Ф. 123. — Оп. 1. — Спр. 1; Ф. 246. — Оп. 1. — Спр. 42, 51; ЗКМ. — КВ – 25719 / Д – 6794 та ін.

Порушення, у тому числі свідомі, були дуже поширеними, на що неодноразово звертала увагу єпархіальна влада. Так що переоцінював об'єктивність метричних записів Р. Петров, коли стверджував, що “тут не може бути місця особистій фантазії, а повідомляються голі і правдиві факти місцевого соціального життя”¹. Анекдотичним і в той же час симптоматичним є випадок із внесенням до метричної книги запису про смерть у 1811 р. 200-річного старця в станиці Новогригорівці Ольвіопольського повіту. Насправді померлому було 90 років, і саме таку цифру наказав внести до метричної книги парафіяльний священник, який здійснював потребу. Але стихарний дячок, не знаючи твердо правил написання цифр, помилково записав “200” замість “90”. Парафіяльний священник підписав метрику не читаючи і передав до Ольвіопольського духовного правління, чий колезький реєстратор вніс відповідну цифру в екстракт, який разом із книгою передав до консисторії. Відомість про кількість народжень, шлюбів і смертей у Катеринославській єпархії була доставлена Синоду, і лише тут обер-прокурор О. Голіцин звернув увагу на запис про довголіття і надіслав архієпископу Іову прохання зібрати інформацію про “це чудне явище в загальному ході Природи”. Дані про кількість довгожителів у Катеринославській єпархії були надруковані в “Московських відомостях”, після чого Е. Рішельє також надіслав архієпископу Іову прохання дізнатись про подробиці життя 200-річного “феномена”. Після цього і були наведені довідки, які викрили помилку стихарного дячка і недбалість духовних осіб та чиновників єпархії².

Регламентувалось Петербургом виконання духовенством ще однієї функції — організації збирання пожертв. Останнє мало неабияку важливість, оскільки саме добровільні подаяння населення були одним із джерел фінансування багатьох сфер і проектів, у тому числі і таких, які прямо церкви не стосувались. Держава розраховувала на такі гроші, а тому поступово ставила їх збирання під неусипний контроль. Причому контролювалось збирання пожертв як поза стінами храмів Божих, так і в самих релігійних спорудах.

Ще з попередніх часів діяла, а впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. вдосконалювалась система заходів для упередження зловживань при нестационарному збиранні грошей і внесенні записів про них у так звані “зашнурні книги”. Зазнавав змін і порядок збирання пожертв у самих храмах — у карнавки, гаманці тощо: тоді як у період Нової Січі запорозьке духовенство не звітувало центру про такі пожертви, тепер надходження останніх зазнавало все більшого контролю.

Сам спектр призначення пожертв, які запроваджувались і регламентувались, був досить широким. Крім зведення та підтримання установ духовного відомства, релігійних споруд, утримання духовенства було визначено цілий ряд інших адресатів допомоги. Як список цих адресатів, так і порядок збирання грошей не залишались сталими. Так, стосовно карнавкового збору з'явився синодський указ від 30 березня 1812 р. про влаштування його на користь людей, які вийшли з окупованих територій³. Положенням Комітету Міністрів від 14 грудня 1818 р. карнавки для збирання пожертв на користь розорених Війною 1812 р. були ліквідовані⁴. Але вже 14 січня 1819 р., згідно з волею Олександра I, попереднє положення Комітету Міністрів було скасоване, а збирання грошей у відповідні карнавки відновлене⁵. У 1824 р. було внесено зміни до порядку збирання пожертв у карнавки на

¹Петров Р. К истории прошлого века (Из церковного архива с. Полог, Александровского уезда, за 1799 г.) // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1901. — № 4. — С. 75.

²В.Б. Из архивных материалов // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1910. — Вып. 6. — С. 206 – 209.

³ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XL. Общие приложения к томам Полного Собрания Законов. — С. 87 – 89.

⁴Там само. — Т. XXXV. — С. 638 – 639.

⁵Там само. — Т. XXXVI. — С. 24 – 25.

користь розорених від нещасних випадків осіб¹. Через 5 років цей порядок був у черговий раз змінений². Височайше затвердженим 30 березня 1834 р. положенням про управління будинку нагляду за бідними в Одесі було передбачене влаштування карнавки для збору пожертв на користь цієї установи³. Затвердженим Миколою I 27 серпня 1846 р. положенням Комітету Міністрів наказувалось влаштувати карнавки на користь осіб, які перебували в закладах Приказів громадського нагляду⁴, а 10 січня 1847 р. були височайше затверджені правила збору грошей у ці карнавки⁵. Наступного року було роз'яснено порядок запечатування останніх⁶. 30 червня 1853 р. Микола I затвердив положення про церковного старосту й церковні суми по військово-навчальних закладах. Було визначено, що в церквах таких закладів дозволялося мати 3 карнавки: 1) на прикрашання самих цих церков; 2) на користь бідних, влаштовані Імператорським людинолюбним товариством або Приказом громадського нагляду; 3) від попечительства про бідних духовного звання⁷. У 1858 р., згідно з волею Олександра II, був запроваджений карнавковий збір на влаштування богоугодних закладів у Палестині⁸. Через два роки в церквах Херсонської, Катеринославської й Таврійської єпархій, так само як і в релігійних спорудах інших регіонів, збирались гроші на користь самих церков, гроба Господня, на допомогу духовенству, допомогу розореним тощо⁹.

Для контролю за дотриманням правил збирання коштів центром залучались представники різних щаблів єпархіальної ієрархії, починаючи з архієреїв і закінчуючи благочинними.

Збирання пожертв розглядалось центральною владою переважно в одному контексті із загальним контролем за церковними коштами. Важливою складовою цього контролю було залучення до нього не лише підлеглих духовного відомства, але і світських осіб, у першу чергу церковних старост (титарів). Їхня діяльність обмежувала компетенцію духовенства в господарських питаннях, але і самі старости знаходились у деякій залежності від причту.

28 лютого 1721 р. іменним указом у Російській державі було проголошено створення цього інституту. Наслідком такого нововведення стала не тільки допомога світських осіб священно- та церковнослужителям, але і посилення контролю за господарською діяльністю причтів. Причому, якщо згідно із згаданим указом функція церковних старост полягала лише у продажу свічок ("при церквах для продажу свічок запровадити церковних старост, довіри гідних"), то указами Синоду від 1723 і 1747 рр. вона була доповнена збиранням пожертв під час богослужіння, купівлею речей, необхідних церкві, веденням обліку надходжень і витрат, зберіганням церковних грошей.

Запровадження церковних старост не було для населення України чимось абсолютно надуманим і неприродним. Вже та обставина, що старости не призначались, а обирались самими парафіянами, відповідала українській традиції (в тому числі і в релігійній сфері — згадаймо процедуру обрання парафіяльних священників). Крім того, традиційно парафіяни брали активну участь як у будівництві, так і в утриманні релігійних споруд. Інша справа, що відтепер світські особи, обрані на посади церковних старост, повинні були підпорядковуватись і звітувати духовному керівництву.

¹ Там само. — Т. XXXIX. — С. 115.

² Там само. — Собр. II. — Т. IV. — С. 93 – 96.

³ Там само. — Т. IX. — Отд. I. — С. 245 – 250.

⁴ Там само. — Т. XXI. — Отд. II. — С. 231 – 233.

⁵ Там само. — Т. XXII. — Отд. I. — С. 21 – 22.

⁶ Там само. — Т. XXIII. — Отд. I. — С. 475.

⁷ Там само. — Т. XXVIII. — Отд. I. — С. 332.

⁸ ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 13. — Спр. 18. — Арк. 33 – 33 зв., 36 – 37.

⁹ Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 128 – 131.

Поступово діяльність питарів усе більше регламентувалась. У 1791 р. іменним указом був уточнений порядок їхнього обрання¹. Етапними стали затвердження 17 квітня 1808 р. імператором Олександром I доповіді Синоду “Про збереження і прирощення церковної суми, та про переваги церковним старостам”, а також складання “Інструкції церковним старостам”, підписаної Синодом 11 червня того ж року².

Згідно з цими документами староста визначався як “повірений парафіян церкви, обрана із числа їх, довіри гідна людина, для зберігання і використання церковних грошей, і взагалі для збереження всього церковного майна”³.

Срок повноважень церковних старост визначався в три роки. Кількість термінів, які могла займати цю посаду одна особа, не обмежувалась. Але обов’язковою умовою для продовження повноважень було не лише повторне обрання парафіянами і згода духовенства, але і проходження перевірки на предмет піклування старости про користь церкви, особливо ж приріст церковних прибутків у порівнянні із попереднім терміном. Отже, головним критерієм оцінки діяльності старости проголошувалось збільшення надходжень до церковної казни. При цьому заслугою старости вважались не кошти, отримані від жертвувачів, а лише “примноження прибутків, зроблене... господарськими засобами, турботливістю... і діяльністю”.

Коло обов’язків титарів було досить широким. Зокрема до нього продовжував входити продаж свічок. У цьому старостам надавалась своєрідна монополія, оскільки заборонялось будь-яким іншим особам, навіть із приросту, продавати воскові церковні свічки як у самих церквах, так і поруч з ними, за виключенням розташованих на ринках крамниць для оптового продажу. Якщо ж через хворобу чи відрядження титар тимчасово не міг виконувати своїх обов’язків, з метою запобігання збиткам церкви він мав передавати право продажу іншій особі, яка мала прийняти свічки “по записці”, а пізніше подати церковному старості звіт. Зважаючи на матеріальну відповідальність, такі особи обирались старостою, по-перше, з причетників або церковних сторожів, по-друге, за згодою священно- та церковнослужителів.

Старости мали наглядати за запалюванням свічок під час богослужіння, а також за їх гасінням згідно з церковним статутом.

Важливим і відповідальним обов’язком церковних старост було збирання під час богослужіння грошей від жертвувачів, у гаманці та карнавки, а також прийняття речей, “що служать для церковного використання”.

Збирання ще одного виду надходжень — прибутків від розташованих на церковній землі крамниць, будинків, льохів, що здавались в оренду, теж було функцією церковних старост. Сама здача в оренду таких споруд також частково знаходилась в їхній компетенції. Але і тут діяльність старост перебувала під постійним і пильним контролем духовної влади, яка і приймала остаточні рішення. Коли московський міщанин С. Растрепьев звернувся до Херсонського духовного правління з проханням підписати на два роки контракт про оренду розташованої на землі херсонської купецької церкви крамниці бакалійних виробів, з правління надійшов указ священнослужителям і старості згаданої церкви, згідно з яким останні мали терміново розглянути цю справу і подати матеріали для затвердження⁴.

Титарі відповідали за економність витрат церковних грошей. Зокрема на них покладалось завдання купівлі потрібних церкві речей і продуктів — воску, червоного вина,

¹ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 2 а. — Спр. 1. — Арк. 370 зв.

²ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 729.

³Там само. — Арк. 4.

⁴Там само. — Спр. 1261. — Арк. 1 – 2 зв.

борошна для проскур тощо. Для заощадження коштів рекомендувалось робити оптові закупки з таким розрахунком, щоб запасів вистачило принаймні на півроку.

Старости мали укладати підряди на ремонт церков. У цьому вони також самостійними не були і зобов'язувались питати згоди священнослужителів і почесніших парафіян. Коли ж планувались чималі витрати або виправлення вівтаря, згідно з іменним указом від 21 березня 1799 р. поставала необхідність отримання благословення архієрея. Старости ж мали контролювати дотримання строків і якості проведення ремонту або виготовлення вівтаря.

Під контролем єпархіальних архієреїв знаходилося влаштування церковними старостами будинків для священно- та церковнослужителів. Ці споруди, згідно з іменними указами від 28 лютого 1718 р. і 29 жовтня 1722 р., зводились за рахунок церковних грошей. Наглядати за вже існуючими будинками також були покликані старости.

Якщо на церковних землях знаходились лісові угіддя, старости мали контролювати використання деревини. Останню священно- та церковнослужителям дозволялось використовувати лише на власні потреби, і староста повинен був не допустити її продажу.

Титарі зобов'язувались "дивитись за збереженням церковної суми, також і за чистотою церкви; піклуватись про цілість церковного майна"¹.

Зважаючи на це, була запроваджена система заходів, що мали запобігти можливості зловживань церковних старост і забезпечити постійний контроль за станом церковної казни.

Вступаючи на посаду, староста мав прийняти все церковне майно за описом, який був скріплений шнуром та печаткою консисторії або духовного правління, підписаний благочинним, парафіяльними священниками і попереднім старостою. Тоді ж староста отримував книгу для записів надходжень та витрат церковних грошей. Такі книги видавались консисторіями або духовними правліннями і також скріплювались шнуром та печаткою.

З часу вступу на посаду церковний староста разом із священно- та церковнослужителями ставав матеріально відповідальною особою. Він мав право брати собі в помічники інших осіб, але останні, на відміну від нього, вже не несли майнової відповідальності.

Щоб не допустити можливості приховування коштів, усі гроші від продажу свічок, від жертвувачів мали негайно опускатись в спеціально влаштовані скриньки. Ключі від них знаходились у самого старости, він же при бажанні міг їх запечатувати. Щоб контролювати старосту скриньки обов'язково запечатувались і священнослужителями.

По завершенні кожного місяця ці гроші титар, у присутності причту і почесніших парафіян, мав виймати і перераховувати. Отримані суми записувались у згадані книги, причому надходження від продажу свічок, гаманцевого збору і різних внесків записувались окремо. Після підрахунку гроші передавались на зберігання до кладової або ризниці. І тут доступ до них взаємно контролювався церковним старостою та священниками. При цьому будь-кому з них заборонялось брати церковні гроші на збереження до своїх осель, а також використовувати на власні потреби. Заборонялось також без дозволу духовного керівництва віддавати церковні речі до іншої релігійної споруди та давати гроші в позику.

На відміну від прибутків, усі витрати мали записуватись титарем негайно, з позначенням дати, мети використання і одержувача грошей. По завершенні кожного місяця в присутності священно- та церковнослужителів, почесніших парафіян підбивалася сума витрат.

¹Там само. — Спр. 729. — Арк. 4.

Всі особи, присутні при підрахунку надходжень та витрат за місяць, мали поставити свої підписи. Якщо церковний староста виявлявся неписьменним, записи за нього могли робити інші люди, яких він для цього запрошував. У таких випадках обов'язково мали бути присутні священно- та церковнослужителі, які відповідали за правильність записів.

Для запобігання зловживань була встановлена необхідність записів сум у книги надходжень та витрат не лише цифрами, але і прописом, причому треба було уникати будь-яких виправлень.

По завершенні кожного року староста та причетники підраховували всі записані надходження та витрати, складали за наданою консисторією формою відомість, і разом із книгами передавали благочинному, який, після відповідної перевірки, книги повертав до церкви, а відомість передавав через духовне правління до консисторії. Там складалась загальна відомість для подання архієрею.

Така детальна регламентація всіх дій, пов'язаних із рухом грошей, була не випадковою і далеко не зайвою з огляду на інтереси державної влади. Мова йде не тільки про попередження зловживань, але і про усунення звичайної неухважності при веденні обліку, яка викликала плутанину у звітах, а іноді і тривалі розслідування. Кілька років тривала справа по скарзі титаря кам'янської Успенської церкви Ф. Терещенка на священника тієї ж церкви А. Ясинського. Як впливає із указу Новоросійської духовної консисторії Херсонському духовному правлінню, титар скаржився, що “хоч і виконував цю посаду з крайнім сумлінням, але той священник Ясинський не допустив його до рахування церковних сум і відібравши у нього ключ сказав: “Не твоя справа”, в книзі ж рахунковій, при надсиланні в Херсонське духовне правління писав що йому було завгодно, а записи, що були у нього, Терещенка, видані через сільського писаря, про надходження і витрати... і без відома його і громади написав книгу, в якій надходження і витрати встановив такі, яких зовсім не було, а крім того нарахував на нього більше восьмидесяти карбованців дарма; лає його, називає плутом, шахраєм та іншими словами...”¹. При розгляді ж справи Катеринославська духовна консисторія дійшла висновку, що корисних зловживань не було у жодній зі сторін конфлікту. Підставою ж грубого поводження Ясинського було названо невнесення титарем у книгу сум, отриманих від кількох парафіян. За свідченням сільської громади Кам'янки, “ці гроші він [Терещенко] отримав, але тоді ж у іншу витрату на церковні справи використав, не записав же в зашнурні книги через свою простоту”².

Контроль за діяльністю старост покладался, зокрема, на благочинних. Титарі на вимогу останніх повинні були надавати книги надходжень та витрат, свічки, які ще не були продані, а також церковну суму. Після кожної перевірки благочинні мали робити відповідні записи про її результати, де, зокрема, позначались усі помічені порушення з боку титарів. Оскільки благочинні могли перевіряти церковних старост лише час від часу, постійний контроль за цими особами покладался на священно- та церковнослужителів. Вони були зобов'язані у випадках порушення старостами встановлених правил, недостатнього піклування про користь церкви доповідати благочинним. Якщо ж останні належним чином не реагували на такі доповіді, священно- та церковнослужителі отримували право звертатись безпосередньо до єпархіального архієрея.

Положення, які обумовлювали характер взаємин духовних осіб і церковних старост, визначали їхні повноваження щодо розпорядження церковним майном, зберігали чинність до 1890 р., коли було прийнято нову “Інструкцію для церковних старост”.

Документами вищих органів влади, прийнятими до 1861 р., лише дещо змінювались і уточнювались питання обрання та нагородження титарів, але не їхні функції. Лише вже згаданим височайше затвердженим 27 серпня 1846 р. положенням було обумовлено, що

¹Там само. — Спр. 501. — Арк. 1.

²Там само. — Арк. 17 зв.

духовенство та церковні старости звільняються від обов'язку контролю за грошима, зібраними в карнавки, які планувалось влаштувати для фінансування утримання осіб у закладах Приказів громадського нагляду¹, але вже самими правилами про влаштування цих карнавок, затвердженими 10 січня 1847 р., участь священнослужителів і титарів у нагляді була передбачена².

Регулювання взаємин "панівної" віри з представниками інших конфесій, так би мовити, зовнішня місія церкви, займала особливе місце в державній політиці. Для церкви на півдні України таке регулювання набувало більшого значення, ніж для багатьох інших регіонів імперії, оскільки при залюдненні цих земель імперська влада свідомо робила ставку не лише на православних, внаслідок чого конфесійний склад населення краю набув такої строкатості, якої не було за часів Нової Січі³.

Важливою умовою переселення до Південної України представників інших релігій було збереження їхньої релігійної належності. І влада йшла на це, у багатьох випадках обіцяючи і великою мірою забезпечуючи іновірцям права навіть ширші, ніж православним. Разом з тим, така політика не залишалась незмінною, і нові часи вносили в неї корективи. До того ж, не всі представлені на Півдні конфесійні групи отримували однакові права.

Офіційна церква відчувала деякі незручності: з одного боку, у коло її обов'язків завжди входила діяльність по наверненню іновірців на православ'я, а з іншого, — така діяльність мала узгоджуватись із реаліями державної політики щодо кожної конфесії. Духовна влада і тут була змушена йти у фарватері політики влади світської.

Важливе місце в місіонерській діяльності православної церкви посідали взаємини зі старообрядцями (зауважимо, що останні теж належать до православних, але для уникнення плутанини ми, використовуючи термін "православна церква", ведемо мову виключно про церкву офіційну).

У XVIII ст. південноукраїнські землі почали заселятись старообрядцями ще з 50-х рр. Політика Катерини II щодо старовірів була вже набагато сприятливішою, ніж політика попередніх монархів. На ставлення духовної влади до старообрядців Південної України в період після ліквідації тут Нової Січі значно вплинула позиція в цьому питанні Г. Потьомкіна. В ієрархії пріоритетів можновладця інтереси залюднення підпорядкованого йому краю стояли вище міркувань безумовного панування офіційного православ'я. Утім, модель поведінки щодо старообрядців була випрацювана не одразу.

Саме старообрядництво не являло собою монолітну групу з тотожними поглядами на характер взаємин із офіційною церквою. У той час як певна його частина свідомо ізолювалась від структур, підпорядкованих Синоду, інші докладали зусиль для того, аби старообрядницьких священників визнавали ієрархи "панівної" церкви. І одні з перших паростків такого компромісу з'явилися саме на півдні України.

Старообрядці селища Знаменка звернулись до Євгенія (Булгаріса) з проханням дозволити їм збудувати церкву, мати священника з власного середовища і використовувати при богослужінні стародруки. Але ставленик Катерини II не був готовий відійти від офіційної лінії церкви, яка на той час ще не передбачала подібного компромісу. Архієпископ не вважав для себе за можливе порушити букву закону, адже, згідно з синодським рішенням від 22 грудня 1765 р., єпархіальним архієреям заборонялось по всіх старообрядницьких справах вирішувати щось самотійно, не списуючись попередньо з

¹ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXI. — Отд. II. — С. 231 – 233.

²Там само. — Т. XXII. — Отд. I. — С. 21 – 22.

³Лиман І.І., Чоп В.М. До питання про релігійну приналежність населення півдня України в XIX ст. // Етнокультурні процеси на Півдні України в другій половині XIX ст. Збірка наукових праць II Регіональної наукової конференції 4 – 5 червня 1998 р. — Запоріжжя: ЗДТУ, 1998. — С. 29 – 31.

Синодом. Євгеній зажадав від знаменців, аби вони попередньо зреклися розколу і сповідували офіційну релігію. Як наслідок, справа “зависла у повітрі”¹.

Наступник Булгаріса на архієрейській кафедрі виявився більш прозорливим у цьому питанні, зумівши випередити, вгадати наперед політику, яка пізніше почала заохочуватись Петербургом. Никифор (Феотоки), до якого знаменські старообрядці звернулись із тим же проханням, що раніше до Євгенія (Булгаріса), розумів, що відмова буде не в інтересах політики залюднення краю, спричинивши, можливо, не лише повернення знаменців до Молдавії, але і відлякавши інших переселенців. Впевненості єпархіальному архієрею надало те, що старообрядці подали йому рекомендаційного листа, підписаного Г. Потьомкіним. Никифор задовольнив прохання, поклавши тим самим початок єдиновірству (хоча деякі зародки цього явища з’являлись і раніше, зокрема в Астраханській єпархії²). Архієпископ наказав приєднати знаменців до православ’я, освятити місце для будівництва церкви, призначив до її парафії православного священика, давши йому благословення відправляти служби за стародруками і використовувати старі обряди³. З ентузіазмом приступивши до справи, яку вважав корисною для держави та церкви, Никифор не зупинився на цьому, виступив із посланням до старообрядців і доклав зусиль для поширення заходів, розпочатих у Знаменці⁴. Ці дії, як і саме приєднання знаменців, він не узгодив із Синодом, будучи впевненим, що той охоче схвалить його активність. Втім, Петербург не сприйняв такого самоуправства, яке йшло у розріз із політикою контролю з боку центра, і не тільки несхвально зустрів відомості про зроблене в Слов’янській і Херсонській єпархії, але навіть мав намір скасувати рішення Никифора. Щоправда, побоювання хвилювань серед старообрядців зупинило центральну духовну владу від цього кроку. Справа була замовчана.

Але знайомі з досвідом знаменців інші старообрядці пішли далі у своїх жаданнях. Більше півтори тисячі старовірів підписали документ, переданий Синоду в 1783 р. У ньому фактично містилось прохання про створення в складі православної церкви автономної церкви з власним архієреєм, своєрідної унії між офіційним православ’ям і старообрядництвом⁵. Відповідна записка була передана Катерині II Г. Потьомкіним. Але імператриця не була готова до радикального кроку, який пропонувався; вона доручила Григорію Олександровичу зробити так, аби “вівці були цілі, а вовки ситі”⁶. Тому власного архієрея старообрядці не отримали. Це не зупинило Г. Потьомкіна в прагненні створення умов для переселення до Південної України старообрядців і невідзду тих, хто вже тут мешкав. Важливими в цьому плані були заходи з влаштування Корсунського монастиря, який мав діяти на основі єдиновірства⁷.

Єдиновірство ширилось як на півдні України, так і в імперії в цілому. Царювання Павла I було сприятливим для цього. У 1798 р. монарх своїм указом дозволив Синоду створювати єдиновірські парафії без доповіді імператору. Запроваджений лише стосовно

¹Греков В. Начало единоверия в русской церкви, положенное Преосв. Никифором Феотоки в слободе Знаменке, бывшего Екатеринославского наместничества // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1895. — № 6. — С. 142 – 143.

²Смолич И.К. История русской церкви... — Часть вторая. — С. 136.

³Овсянников Е. Краткий исторический очерк единоверия (По поводу истекающего столетия со дня его учреждения) // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1900. — № 28. — С. 783.

⁴АСПБП РАН. — Ф. 200. — Оп. 3. — Спр. 345. — Арк. 1 – 4.

⁵Бельский А.В. Единоверчество и единоверческий Корсунский монастырь: возникновение, история и лица // Культура народов Причерноморья. — 1999. — № 6. — С. 78.

⁶Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII – XX століття... — С. 58 – 59.

⁷Корсунский первоклассный мужской монастырь Таврической епархии // Отдел неофициальный Таврических епархиальных ведомостей. — 1897. — № 35. — С. 956 – 982.

Нижегородської єпархії, указ був поширений на всю державу. Вже наступного року з метою поширення єдиновірства і для забезпечення громадського спокою Синодом було заборонено єпархіальним архієреям відбирати у старообрядців стародруки, якщо останні не містили положень, що ображали офіційну церкву та її обряди¹. А 27 жовтня 1800 р. імператор затвердив складені Платоном, митрополитом Московським, “Пункти, або правила, єдиновірства”, що зазвичай і вважається днем народження єдиновірства в Росії².

Віротерпима політика Олександра I справила негативний вплив на подальше поширення єдиновірства. Старообрядцям для забезпечення свого відносно безпечного існування вже не треба було обов’язково йти на компроміс із офіційною церквою. Представники ж останньої залишались значно обмеженими в можливостях впливати на старообрядців, які не дотримувались єдиновірства. Головним чином, ці можливості окреслювались контролем за невтручанням старовірів у справи adeptів офіційної церкви. Південноукраїнські матеріали свідчать, що православне духовенство дотримувалось толерантності до старообрядців не через якусь особливу симпатію. Адже вони були потенційними конкурентами в боротьбі за парафіян, і духовенство це чудово розуміло. Не дивно, що парафіяльні священно- та церковнослужителі не просто підтримували політику заборони старообрядницької агітації серед православних, але і при першій нагоді розпочинали справи щодо попередження можливого впливу старовірів. Вірогідність позитивного для православного духовенства завершення таких справ великою мірою залежала від місцевої світської влади, яка в багатьох випадках досить обережно ставилась до цих питань³.

Значно активізувалась місіонерська діяльність серед старообрядців лише з приходом на престол Миколи I. Імператор, між іншим, скасував запроваджені його попередниками правила, що послабляли переслідування православних священників, які примикали до старообрядництва. Отже, старовіри стали відчувати брак священнослужителів, що підштовхувало їх до єдиновірства. Низкою іменних указів був поліпшений матеріальний стан єдиновірського духовенства. Зокрема у 1843 р. оклади єдиновірських священників, які працювали на гірничих заводах, були зрівняні з окладами священників православних⁴. Наступного року подібне рішення було прийняте стосовно єдиновірських церковнослужителів гірничих заводів⁵. Іменним указом від 8 червня 1846 р. було призначено жалування єдиновірському диякону Воскресенської церкви м. Новогеоргіївська⁶. У 1847 р. Микола I врегулював порядок виділення коштів на єдиновірські церкви в округах Новоросійського військового поселення⁷ та утримання їхнього духовенства⁸. Таким чином, південноукраїнські архієреї отримали сприятливий ґрунт для діяльності по наверненню старовірів на єдиновірство. Особливу активність у цьому напрямку проявили архієпископи Гавриїл (Розанов) та Інокентій (Борисов).

Разом з тим, єдиновірство розцінювалось не стільки як остаточна мета, а як проміжний етап при переході від старообрядництва, яке не підтримувало зв’язків із офіційною церквою, до “панівної” віри. Тому і самі єдиновірські релігійні споруди змінювали свій статус. Зокрема був перетворений на православний Корсунський єдиновірський монастир.

¹ НКМ. — КП — 25092 / Арх — 8302.

² Смолич І.К. История русской церкви... — Часть вторая. — С. 138, 140, 424.

³ Лиман І. Парафіяльне духовенство і єпархіальне керівництво півдня України в ставленні до старообрядців (остання чверть XVIII — перша чверть XIX століття) // // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 6. — К., 2001. — С. 247 — 254.

⁴ ПСЗРИ. — Собор. II. — Т. XVIII. — Отд. I. — С. 764.

⁵ Там само. — Т. XIX. — Отд. I. — С. 774 — 775.

⁶ Там само. — Т. XXI. — Отд. I. — С. 600 — 601.

⁷ Там само. — Т. XXII. — Отд. I. — С. 106.

⁸ Там само. — С. 159 — 160.

І все ж небезпечні для православ'я симптоми в середині XIX ст. у міжконфесійній ситуації наростали. Розуміючи це, єпархіальні архієреї та центральна влада запроваджували контрзаходи проти поширення розколу. Саме останнє називалось серед причин для створення Херсонського вікаріатства, спеціального місіонерського відділення при Херсонській семінарії з підготовки кадрів для боротьби з розколом, і, нарешті, окремої Таврійської єпархії. Причому остання створювалась уже в умовах зміни державної політики. У 1858 р. Міністром внутрішніх справ було наказано припинити переслідування старообрядців за їхні релігійні переконання, разом із тим не допускаючи пропаганду ними свого вчення. Державні установи мали залишити справу боротьби з розколом церкви¹.

Дещо відрізнялось регулювання державою взаємин православних із сектантами — духоборами, молоканами, скопцями та іншими. Зауважимо, що ряд законодавчих документів не чітко розрізняв або не розрізняв взагалі сектантів і старообрядців, застосовуючи і до перших, і до других термін “розкольники”.

Перші осередки духоборів на території Південної України з'явилися, на думку О. Новицького, ще за часів Нової Січі, в середині XVIII ст. Силуян Колесніков, “особа досить визначна між духоборами”², у селі Нікольському став проповідувати духоборське вчення, зібравши навколо себе групу послідовників. Самого Колесникова вважали одним із перших організаторів “духовних християн”.

Пізніше, вже після ліквідації Вольностей Війська Запорозького, духоборство в регіоні зазнало більшого поширення. Однією з причин цього стало запровадження на півдні України російської моделі православ'я, що наштовхнулось на неприйняття з боку частини колишніх запорожців³. В умовах Півдня вчення “духовних християн”, яке будувалось навколо ідеї важливості внутрішньої віри людини, а не її зовнішніх проявів, втілених у обряди та писання, увібрало в себе, крім квакерського, містичного, хлістівського нашарувань і їх практичного закріплення в духоборському середовищі, ще й деякі елементи свісприймання запорозького козацтва⁴.

Світська та духовна влада, толерантна до більшості інших конфесій, досить рішуче виступила проти духоборів — 27 серпня 1792 р. з'явився рескрипт Катерини II, яким наказувалось відправити 37 їхніх сімей до Петербурга під конвоєм. Таке рішення було прийнято за донесеннями правителя Катеринославського намісництва і Катеринославського архієпископа, які скаржились на те, що духобори не тільки “догмати віри православної спростовують”, але і не коряться владі⁵. До речі, і термін “духобори” почав використовуватись саме Катеринославським архієпископом Амвросієм (Серебrenиковим), який вгледів у вченні “духовних християн” боротьбу проти Святого Духа.

Такою ж жорсткою була і тогочасна державна політика щодо молокан.

Гоніння проти духоборів, як і проти більшості інших сектантів, були послаблені за Олександра I. 25 січня 1802 р. імператор дав розпорядження Новоросійському губернатору Міклашевському щодо переселення сектантів до меж підлеглої йому губернії з розміщенням компактними поселеннями, ізольованими від безпосереднього спілкування з адептами інших релігій. Позиція Олександра щодо необхідної політики світської та

¹Смолич И.К. История русской церкви... — Часть вторая. — С. 147.

²Новицкий Ор. Духоборцы. Их история и вероучение. — К., 1882. — С. 21.

³Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII – XX століття... — С. 56.

⁴Лиман І.І. До питання про зв'язок вірувань та обрядовості духоборів та запорозького козацтва // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2 – 4 жовтня 1997). — Секція III, IV, V. — Запоріжжя: ПА “Тандем-У”, 1997. — С. 47 – 52.

⁵Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII – XX століття... — С. 189.

духовної влади в ставленні до сектантів була сформульована, між іншим, в указі від 9 грудня 1816 р., який був даний на ім'я Херсонського військового губернатора. У відповідь на подання останнього щодо переселення духоборів з Мелітопольського повіту Олександр I зазначив: “Не про нове переселення цих людей думати тепер належить, але про захист скоріше їх самих від усіх зайвих домагань за різнодумство їх у справі спасіння і совісті... А церква православна, скільки не бажала б повернути цих відпавших від неї чад до себе, чи може схвалити заходи гоніння...”¹. Таким чином, світська влада зобов'язувалась піклуватись про духоборів, а офіційна церква не втручатись у їхні справи, за винятком тих випадків, коли сектанти намагались пропагувати своє вчення.

Подібною була і політика відносно молокан, які теж були компактно оселені на півдні України². Жорсткістю відрізнялись лише дії влади щодо скопців, з якими навіть за віротерпимого Олександра I наказувалось поводитись як з “ворогами людства”³. Таке нерівне ставлення до представників різних сект рельєфно проявилось, зокрема, у рішенні Херсонської палати кримінального суду 1810 р. стосовно формування групою міщан і селян секти. Документом передбачалось, що підсудних, які виявились скопцями, слід віддати на військову службу. Решту, враховуючи їхнє каяття, обіцянку завжди ходити до православної церкви і на майбутнє не вступати в протизаконні секти, наказувалось звільнити, доручивши через духовну владу нагляду парафіяльних священиків⁴.

У 1830 р. духоборство разом із молоканством, іудействуванням і деякими іншими течіями було віднесене до розряду так званих “найбільш небезпечних ересей” або сект, і саме після цього з'явилась низка указів, спрямованих проти їх adeptів⁵. І. Смолич помилково стверджував, що таке віднесення відбулось лише в 1842 р.⁶

Микола I 17 лютого 1839 р. підписав указ, згідно з яким усі духобори мали бути переселені за Кавказ. Мова велася про населення дев'яти поселень Мелітопольського повіту Таврійської губернії, а саме: Богданівки, Спаського, Троїцького, Терпіння і Тамбовки, що розташовувались при річці Молочній, та Радіонівки, Єфремівки, Горілого і Кирилівки, які знаходились при Молочанському лимані. Загальна кількість духовних християн тут складала 4490 осіб, з них 2259 — чоловічої статі.

Переселення було здійснене п'ятьма партіями. Перша була відправлена у червні 1841 р., до неї входили 72 сім'ї, що включали майже 800 осіб. Друга партія переселенців вирушила за Кавказ у березні 1842 р. і складалась з 778 осіб. У травні 1843 р. розпочалось переведення наступної партії, до якої входило вже більше 800 духоборів. Через рік, у травні 1844 р., з Мелітопольського повіту вийшла четверта, найчисельніша партія переселенців, яка налічувала більше 1100 осіб. Нарешті, ще через рік за Кавказ вирушила остання, п'ята партія. Такою є суха статистика подій, які стали своєрідним випробуванням як для самих духоборів, так і для влади. Якщо стосовно перших це було випробування віри, то для другої — випробування ефективності системи.

Офіційною причиною зміни політики уряду в ставленні до духоборів імператор називав злочини, що поширились серед духовних християн. Дійсно, це можна було назвати головною підставою. Неспівідумання ж духоборами православ'я само по собі не могло б пояснити монаршу волю переселити всіх членів цієї секти за Кавказ, адже впродовж багатьох років релігійна належність не заважала “духовним християнам” мешкати на

¹ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXXIII. — С. 1110 — 1112.

²Высотский А. К вопросу о положении молокан в царствование императора Александра I // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. — 1902. — № 32 — 33. — С. 18 — 24.

³Смолич И.К. История русской церкви... — Часть вторая. — С. 193.

⁴ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 839. — Арк. 1 — 1 зв., 10.

⁵ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. V. — Отд. II. — С. 169 — 170.

⁶Смолич И.К. История русской церкви... — Часть вторая. — С. 175.

території Південної України. Доводячи рішення вищого керівництва до відома духоборів, об'ява Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора так поєднала обвинувачення у злочинах та недотриманні панівної релігії: “Всякі діяння, що порушують спокій православної церкви нашої, або ті, що порушують громадський спокій і порядок, державними нашими законами забороняються і за порушення їх призначається суворе покарання. Закони виходять від верховної влади, що Богом встановлена, і звідти отримуючи священний свій початок, зобов'язують всіх і кожного коритися їм та виконувати суворо за страх і совість, так що той, хто противиться владі, противиться Божій настанові. Ви, духобори, відкидаючи вчення, яке православною церквою впродовж кількох століть сповідується, і склавши собі особливий толк, за хибним, через брак освіти, поняттям слова Божого, порушували спокій церкви і порушували протизаконними діями порядок громадський. Таким чином, як противники влади та її постанов, ви давно заслужили справедливий осуд”¹. Подібна логіка обґрунтування рішучих насильницьких дій влади стосовно неугодної спільноти застосовувалась далеко не вперше. Згадаймо хоча б серпневий 1775 р. маніфест Катерини II про знищення Запорозької Січі.

Для реалізації поставленої Миколою I мети “очистити” південноукраїнський регіон від прихильників духоборського вчення застосовувалась досить продумана і, здавалось би, така, що мала бути дуже ефективною, система заходів, яка поєднувала різноманітні способи як переконання, заохочення, так і примусу. Деякі з цих заходів були визначені самим імператорським рішенням: Микола I проголосив, що всі духобори, які приймуть православ'я, будуть залишені на попередньому місці проживання, до того ж, їм будуть надані особливі заступництво і захист. Таким чином, чиновникам усіх рівнів, які мали брати участь в організації виводу духоборів за Кавказ, були недвозначно пояснені пріоритети, які мали дотримуватись: переселення само по собі не було самоціллю, воно мало стати засобом впливу на таких, “які уперто тримаються хибних поглядів”. І чиновники чітко усвідомили це.

Ще одним методом впливу на духоборів мала стати більш активна діяльність православного духовенства. На спеціальній нараді, що зібралась в Одесі на початку 1841 р. під головуванням Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, було прийняте рішення звернутись до Гавриїла, архієпископа Херсонського і Таврійського, з проханням про переміну духовенства в селищі Новоолександрівці, розташованому в центрі духоборських поселень. За думкою учасників наради, старе духовенство було не достатньо надійним і неспроможним заслужити довіру сектантів. Крім того, тоді ж було вирішено просити Гавриїла про підготовку найбільш благонадійних священників для священнодій з тими духоборами, які приймуть православ'я. Між іншим, згадані вище рішення приймалися не урядовцями, не знайомими з реальною ситуацією у взаєминах новоолександрівського православного духовенства і сектантів Мелітопольського повіту, а людьми, які неодноразово відвідували духоборські селища і мали, що називається, інформацію з перших рук. Серед учасників наради були, зокрема, мелітопольський окружний начальник Колосов та меноніт Корніс, який, за оцінкою графа Воронцова, вельми знайомий з образом мислення духоборів, користувався особливою їхньою довірою і неодноразово доставляв владі корисні відомості про них².

Показово, що і сам архієпископ Гавриїл поділяв точку зору згаданих вище осіб. Досить оперативно він розпорядився призначити до Новоолександрівки священників купецької Різдвогородиської церкви м. Миколаєва Я. Говелю і церкви селища Берестового Мелітопольського повіту К. Ровинського. Обидва були дійсно одними з кращих

¹ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 151. — Спр. 77. — Арк. 21.

²Там само. — Арк. 29.

кандидатів: вони завершили курс богословських наук у духовних семінаріях, мали “дуже добру поведінку”; до того ж, Я. Говеля мав сан протоієрея.

Цілком слушною була неодноразово висловлювана багатьма представниками місцевої світської влади думка про те, що важливим є не лише залучення духоборів до лона православної церкви, але і закріплення у свідомості новохрещених канонів православ'я. Важливим засобом для цього вважалось влаштування нової церкви та парафіяльного училища. Ідея дійсно була розумною і виваженою. Проте її реалізація розтягнулась на досить тривалий час. Як не дивно, більшу наполегливість тут виявила саме світська, а не духовна, влада. Хоча і вона не квапилась із влаштуванням храму та навчального закладу. Планувалось, що спочатку на місцях, що будуть залишені духоборами, оселяться православні переселенці, які з часом самі приступлять до влаштування церкви власним коштом. Що ж до училища, то на його відкриття була потрібна відносно незначна сума, яка мала бути отримана від Міністерства державного майна. Деякі корективи в ці плани були внесені 17 квітня 1842 р. волею імператора. Микола I, зокрема, розпорядився, аби призначеним до нової церкви священику та двом причетникам платня видавалась від духовного відомства, а для влаштування самої церкви були використані будинки та інші споруди, які раніше належали одному з духоборів.

Оскільки переселення духоборів з Південної України було поетапним, для залучення сектантів Мелітопольського повіту до православ'я можна було застосовувати приклад тих, хто вже був переведений за Кавказ і там змінив віру. Для цього треба було внести зміни до узаконень, що стосувались порядку виводу духовних християн. І такі зміни були запроваджені: Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор в листопаді 1842 р. звернувся до Міністра державного майна з відповідним відношенням, яке було доведене до відома імператора. Микола I 21 грудня того ж року звелів, згідно з пропозицією Воронцова, дозволити тим духоборам, які по переведенні приєдналися до “панівної” віри, повернутись на власний кошт на попереднє місце проживання.

Приводом же для того, щоб граф Воронцов звернувся із відповідним проханням до Петербурга, були відомості про бажання п'ятох сімей у складі 25 осіб, які змінили в місцях нового проживання віру, повернутись до Таврійської губернії. Ці колишні сектанти об'явили, що між тими духоборами, які залишалися, було досить багато таких, які із готовністю приймуть православ'я, але утримуються від цього через побоювання, що їм не буде дозволено повернутись до старих осель. Великою мірою саме через це досить багатообіцяюче зауваження нових членів православної парафії Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор писав до Таврійської палати державного майна: “Я очікую, що ті, які звертаються до православ'я, духобори, повернуті в попереднє місце проживання, прикладом своїм будуть мати благодійний вплив на колишніх їх одновірців, які ще знаходяться в Таврійській губернії, до залишення ними своїх хибних поглядів”¹. Щоб прискорити доведення нововведень до відома духоборів Мелітопольського повіту, переконати сектантів у тому, що це не проста декларація, а також довести, що деякі їхні одновірці дійсно прийняли за Кавказом православ'я, Воронцов потурбувався про доставку родинам ренегатів листів від останніх, в яких повідомлялось як про факт переміни віри, так і про отримання дозволу на повернення.

Розгляд дій державної влади по відношенню до “духовних християн” дає можливість вивчити механізми, які знаходились в арсеналі держави і були б застосовані до будь-якої конфесії, якщо б постала необхідність чи було б поставлене пріоритетне завдання

¹ Там само. — Оп. 153. — Спр. 9. — Арк. 8.

“очистити” певну територію від представників того чи іншого віросповідання та залучити іновірців до православ'я¹.

Разом з тим, у 1845 р. Синод наголошував на тому, що православні священники повинні поводитись із сектантами не ворожнечо, але дотримуючись обережності і в словах, і в діях, лише в найбільш важливих випадках звертаючись до світської влади. Далеко не всі архієреї були налаштовані діяти саме так. Той самий Інокентій (Борисов) у своїй “Думці” з приводу підготовки Зводу законів про розкольників зазначав, що сам поділ сект на особливо шкідливі та звичайні є неправильним, оскільки може викликати ілюзію якоїсь нешкідливості останніх. Херсонський і Таврійський архієпископ виступив прибічником більш рішучих заходів проти сектантів².

У перші роки правління Олександра II політика боротьби з сектантством була продовжена, що знайшло втілення, між іншим, у Зводі законів 1857 р. і “Наставлянні для керівництва при виконавчих діях і нарадах по справах, що розколу стосуються”. І все ж кількість прибічників сект продовжувала зростати, як ширився і спектр ересей³. Можна погодитись із Д. Поспеловським, який писав, що відхід від православ'я в цей час принаймні частково пояснювався незадоволенням казенщиною офіційної церкви⁴.

Значною мірою обумовлювалась внутрішньою та зовнішньою політикою держави місіонерська діяльність православної церкви серед представників інших конфесій — мусульман, католиків, уніатів, протестантів, іудеїв тощо.

Суттєво вплинула на таку діяльність політика віротерпимості Катерини II. Імператриця була переконана, що для підпорядкованої їй багатонаціональної країни, яка розширювала свої кордони, саме толерантне ставлення до різних конфесій є найкращим шляхом для “гасіння спорів їх, противних тиші держави і з'єднанню громадян”. До цих міркувань додалося слідування Катериною теорії фізіократів про пряму залежність багатства держави від кількості в ній землеробського населення, що знайшло вираз, зокрема, у заохоченні іноземних представників інших конфесій до переселення в південноукраїнський край. Таким чином, агресивна місіонерська діяльність православного духовенства не відповідала б інтересам центральної влади, а тому і не заохочувалась. Перевага віддавалась не тиску, а переконанню, і то в досить обмежених рамках.

Не тільки не вимагав від православного духовенства місіонерської діяльності, але критично ставився до неї Павло I. Не було сприятливим для активних агресивних дій по наверненню іновірців до православ'я і царювання Олександра I. Діяльність Біблійного товариства щодо перекладу Святого Писання на мови національних меншин імперії могла б бути міцною базою для подальшого навернення, але цьому заважали самі ідеї “загального християнства”⁵. Суттєво не змінило ставлення до православ'я іудеїв створення Товариства ізраїльських християн⁶ і надання хрещеним євреям землі, зокрема, у Катеринославській губернії⁷.

Це не означає, що впродовж останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст. саме православне духовенство було індиферентним у питанні поповнення лав adeptів “панівної” віри. Духовна влада традиційно заохочувала навернення, а парафіяльне духовенство було в ньому зацікавлене, між іншим, і з міркувань збільшення кількості

¹Лиман І.І. Мотивація дій органів влади в питанні облаштування православних релігійних споруд // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. — Запоріжжя: “Просвіта”, 2003. — С. 10 – 14.

²ВР РНБ. — Ф. 313. — Спр. 17. — Арк. 14 зв. — 18.

³Катунин Ю.А. Из истории христианства в Крыму... — С. 33 – 34.

⁴Поспеловский Д. Православная Церковь... — С. 170.

⁵Смолич И.К. История русской церкви... — Часть вторая. — С. 202.

⁶ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXXIV. — С. 119 – 123.

⁷Там само. — Т. XXXVII. — С. 133 – 134.

парафіян, а, отже, і своїх прибутків. Але духовне відомство мало бути обережним у своїх діях, щоб вони не йшли в розріз із державною політикою. Коли ж остання давала можливість для активного навернення, духовенство цією можливістю користувалось. Так сталося, зокрема, у результаті розподілів Польщі, коли до південноукраїнського регіону прийшла велика кількість переселенців із Правобережної України і звернулась до духовної влади з проханнями про прийняття в православ'я¹. У самій же Правобережній Україні лише впродовж 1795 – 1796 рр. у лоно православ'я повернулось майже 1,5 млн. уніатів, було створено понад 2,6 тис. православних парафій².

Деякі духовні особи звертались до центральної влади, намагаючись переконати скоригувати політику щодо співвідношення прав православних і представників інших конфесій, розширити можливості місіонерської діяльності. Православних священиків непокоїла, зокрема, та увага, яка приділялась після приєднання Криму збереженню права мусульман півострова сповідувати свою віру. У 1805 р. протоієрей Самборський пропонував у листі на ім'я Олександра I заходи для навернення кримських татар на християнство, обіцяючи, у разі потреби, присвятити решту свого життя проповіді у поєднанні з переконанням татар займатись хліборобством³.

Православним місіонерам вдалося знайти значно більшу підтримку з боку Миколи I, чий релігійні погляди були набагато сприятливішими для домінування в Російській імперії православ'я над іншими вірами. За 30 років миколаївського правління була прийнята низка законодавчих документів, що визначали обсяг привілеїв іновірців, які приймали православ'я. Причому передбачались у першу чергу пільги економічні та соціальні. Іновірців спокушали звільненням на деякий час від сплати податків, грошовою винагородою, правом вільного обрання громад, до яких вони б бажали приписатись, тощо.

У дусі миколаївської політики практикувалось надання певних пільг вихідцям з однієї конфесії з подальшим їх поширенням на вихідців з інших конфесій та етнічних груп. Височайше затвердженим 31 липня 1834 р. положенням Комітету Міністрів за відгуком Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора на кримських татар, які приймали православ'я, були поширені пільги, запроваджені раніше для хрещених калмиків. Іменним указом від 24 січня 1836 р. існуючий порядок надання хрещеним євреям-кантоністам грошової винагороди в розмірі 25 крб. асигнаціями наказувалось поширити на кантоністів-мусульман і язичників, які хрестились. Указом Миколи I від 4 червня 1847 р. було запроваджено одноразову виплату хрещеним євреям нижніх чинів по 7 крб. 15 коп. сріблом. 25 жовтня 1850 р. імператором наказано видавати таку ж суму кожному члену родин хрещених євреїв нижніх чинів. 16 червня наступного року Микола I наказав стільки ж грошей давати мусульманам нижніх чинів, які приймали православ'я. 3 7 серпня 1854 р. по 7 крб. 15 коп. сріблом стали отримувати і хрещені євреї нижніх чинів, які служили в морському відомстві⁴.

¹Лиман І.І. Переселенці з Польської області в релігійному житті південної України останньої чверті XVIII ст. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 5. — Херсон: Айлант, 2001. — С. 69 – 75.

²Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. — К.: Либідь, 1994. — С. 123.

³РДАДА. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 335. — Арк. 1 – 7.

⁴ПСЗРИ. — Собор. II. — Т. IV. — С. 317 – 318, 683 – 684; Т. V. — Отд. II. — С. 70 – 72; Т. IX. — Отд. I. — С. 744, 801; Т. XI. — Отд. I. — С. 82; Т. XVII. — Отд. I. — С. 5 – 6; Т. XIX. — Отд. I. — С. 380; Т. XXII. — Отд. I. — С. 521; Т. XXIV. — Отд. II. — С. 1 – 2; Т. XXV. — Отд. II. — С. 35; Т. XXVI. — Отд. I. — С. 92 – 93, 413; Т. XXVIII. — Отд. I. — С. 199 – 200; Т. XXIX. — Отд. I. — С. 729; ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1989. — Арк. 3 – 3 зв.

Уніфікації зазнало і регулювання правового статусу представників інших конфесій, яке з виданням Зводу законів 1832 р. набуло більш систематизованого характеру, у той час як раніше правові норми були розпорошені по окремих законодавчих документах¹.

Миколаївському режиму вдалося завершити справу, яка передбачалась ще указом Катерини II 1794 р. про викорінення унії. Можна погодитись із оцінкою С. Дмитрієвим так званого возз'єднання уніатів як найбільшого і такого, що мав найважливіше суспільно-ідеологічне значення заходу церковної політики миколаївських часів². Це було зроблено спільними зусиллями світської влади і православної церкви³. 23 червня 1839 р. з'явився сенатський указ, який повідомляв, що за проханням уніатських єпископів і за складеним уніатським духовенством Соборним актом імператором приєднано уніатську церкву до православної⁴. А іменним указом від 1 жовтня того ж року колишнє уніатське духовенство було зрівняне в правах з духовенством православним, причому Синоду наказувалось асигнувати додаткові кошти на фінансування своїх нових підлеглих⁵.

Ці події мали відлуння і на півдні України. Між іншим, у 1838 р., в самий пік агітації щодо приєднання, зреклися уніатства мешканці двох сіл Херсонської й Таврійської єпархії в кількості 945 осіб. Ювілейна стаття з нагоди сторіччя заснування Катеринославської єпархії відносить цю заслугу на рахунок особистих старань архієпископа Гавриїла (Розанова)⁶.

І все ж конфесійна політика світської влади і за Миколи I не задовольняла деяких представників південноукраїнської церковної ієрархії, які наполягали на ще рішучіших діях. Послідовним у цьому був Інокентій (Борисов). Особливо архієпископ наголошував на недостатності дій щодо кримських мусульман. Інокентій наполягав: Крим куплений ціною російської крові, і, отже, його мешканці не мають ніяких прав на особливі переваги, але кримські татари користуються такими пільгами, яких не має жоден російський поселенин. І. Палімпсестов згадував, що Інокентій постійно повторював: “Наймогутніший і притому єдиний засіб привити іногородців, які населяють російську землю, до великого древа російського народу — це мова і православна церква”. Архієпископ критикував за віротерпимість окремих російських можновладців. Відвідавши палац М. Воронцова в Алушці і помітивши скромність зведеної там православної церкви в порівнянні з мечеттю, Інокентій відмітив: “Князь занадто людинолюбний. Так, це великий недолік у ньому, і не без поганих наслідків”⁷.

Перші роки правління Олександра II не принесли радикальних змін у державну політику регулювання взаємин православних і представників інших конфесій.

Незважаючи на всі нововведення в регулюванні міжконфесійних стосунків, які мали місце в останній чверті XVIII – середині XIX ст., заборона насильницького приєднання до православ'я неодноразово підкреслювалась під час правління фактично кожного імператора. Звичайно, це обмежувало надмірну заповзятість деяких представників духовенства. Інша справа, що мали місце і порушення такої заборони, причому кількість

¹Смолич И.К. История русской церкви... — Часть вторая. — С. 203.

²Дмитриев С.С. Православная церковь и государство в предреформенной России... — С. 40.

³Bazyłow L. Historia Rosji. — Т. II. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. — S. 171; Федоров В.А. Присоединение униатов западных губерний России к русской православной церкви в 30 – 40-х годах XIX в. // Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica. 55. Problemy historii Polski i Rosji XIX i XX wieku. — Łódź: wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1996. — S. 61 – 68.

⁴ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XIV. — Отд. I. — С. 576 – 578.

⁵Там само. — Т. XV. — Отд. I. Прибавление к Т. XIV. — С. 24 – 25.

⁶Столетие Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1876. — № 18. — С. 277.

⁷Полімпсестов І.У. Мои воспоминания об Иннокентии архиеп. Херсонском и Таврическом... — С. 38, 57, 60.

цих порушень значною мірою залежала від того, наскільки поблажливо до них ставилась єпархіальна та місцева світська влада.

Місцеві умови деякою мірою впливали і на характер втілення в життя політики Петербурга щодо регулювання взаємин православної церкви з adeptами інших релігій, і на відмінність у діях православного духовенства по відношенню до представників окремих конфесій на півдні України¹.

Отже, впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. центральна влада приділяла неабияку увагу регламентації обов'язків православного духовенства. Це значною мірою обумовлювалось тією роллю, яка відводилась офіційній церкві в системі суспільно-державних відносин. Вплив світської влади мав місце у кожному аспекті функціонування духовного відомства, яке не мало самостійності і було змушене йти у фарватері політики, яка спрямовувалась світськими петербурзькими можновладцями. Для населення Південної України, де і за часів Нової Січі духовенство знаходилося у фактичній залежності від козацтва, тобто світських осіб, ліквідація Запорозьких Вольностей і переорієнтація духовних осіб на виконання своїх обов'язків у відповідності з розпорядженнями центру мали одним із наслідків те, що парафіяни стали вже дещо по-іншому сприймати православне духовенство і ставитись до офіційної церкви. Разом із тим, у єпархіальній владі залишалась певна свобода в регламентації дій своїх підлеглих, обумовлена як нечітким виписанням у законодавстві деяких питань, заплутаністю та неузгодженістю положень законодавчих документів, так і традицією російської церкви, яка розглядала єпархіального архієрея як повновладного господаря над підлеглим духовенством. Втім, з часом свобода дій архієреїв все більше обмежувалась, чому особливо сприяли миколаївські заходи по кодифікації та уніфікації законодавства. Звернемо увагу, що до виконання повноважень, розглянутих вище, були залучені представники і парафіяльного, і військового, і чорного духовенства (останні переважно в особах ієромонахів та ієродияконів), хоча ступінь такого залучення і не була однаковою, а діяльність кожної групи мала деяку специфіку.

Розділ V

Духовне відомство і система освіти в регіоні

Без перебільшення можна стверджувати, що освітня система, яка склалася на півдні України впродовж останньої чверті XVIII - середини XIX ст., досить точно віддзеркалила всі ті проблеми, які накопичувалися в православній церкві. Геополітичні зміни і зміни ставлення керівництва держави до південного краю, бачення монархами ролі церкви в освіті та вихованні, реформи бюрократичних структур, процеси, які відбувались в середині духовного відомства, взаємини останнього зі світською владою і парафіянами — все це відбивалось на стані закладів освіти.

Підкреслимо, що мова йде про систему всіх, а не лише духовних, закладів освіти. Справа в тім, що підлегли духовного відомства впродовж усього періоду 1775 – 1861 рр. становили значний відсоток освітян. До початку правління Олександра I освіту взагалі не

¹Лиман І.І. Прийняття у православ'я представників інших конфесій на півдні України наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції 4 – 5 жовтня 2001 року. — Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2001. — С. 45 – 48; Лиман І. Євреї в ставленні до хрещення (за матеріалами Херсонського духовного правління першої половини XIX ст.) // Шестые Запорожские еврейские чтения. — Запорожье, 2002. — С. 133 – 140; Лиман І.І. Духовна та світська влада в ставленні до хрещення євреїв (на матеріалах Херсонського духовного правління кінця XVIII – першої половини XIX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XIV. — Запоріжжя: Просвіта, 2002. — С. 29 – 36.

можливо розглядати як сферу духовної культури, що виходила за межі релігійно-церковних координат. Тому має рацію В. Климов, коли лише умовно поділяє освітні заклади, що діяли до олександрівських реформ, на духовні, що готували кадри священно-та церковнослужителів, і світські, у діяльності яких тією чи іншою мірою брали участь підлеглі духовного відомства¹.

Симптоматично, що, незважаючи на всі трансформації, на реформи, у 1775 – 1861 рр. система освіти так і не досягла рівня, який би реально відповідав потребам суспільства. Навіть тим потребам, які аж ніяк не можна назвати надмірними (можновладці навіть в ідеалі не мали на меті загальну писемність населення, і далеко не всі представники останнього прагнули отримати бодай початкову освіту). Як у такому випадку пояснити ті оптимістичні оцінки досягнень на освітній ниві, які зустрічаємо в історичній літературі, і в першу чергу в ювілейних виданнях окремих південноукраїнських навчальних закладів? Пояснення є досить простим. Так, зрушення відбувались, і в багатьох випадках можна було, порівнюючи сучасний для автора роботи стан з тим, що мав місце в минулому, казати про позитивні зміни. Інша справа, що ці зрушення часто були настільки незначними, що інший автор, який писав через певний час про ці ж навчальні заклади, дуже скромно оцінював досягнення попередніх періодів. Додамо сюди і той немаловажний фактор, що сам характер ювілейних видань “зобов’язував” наголошувати на здобутках саме сучасного автору роботи керівництва (причому в деяких випадках представники адміністрації і були авторами видань).

Теза про незадовільний стан освіти була актуальною і в допетровські часи (про які М. Довнар-Запольський писав, що уряд не ставив шкільної освіти в число своїх завдань)², і в період правління Петра I, і за осіб, які змінили його на престолі. Прихід до влади Катерини II ненабагато покращив ситуацію, хоча вже в 1762 р. імператриця піддала жорсткій критиці систему духовної освіти і намітила програму розбудови відповідних освітніх установ. В інструкції Комісії з церковного майна Катерина поставила завдання розширити мережу духовних семінарій, влаштувати в кількох монастирях кожної єпархії малі гімназії, покращити рівень викладання у вже існуючих навчальних закладах³. Причому імператриця посилялась на положення “Духовного регламенту”. Втім, як самі ці положення за Петра I, так і плани Катерини II у сфері освіти не були реалізовані в повному обсязі. Було підготовлено кілька проектів реформ духовних шкіл, але жоден з них імператриця не підписала⁴.

На момент ліквідації Вольностей Війська Запорозького територія Південної України з точки зору освіти населення не була такою “дикою”, як про неї писали автори, що підкреслювали культурницьке, цивілізаторське значення для краю дій імператриці, які мали місце після підписання маніфесту від 3 серпня 1775 р. Згадаймо хоча б роль, яку відіграла в підвищенні рівня освіченості населення Запорожжя школа при січовій Покровській церкві⁵. Цей навчальний заклад був створений у перші роки існування самої церкви і центральна влада не брала участі в організації та контролі за його діяльністю.

І після ліквідації Січі система навчальних закладів у південному краї залишалась децентралізованою. Пріоритетна роль в ініціюванні змін цієї системи належала місцевій владі; навчальні програми не були узгодженими між собою; центральна влада в більшості

¹Історія релігії в Україні... — С. 271 – 272.

²Довнар-Запольський М.В. Реформа общеобразовательной школы при императрице Екатерине II. — М.: тип. т-ва И.Д. Сытина, 1906. — С. 3.

³Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I... — С. 98 – 100.

⁴Смолич И.К. История русской церкви... — Часть первая. — С. 396 – 397.

⁵Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX століття). — Київ — Нікополь — Запоріжжя: Тандем – У, 2002. — С. 123 – 125.

випадків самоусувалась від фінансування влаштування та утримання закладів освіти. Це не означає, що імперська влада взагалі не бажала опікуватися цією сферою розвитку півдня України. Байдужість до проблем освіти не відповідала б ні захопленню імператриці ідеями просвітництва, ні тій ролі, яка відводилась південноукраїнському краю центральною владою. Завдяки своїй кадровій політиці, імператриця могла бути певна, що на землях Слов'янської та Херсонської єпархії є особи, які докладуть зусиль для розвитку тут освітніх установ. Мова йде про перших єпархіальних архієреїв, так званих “вчених ченців”, які і до свого призначення на посаду знаходились у тісних стосунках з навчальними закладами і були не байдужі до ідеї підготовки освічених кадрів. Можна було покладатись і на Г. Потьомкіна з його нестримною енергією в прагненні облаштувати регіон і догодити імператриці.

Що стосується слідування Катерини ідеям просвітництва, то воно знайшло вираз в організації діяльності Комісії народних училищ.

При зустрічі з імператором Іосифом II Катерина ознайомилась із нововведеннями в системі народної освіти Австрії. Ця система, що будувалась на поглядах Локка та Руссо, поєднувала м'якість педагогічних прийомів і наочність навчання, відрізнялась практичністю і (що було досить важливо для держави, яка до пріоритетних статей витрат коштів не включала витрати на розвиток освітньої сфери) дешевизна.

Захопившись ідеєю перенести австрійський досвід на російський ґрунт, Катерина II у 1782 р. призначила склад спеціальної Комісії народних училищ, яка мала головною метою розробити план народної освіти і запровадити його за австрійською методою¹.

Результатом досить активної діяльності Комісії став височайше затверджений 5 серпня 1786 р. “Статут народним училищам у Російській імперії”. Він передбачав створення мережі головних і малих народних училищ (відповідно в губернських і повітових містах), а також більш жорстку регламентацію діяльності домашніх училищ.

Характерно, що згідно зі статутом в училищах могли навчатись представники різних верств. Вони мали отримувати переважно знання із загальноосвітніх предметів, серед яких обов'язковими були і так звані “предмети християнського закону і добронравія”². Отже, реалізація положень статуту мала стати значним кроком у напрямку уніфікації системи навчання та збільшення кількості навчальних закладів. Втім, реальні результати нововведень були набагато скромнішими у порівнянні із запланованими. За висловом академіка Сухомлінова, статут 1786 р., який вимагав припинення викладання приватними вчителями, вбив народну парафіяльну самобутню школу, але не змінив її новою³.

Якщо плани влаштування головних і малих народних училищ були реалізовані хоча б частково, то розроблений тією ж Комісією проект статуту університету не був запроваджений взагалі, як залишились невітленими в життя і плани стосовно влаштування сільських і земських шкіл. Революційні події у Франції кардинально змінили погляди імператриці на ідею підвищення загальноосвітнього рівня населення.

Отже, правління Катерини II не стало часом створення стрункої системи “початкові — середні — вищі навчальні заклади”.

Статут 1786 р. фактично залишився єдиним підписаним Катериною документом, який міг внести суттєві зміни в загальноімперську систему освіти. Майже всі інші законодавчі документи, що були прийняті центральною владою і стосувались відповідної сфери життя держави, регламентували лише окремі, далеко не головні, аспекти її функціонування або ж стосувались лише конкретних навчальних закладів і не поширювались на всю освітню систему. Так, у Повному Зібранні законів Російської імперії серед документів вищих

¹Довнар-Запольский М.В. Реформа общеобразовательной школы... — С. 22 – 23.

²ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXII. — С. 646 – 669.

³Довнар-Запольский М.В. Реформа общеобразовательной школы... — С. 40.

органів влади 1775 – 1796 рр., які мають відношення до освіти, містяться укази про виділення по 2000 крб. на утримання чотирьох семінарій (у тому числі Полтавської), про викладання в семінаріях грецької мови, звільнення семінаристів до медичної академії та Невської семінарії¹. Стосовно початкового навчання знаходимо згадку в “Установленні сільського порядку в казенних Катеринославського намісництва поселеннях, директору домоводства підвідомчих”. Цим документом передбачалося, що одним із чисельних обов’язків сільських старшин є піклування, аби парафіяни віддавали дітей до церковних шкіл².

Якими ж були досягнення, чи, навпаки, невдачі політики Катерини в галузі освіти на півдні України? У 1777 р. за ініціативи Євгенія (Булгаріса) почала діяти школа, яка двома роками пізніше була перетворена на семінарію³. Розміщена в Полтаві, вона мала готувати освічені кадри для зайняття місць при церквах Слов’янської та Херсонської єпархії.

Це не означало, що світським особам доступ до семінарії був закритий. У 1788 р. з 259 учнів навчального закладу 59 мали походження не з духовного відомства, а в 1792 р. це співвідношення становило 327 і 81⁴. Як і за попередніх часів, духовні заклади освіти готували кадри не лише безпосередньо для духовного відомства, але і для світської бюрократичної системи. Разом з тим, самі підлеглі духовного відомства не були такими вільними в обранні закладу, де б вони бажали отримати знання. Вже при відкритті семінарії в Полтаві по всій території Слов’янської та Херсонської єпархії було повідомлено про необхідність негайної висилки всіх дітей священно- та церковнослужителів, які будуть вимагатись до цього навчального закладу⁵. У 1787 р. указом Катеринославської духовної консисторії священник І. Єлчинський був підданий штрафуванню за те, що віддав сина у навчання не до семінарії, а купцю, який обіцяв вивчити його ремесла годинникаря⁶.

Наприкінці 70-х років у Кременчуці, адміністративному центрі Новоросійської губернії, були відкриті чоловіче та жіноче цивільні училища, у 1784 р. в Олександр-шанці, в Херсоні, — училище юнг, пізніше — дворянське або гардемаринське.

Складовою політики сприяння переселенню до регіону православних іноземців було створення умов для отримання останніми освіти. Ще в 1776 р. двом грецьким священникам було покладено жалування по 80 крб. на рік за викладання у школах для дітей осіб, які служили в албанському війську⁷. З казни Азовської губернської канцелярії виплачувалось жалування в розмірі 60 крб. ченцю Гофангелову, який виховував малолітніх греків⁸. Планувалось навіть перенести з Петербурга до Херсона грецьку гімназію для дітей православних іноземців — греків, болгар, сербів і молдаван. Втім, цей план реалізований не був⁹.

¹ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XX. — С. 868; Т. XXII. — С. 202 – 203, 208 – 209, 800 – –802, 1090 – 1091.

²Там само. — Т. XXII. — С. 976.

³Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины II. 1773 – 1784 гг. — Петроград: Синодальная типография, 1915. — С. 242 – 243.

⁴Беднов В.А. Документы, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии. Выпуск I (до 1813 года). — Екатеринослав: тип. Губернского земства, 1912. — С. 1.

⁵Столетие Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1876. — № 18. — С. 282.

⁶ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 1 – 1 зв.

⁷РДАДА. — Ф. 16. — Спр. 797. — Ч. 8. — Арк. 251.

⁸ЦДІАК України. — Ф. 1576. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 14 – 14 зв.

⁹Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае // ЗООИД. — Одесса, 1848. — Т. II. — Отд. I. — С. 331.

Не була доведена до кінця і реалізація більш грандіозного проекту, пов'язаного із заснуванням та розбудовою університету з академією мистецтв у Катеринославі. Ініціатива його створення належала самій вінченосній особі, ім'ям якої було назване це місто. Передбачалось, що в університеті мали навчатись не лише піддані Російської імперії, але і громадяни сусідніх держав, у першу чергу православні. Цікаво, що проект розбудови університету вже в 1784 р. пов'язувався зі створенням мережі народних шкіл, які і мали "підготувати людей до кращого розуміння вищих наук". Передаючи розпорядження імператриці, Потьомкін писав Синельникову: "Є необхідним умноження народних шкіл, щоб вони в містах Катеринославської губернії і Таврійської області за зразком, прийнятим для С. Петербурзьких народних шкіл, заведені були"¹. Передбачалось створення головних народних училищ у ряді південноукраїнських міст. Підкреслимо, що ці плани відносяться до 1784 р., у той час як статут самих училищ побачив світ лише двома роками пізніше. Знову ж таки, давалось взнаки особливе ставлення центральної влади до регіону.

Втім, з ентузіазмом розпочата підготовка до влаштування університету не знайшла продовження, і заклад так і не було відкрито². Надовго було відкладено і влаштування народних училищ. Лише в 1791 р. Катеринославський приказ громадського нагляду, не маючи достатньо коштів, звернувся до дворянства з клопотанням про збирання пожертв на користь відкриття в губернському місті головного, а в повітових — малих народних училищ. Із значними труднощами училище в Катеринославі було таки відкрито. У 1793 р. почало діяти і головне народне училище в Акмечеті³. Характерно, що в цих закладах не практикувався порядок, за яким би "предметам християнського закону і добронравія" навчали духовні особи, а решту дисциплін викладали особи світські. Соціальний склад вихованців цих закладів, як і передбачалось статутом 1786 р., не обмежувався однією верствою і був досить строкатим, хоча більшість учнів і складали діти дворян і обер-офіцерів⁴.

Вивчення характеру перетворень катерининських часів у сфері освіти приводить до висновку, що тогочасна політика розбудови мережі навчальних закладів не може бути охарактеризована ні як глибоко продумана, ні як системна. Великою мірою доля навчальних закладів залежала від ступеня активності окремих осіб. І мова йде не лише про імператрицю, зміни поглядів якої стали на заваді реалізації планів розширення мережі закладів початкової освіти, не лише про Г. Потьомкіна, без підтримки якого не було завершено зведення університету, але й про єпархіальних архієреїв, їх підлеглих, представників місцевої світської влади, починаючи від губернаторів і завершуючи сільськими старшинами.

Павло І впродовж свого недовгого царювання проявив більше активності в освітній сфері, ніж його мати. Вже 18 грудня 1797 р. іменним указом, даним Синоду, передбачалось збільшення вдвічі (з 2 до 4) кількості духовних академій в імперії, визначались розміри сум, які виділялись на утримання закладів духовної освіти⁵. На початку наступного, 1798, року указом Синоду єпархіальні архієреї були зобов'язані надіслати до Петербурга докладні відомості про кожну семінарію⁶. Базуючись на

¹ Там само. — С. 332.

² Яворницький Д.И. История города Екатеринослава. — Днепропетровск: "Промінь", 1989. — С. 50.

³ Чернявский И.М. Материалы по истории народного образования в Екатеринославском наместничестве при Екатерине II и Павле I. 1784 – 1805 г. — Екатеринослав: типо-литография Губернского Правления, 1895. — С. 3 – 26.

⁴ Локооть Ф. Столетие Екатеринославской классической гимназии 1805 – 1905 гг. Краткий исторический очерк. — Екатеринослав: тип. Губернского земства. 1908. — С. 17.

⁵ ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXIV. — С. 821 – 823.

⁶ Там само. — Т. XXV. — С. 61 – 62.

отриманих з єпархій даних, на виконання положень іменного указу від 18 грудня був розроблений синодський указ від 31 жовтня 1798 р. про порядок навчання в духовних академіях і семінаріях. Згідно з ним, зокрема, кожна єпархія прикріплювалась до однієї з чотирьох академій, і єпархіальний архієрей мав кожні два роки направляти двох кращих учнів із місцевої семінарії до відповідної академії (обумовлювалось, що Новоросійський архієрей повинен був у цьому питанні взаємодіяти з Київською академією). Кожна семінарія зобов'язувалась “мати відомості про порядок навчання” в тій академії, куди направлялись її вихованці, а на ректора цієї академії покладался обов'язок у разі потреби допомагати семінаріям своїми порадами. Як бачимо, ці вимоги передбачали певне узгодження програм духовних навчальних закладів двох рівнів. Разом з тим, цим указом посилювався контроль за системою освіти з боку центральної влади, і єпархіальні архієреї зобов'язувались давати Синодові докладний звіт про навчальні заклади. Цим же указом ще більше обмежувалась можливість підлеглих духовного відомства отримувати освіту не в духовних установах: пунктом 15 документа обумовлювалась заборона направляти учнів семінарії в інші навчальні заклади та у світське відомство без згоди Синоду¹.

Уже 7 березня 1799 р. були внесені зміни до порядку отримання відповідного дозволу. Відтепер без згоди Синоду не могли звільнятися у світське відомство лише студенти богослов'я і філософії². Втім, Павлу I здалося, що поступка зроблена занадто велика, і 27 травня 1800 р. ним було заборонено звільняти семінаристів з духовного відомства без попередньої передачі кожної справи на особистий розгляд імператора³.

Виконуючи розпорядження Павла I про упередження випадків “відставки” семінаристів, у тому ж 1800 р. Синодом було підготовлено указ про перебування учнів у семінаріях до тих пір, доки вони не знайдуть місця при церкві. Цим же указом обумовлювалась обов'язковість наявності так званої “російської школи” при кожній семінарії. У цих школах мали навчатись ті особи, які за браком здібностей не могли проходити курс навчання в семінарії і чекали призначення⁴. У певному сенсі “російські школи” стали прототипом духовних училищ, заснованих у ході реформ 1808 – 1814 рр.⁵

На освітній системі позначились реформи Павла I у військовій сфері. Було створено армійську семінарію, в якій мали навчатись діти армійських і флотських священиків.

Незважаючи на таку активність Павла I, для мережі навчальних закладів на півдні України правління цього імператора не принесло багато позитивних зрушень. Більше того. У ряді аспектів втрати цієї мережі були навіть більшими, ніж надбання. Змінила місцезнаходження семінарія. Причому обставини переїзду не були радісними для її викладацького та учнівського складу. Пізніше в “Катеринославських єпархіальних відомостях” про ці події було написано: “У 1797 р. семінарію перетягли з вчителями, учнями, книгами, картами і глобусами до Новомиргорода, облаштувались там, як Бог дав”⁶. У тому ж році були розпущені і передані родичам або благодійникам казенні вихованці, переведені раніше з Кременчука до Катеринослава. Деякі учні кинули навчання в Катеринославському головному училищі через те, що були позбавлені казенного утримання, а Приказ громадського нагляду почав брати плату за навчання⁷. У 1797 р. влаштоване в Акмечеті головне народне училище було перетворене на училище мале⁸.

¹ Там само. — С. 426 – 431.

² Там само. — С. 579.

³ Там само. — Т. XXVI. — С. 165.

⁴ Там само. — С. 277 – 278.

⁵ Смолич И.К. История русской церкви... — Часть первая. — С. 397.

⁶ Столетие Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1876. — №18. — С. 285.

⁷ Локоть Ф. Столетие Екатеринославской классической гимназии... — С. 16 – 18.

⁸ Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд... — С. 333.

Давалось взнаки різко негативне ставлення Павла I до зробленого його матір'ю, у тому числі до тієї уваги, яка приділялась імператрицею південноукраїнському краю. Проведені Павлом I адміністративно-територіальні зміни великою мірою обумовили ті неприємні сторінки в історії навчальних закладів регіону, які згадані вище.

Незважаючи на заходи Павла I з покращення матеріального стану духовенства, впродовж його правління зберігались ті вади, що не давали можливості виконати широкі завдання, поставлені свого часу Катериною II в інструкції Комісії з церковного майна. Проблемою залишилось фінансування закладів духовної освіти. Вирішення цієї проблеми, як і за попередніх часів, великою мірою покладалось на плечі місцевого єпархіального керівництва.

Останнє мало шукати шляхи покриття різниці між фінансуванням з казни і реальними потребами навчальних закладів. Одним із перевірених методів поповнення семінарського бюджету залишився збір пожертв. Він був запроваджений архієпископом Никифором (Феотокі), стосовно розпорядження якого в указі консисторії зазначалось: “Хоча на утримання Слов'янської семінарії сума і визначена, але оскільки на неї утримується п'ятдесят осіб учнів-сиріт, і десяти вчителям виплачується жалування, і після цього залишається сума незначна, яка також використовується на купівлю для семінарії книжок та іншого; оскільки ж багато з'являється з священно- та церковнослужительських дітей сиріт, які бажають навчатись у семінарії наукам, але збільшити кількість учнів через відсутність чим їх годувати не можна, маючи ж на увазі його преосвященство ту, що може бути від вчених людей церкві і вітчизні користь, розпорядився запровадити для збільшення в семінарії учнів з бідних священно- та церковнослужительських дітей... у церквах карнавковий збір”¹.

Ще одним засобом, який застосовувався, було приписування семінарських вихованців до парафій на дияконські та церковнослужительські місця із виплатою певної частки відповідного утримання. З одного боку, це давало можливість фінансувати перебування учня в навчальному закладі, а з іншого, — вже під час навчання закріплювало за ним вакансію при церкві. У той же час вадою такої системи було недоукомплектування причту до моменту випуску учня із перекладанням його обов'язків на осіб, які реально знаходились при парафії.

Використовувались й інші шляхи пошуку фінансування семінарських вихованців, причому їхня різноманітність визначалась самим спектром прибутків духовного відомства. Єпархіальні архієреї мали певну можливість вибору найбільш оптимальних шляхів, але оскільки саме коло джерел поповнення бюджету духовного відомства було обмежене, то виходила ситуація, коли в різних єпархіях варіювались ті ж самі заходи, як то збирання пожертв, закріплення за учнем місць при парафіях, віддання внайми приміщень, які належали духовному відомству, тощо².

Суттєвих змін система освіти в Російській імперії зазнала за Олександра I, коли було проведено низку реформ цієї галузі. Значним трансформаціям була піддана система як світської, так і духовної освіти (ще раз підкреслимо, що такий поділ є дещо умовним, зважаючи, зокрема, на участь духовенства у навчанні світських осіб, на роль релігійного виховання у світських навчальних закладах).

Уже перші роки царювання нового імператора були позначені підготовкою до змін освітньої системи, які стали складовою всього комплексу реформ цієї доби. У 1802 р. було створено Міністерство народної освіти, на яке і було покладено завдання підготовки та проведення реорганізації ланцюгів системи навчальних закладів. У 1804 р. були підписані імператором “Статут університетів Російської імперії” і “Статут навчальних закладів,

¹ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Стр. 83. — Арк. 1.

²Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I... — С. 97 – 98.

підвідомчих університетам”. Цими документами передбачалось створення досить стрункої системи адміністративного управління за схемою “парафіяльне училище - повітове училище - гімназія - університет”. Документами визначалась і роль духовного відомства в організації навчального процесу в цих закладах. Втім, некоректною є Н. Яковкіна коли, характеризуючи нововведення 1804 р., пише, що вони створили систему управління всіма навчальними закладами¹. Адже система закладів духовної освіти не включалась у наведену вище схему, як не включались і заклади, які окремими указами імператора були підпорядковані іншим відомствам².

Не забарились і реформи духовної школи. Їх аналіз дає підстави погодитись із точкою зору І. Смолича, згідно з якою кожна окрема реформа не стільки мала на меті вдосконалення духовної освіти, скільки віддзеркалювала наявні на той чи інший момент політичні погляди, що мало наслідком недостатній рівень врахування потреб самої духовної школи. Ці реформи не ініціювались Синодом; він їх лише впроваджував, діючи під тиском панівного напрямку політичної думки або державної влади, представленої синодальним обер-прокурором³.

У 1807 р. іменним указом було створено Комітет з удосконалення духовних училищ. Наступного року комітет подав імператору розроблений за безпосередньою участю М. Сперанського проект реформування системи духовної освіти. На цей проект значний вплив справили реформи освіти світської, розпочаті кількома роками раніше. З іншого боку, у деяких питаннях він став продовженням заходів 1798 р. На чолі системи духовних закладів стала Комісія духовних училищ, підпорядкована Синоду (пізніше це підпорядкування зберегло лише номінальний характер). Мережа залежних від Комісії закладів мала створити систему “парафіяльне училище - повітове училище - семінарія - академія”. Систему з високим ступенем централізації та уніфікації⁴.

Наступним важливим кроком реформи стало складення проектів статутів кожної з чотирьох ланок системи. 27 серпня 1814 р. імператором було затверджено доповідь Комісії духовних училищ про додаткові правила до статуту духовних училищ, а 30 серпня проекти 4-х статутів: духовних академій, духовних семінарій, духовних повітових училищ і духовних парафіяльних училищ⁵. Ці статuti були логічним продовженням документів, підписаних імператором у 1808 р. і мали бути створені і конфірмовані кількома роками раніше, але цьому стали на заваді події, пов’язані із наполеонівською навалюю.

Згаданими документами далеко не обмежилось нормативне регулювання системи духовної освіти. За царювання Олександра I була підписана низка указів, які стосувались діяльності духовних освітніх установ або участі духовенства у функціонуванні світських навчальних закладів. Досить показовим є факт, що серед 296 документів 1801 - 1825 рр., які увійшли до Повного Зібрання законів Російської імперії і стосувались православної церкви на півдні України, 50 регламентували саме різноманітні аспекти духовної освіти. 10 з 50 являють собою статuti, правила, положення, а отже, не вносили зміни лише в якісь окремі аспекти діяльності, але визначали статус установ, запроваджуючи нову систему. Аналіз усіх цих документів дозволяє простежити тенденцію, помічену В. Климовим: з одного боку, держава проявляла декларативну увагу до очевидних потреб налагодження

¹Яковкіна Н.И. Очерки русской культуры первой половины XIX века. — Л: издательство Ленинградского университета, 1989. — С. 13.

²ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXVIII. — С. 626.

³Смолич И.К. История русской церкви... — Часть первая. — С. 418 – 419.

⁴ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXX. — С. 368 – 395.

⁵Там само. — Т. XXXII. — С. 910 – 1002.

системи освіти, а з іншого, — царська адміністрація прагнула перекласти основний тягар не лише духовної, а і світської освіти на плечі церкви, духовенства і громадськості¹.

Зокрема низкою документів розширювалась участь духовних осіб у вихованні та навчанні учнів і студентів світських навчальних закладів. Церква мала забезпечувати підтримку реалізації планів світських владних структур. Так з'явилися указ Синоду від 18 березня 1803 р. про пошук єпархіальними архієреями можливостей для більш широкого залучення їхніх підлеглих до справи освіти населення, іменний указ від 13 липня 1806 р. про сприяння духовними особами процесу навчання при казенних гірничих заводах, синодський указ від 16 листопада 1811 р. про викладання у всіх навчальних закладах Закону Божого і запрошення почесного духовенства на екзамени. Реформуючи систему закладів духовної освіти, законодавці мали на меті не лише підвищення загальноосвітнього рівня духовних осіб, але і надання їм практичних знань, які мали знадобитись для задоволення потреб парафіян, причому потреб не лише духовних. Так, побачили світ іменний від 17 липня та синодський від 24 липня 1802 р. укази, якими запроваджувалась медична підготовка парафіяльних священиків.

Передбачена указами участь підлеглих духовного відомства у вихованні та навчанні світських осіб не означала, що стиралися грань між верствами. Навпаки. Зберігалась тенденція посилення обмеження можливостей переходу вихованців духовних освітніх установ до світського відомства. У 1801–1813 рр. було підготовлено 7 указів, які обмежували соціальну мобільність у першу чергу освічених представників духовної верстви, що обумовлювалось, зокрема, браком кваліфікованих парафіяльних священиків у державі.

Тенденція посилення релігійного впливу на світські заклади освіти знайшла втілення у створенні в 1817 р. Міністерства духовних справ і народної освіти², яке замінило Міністерство народної освіти. Вже згадувалось про те, що його виникнення стало прямим наслідком посилення релігійно-містичних настроїв імператора, апогеєм впливу Біблійного товариства, і в той же час проявом повороту державної політики в реакційному напрямку. Міністерство мало посилити вплив на світські освітні установи не лише православної, але й інших конфесій. У маніфесті про влаштування нового міністерства підкреслювалось, що ця установа мала поєднати справи Міністерства народної освіти із справами всіх сповідань³.

Документи, які регламентували зміни загальноімперської освітньої системи, не могли не вплинути на напрямки розвитку навчальних закладів на півдні України. Якщо ж казати про документи вищих органів влади, які стосувались конкретних закладів освіти в краї, то їх було відносно небагато. Із згаданих 50 документів Повного Зібрання такими є лише 6. Причому із них тільки один стосується системи духовних закладів. Мова йде про сенатський указ від 21 лютого 1804 р., в якому згадується про переміщення семінарії з Новомиргорода до Катеринослава. Та і цей документ не присвячений виключно семінарії; ним регулюється цілий ряд інших проблем, пов'язаних із змінами в церковно-адміністративному устрої імперії⁴. 4 документи містять регулювання викладання Закону Божого, катехізису і священної історії у світських навчальних закладах — Одеській комерційній гімназії з парафіяльним і повітовим училищами⁵, Чорноморському штурманському училищі⁶, Рішельєвському ліцеї¹. Ще один документ — височайше

¹Історія релігій в Україні... — С. 271.

²ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXXIV. — С. 814–834.

³Там само. — С. 814.

⁴ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXVIII. — С. 140–143.

⁵Там само. — С. 281–284.

⁶Там само. — Т. XLIV. — Ч. I. — С. 19–20; 113–117.

затверджена 28 грудня 1818 р. доповідь Головного правління училищ — стосується введення до складу правління того ж Рішельєвського ліцею законовчителя². Зауважимо, що всього до років правління Олександра I у Повному Зібранні відносяться 34 законодавчих документи, які стосуються тих чи інших аспектів релігійного життя і в яких йдеться чи принаймні згадується про установи чи осіб, які діяли на півдні України. Для порівняння, за попередні 26 років (1775 – 1800) таких законодавчих документів у Повному Зібранні нараховується 32. Здавалось би, різниця невелика. Але слід мати на увазі, що з часу зруйнування Нової Січі і до смерті Павла I було підписано тільки близько 5,5 тисяч документів, які увійшли до зібрання, у той час як за період царювання Олександра I таких нараховується близько 11 тисяч. Це ще раз свідчить про те, що Південній Україні у першій чверті XIX століття центральна влада вже не приділяла такої уваги, як в останній чверті XVIII ст. (щоправда, увага Павла I, до періоду царювання якого відносяться 6 із згаданих 32 документів, була специфічною, пов'язаною із прагненням зламати те, що зроблено у регіоні Катериною II). Ситуація з регулюванням діяльності закладів освіти на півдні України відповідає цій тенденції.

Реалізація розроблених у Петербурзі положень реформи на місцях, у тому числі і на півдні України, йшла зі скрипом. Уже в самих документах, які запроваджували нововведення до системи освіти, не передбачалось дієвого механізму для реалізації поставлених завдань у повному обсязі. Додамо сюди реалії впровадження в життя планів петербурзьких можновладців, пов'язані з неоднаковою увагою держави до розвитку кожної ланки освітньої системи.

Гостро стояла і проблема фінансування. Не можна сказати, що законодавці не приділяли їй уваги. Якщо в статутах, положеннях про навчальні заклади та інших базових документах містились загальні принципи матеріального забезпечення, то іншими законодавчими документами ці принципи конкретизувались. Серед 50 законодавчих документів 14 служили саме цій меті. Уніфікуючи фінансове забезпечення закладів, вони в той же час мали змінити джерела, з яких надходили гроші. Була прийнята ціла низка указів, які регламентували саме це питання. Зокрема іменним указом від 26 червня 1808 р. обумовлювалась сума, яка мала щорічно видаватись казначейством на влаштування та вдосконалення духовних училищ. Через 2 місяці, 28 серпня, імператором була затверджена доповідь Комісії духовних училищ, якою парафіяльне духовенство фактично було позбавлене можливості розпоряджатись однією з найважливіших статей прибутку: гроші, отримані від продажу свічок, планувалось передавати в розпорядження Комісії духовних училищ. Пізніше було прийнято ще кілька документів (від 17 листопада 1809 р., 18 березня і 14 листопада 1810 р.), які уточнювали механізм покриття як свічними грошима, так і прибутками від продажу вінчиків і листів із дозвільною молитвою витрат духовних закладів освіти.

Разом з тим, і за Олександра I єпархіальні архієреї були змушені шукати додаткові джерела поповнення бюджету навчальних закладів. Багато в чому напрямки пошуку залишились традиційними. Так, практикувалось закріплення семінарських учнів за парафіями із передачею на їх утримання частини прибутків осіб, як реально діяли при церкві. Зрозуміло, що такі заходи далеко не завжди знаходили підтримку серед останніх, і Катеринославський архієпископ Платон був змушений зобов'язати консисторію взяти під особливий контроль священно- та церковнослужителів, які висловлювали незадоволення і незгоду з такою системою³. Наприкінці 1815 р. Катеринославська духовна консисторія з огляду на складності, які мали місце із “гідним і не нужденним” утриманням семінарських

¹ Там само. — Т. XXXIV. — С. 239 – 256.

² Там само. — Т. XXXV. — С. 663 – 664.

³ ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 2 а. — Спр. 1. — Арк. 438.

вихованців, визнала за доцільне відновити такий, що існував до 1799 р., цільовий збір пожертв від парафіян, підкреслюючи, що раніше “збиралось суми чимала кількість, якою вихованці в утриманні їх достатньо були підтримувані”¹. У тому ж році був підписаний указ Синоду, яким дозволялось запрошувати біле та чорне духовенство до одноразових щорічних пожертв на користь священно- та церковнослужительських дітей, які навчались у повітових і парафіяльних училищах². Через два роки архієпископ Іов був змушений прийняти рішення про скасування карнавок, запроваджених для збирання пожертв на користь семінарських вихованців. Обґрунтуванням було назване те, що “тутешня семінарія отримала нині нове заснування”³.

Мережа закладів духовної освіти розширювалась. У вересні 1816 р. до відома Комісії духовних училищ було доведено, що імператор висловив бажання розпочати перетворення і в третьому, після Петербурзького і Московського, окрузі — Київському⁴. З цього моменту і до входження на престол Миколи I у південноукраїнському краї (який і входив до складу Київського округу), з'явилося лише декілька духовних училищ. Причому створювались саме заклади двох нижніх ланок системи. Духовних академій у регіоні влаштовувати і не збирались. Катеринославська семінарія була єдиною представницею другої ланки. У 1817 р. почали діяти повітове та парафіяльне училища в Катеринославі⁵. 1 вересня наступного року відкрились Херсонські училища⁶. У 1820 р. почали функціонувати Єлизаветградські духовні училища⁷. Через 5 років були відкриті училища в Сартані (пізніше переміщені до Маріуполя)⁸.

Характерно, що створення не всіх цих закладів було ініційовано Комісією духовних училищ. Зокрема Маріупольське духовне правління виклопотало у Синоду дозвіл на влаштування училищ з ініціативи сартанського парафіяльного священника⁹; місцевим духовенством було розпочато і справу про влаштування навчальних закладів у Єлизаветграді¹⁰.

Заснування училищ дало змогу суттєво збільшити кількість осіб, які отримували духовну освіту. Якщо в 1819 р. у Катеринославській єпархії в семінарії навчалось 94, у повітових училищах — 23, у парафіяльних училищах — 61 особа, то в 1825 р. ці показники становили 178, 399 і 330 відповідно¹¹.

Раніше, ніж мережа духовних навчальних закладів, почала розширюватись на Півдні мережа закладів світських. Розпочала функціонувати ціла низка установ¹². На їхнє

¹ДАДонО. — Ф. ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 3 — 3 зв.

²ДАмС. — Ф. 20. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 132.

³Лиман І.І. Проблеми освіти дітей священно- та церковнослужителів на півдні України наприкінці XVIII — на початку XIX століття // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. — Вип. 1. — Мелітополь, 2001. — С. 71.

⁴Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вып. I (Время Комиссии Духовных Училищ). К столетию духовно-учебной реформы 1808-го года. — Вильна: тип. “Русский Почин”, 1908. — С. 91.

⁵Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд... — С. 337.

⁶Карвовский М. Краткая история Херсонского духовного училища. По поводу столетнего юбилея 1818 — 1918 гг. — Херсон: тип. Губернского Правления, 1918. — С. 1.

⁷Полницкий А. Историческая записка об открытии Елизаветградских духовных училищ // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1889. — № 20. — С. 597 — 616.

⁸Маріуполь и его окрестности... — С. 205.

⁹Там само.

¹⁰Полницкий А. Историческая записка об открытии Елизаветградских духовных училищ... — С. 606 — 616.

¹¹Титлинов Б.В. Духовная школа в России... Вып. I. — С. 103.

¹²Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд... — С. 333 — 334; Родзевич Н. Заведение Ланкастерских школ в Новороссии (По данным, извлеченным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора) // ЗООИД. — Одесса, 1900. — Т. XXII. — Отд. III. — С. 7 — 15; Маріуполь и его

влаштування, організацію навчального процесу, на характер залучення православного духовенства до викладання в цих закладах великою мірою вплинули зміни, які відбувались у політиці Петербурга. Разом із тим, існувала можливість не чітко дотримуватись положень законодавчих документів, чим і користувалась місцева влада.

Найбільш широко підлеглі духовного відомства залучались до викладання в навчальних закладах двох нижчих ланок. Хоча, згідно зі статутом, у повітових училищах Закон Божий мав викладатись одним із світських вчителів, Катеринославська дирекція училищ запрошувала для цього духовних осіб, звертаючись до єпархіального керівництва. Лише в окремих випадках Закон Божий доручалось, частіше тимчасово, читати особам, які не належали до духовного відомства¹.

Ситуація ж із самими парафіяльними училищами виглядала таким чином. Хоча пунктом 118 “Статуту навчальних закладів, підпорядкованих університетам”, височайше затвердженого 5 листопада 1804 р., передбачалось створення дуже розгалуженої мережі (“В губернських і повітових містах, так само і в поселеннях кожна церковна парафія або дві разом... повинні мати принаймні одне парафіяльне училище”²), але реальність не відповідала запланованому. Зокрема в Катеринославській губернії перші 4 училища (в селищах Романкове, Комісарівка, Бородавка та Гродовка), які почали діяти на підставі статуту, з’явилися лише в 1809 р.

Загальна ж кількість влаштованих училищ була значно меншою від запланованої. У 1809 – 1823 рр. на території Катеринославської губернії (без урахування Ростовського та Маріупольського повітів, Таганрозького градоначальства, які не залежали від дирекції Катеринославської гімназії) виникло всього 53 сільські парафіяльні училища (в цю цифру увійшли і училища міста Слов’яносербська, заштатного міста Донецька й містечка Нікополя). Та й вони функціонували далеко не весь період. Лише лічені училища проіснували більше двох десятиків років (Петриківське та Могильовське). Строк існування багатьох інших обмежився кількома роками. Ряд закладів відкривались та закривались кілька разів.

Для створення більш повної картини наведемо ще декілька характеристик. Із 53 училищ лише одне знаходилося у поміщицькому селищі (Петровське), переважна ж більшість — в селищах казенних. До числа учнів включались представники різних верств. Зокрема в Донецькому парафіяльному училищі навчались 4 дворянина, 5 міщан і 24 поселянина. Разом з тим, у цілому в регіоні переважна більшість учнів належала саме до поселян. Крім того, хоча нормативні акти не забороняли навчання в училищах дівчат, відсоток останніх серед учнів був мізерним. Зокрема в парафіяльних училищах Катеринославської губернії налічувалось не більше 25 учениць³. Що стосується викладацького складу, то згідно з сенатським указом від 31 грудня 1805 р.⁴ він формувався переважно з освічених священно- та церковнослужителів, які призначались за попередніми зносинами з єпархіальним керівництвом директором училищ з дозволу училищного комітету, але до викладання допускались і світські особи.

окрестности... — С. 168 – 171; Залюбавский Г. Новомосковские учебные заведения // Киевская Старина. — 1889. — Т. 25. — № 6. — С. 595 – 604; Подов В.И., Курило В.С. История Донбасса. Век XIX-й. — Луганск: Альма матер, 2001. — С. 146 – 147; Судковский Г. Историческая Записка об Очаковском Николаевском соборе // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1885. — № 22. — С. 767; Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея, с 1817 по 1857 год. — Одесса: тип. Л. Нитче, 1857. — С. 2 – 5.

¹Грахов Я., Веребрюсов С. Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений. — Одесса: тип. Францова и Нитче, 1856. — С. 105.

²ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXVIII. — С. 640.

³Грахов Я., Веребрюсов С. Краткий историко-статистический обзор... — С. 122 – 130.

⁴ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XXVIII. — С. 802 – 804.

Причини незадовільного розвитку парафіяльних училищ на цьому етапі слід шукати, зокрема, у самій законодавчій базі, у стані як духовенства, так і парафіян. Чи не основною перешкодою стала система фінансування училищ, яка базувалась на добровільних пожертвах і зборах з парафіян. Без відповідної державної підтримки фінансування закладів цілком залежало від батьків учнів, які в переважній більшості випадків не відносились до категорії заможних. Крім того, оскільки рішення про фінансування місцевого училища мало прийматись громадою, існування закладу освіти ставилось у пряму залежність від злагоди в середині останньої. Ситуація ускладнювалась тим, що ставлення самих парафіян до освіти їхніх дітей було далеко не однозначним; широко поширеною була думка про те, що навчання має негативні наслідки, оскільки відволікає учнів від сільськогосподарської праці. Тому типовою була ситуація, коли громада коливалась при прийнятті рішення. Якщо останнє все ж приймалось на користь забезпечення утримання училища, то через невідповідність реалій сподіванням парафіяни згодом байдужніли до ідеї надання освіти своїм дітям.

Саме цим пояснюється тенденція поступового зменшення кількості учнів фактично в кожному училищі. Цим же великою мірою пояснюється і вкрай незначний відсоток, який становили учні серед мешканців населених пунктів, у яких влаштовувались парафіяльні заклади освіти. При тому, що училища відкривались переважно в поселеннях з населенням більше 1000 осіб, кількість учнів у кожному з них у Катеринославській губернії коливалась від 5 до 37.

Коли йдеться про “невідповідність реалій сподіванням”, то маються на увазі як рівень організації діяльності училищ волосним керівництвом, так і забезпечення навчального процесу священно- та церковнослужителями. Те, що останні були мало готові до виконання вчительських функцій, керівництво розуміло ще на етапі розробки законодавчої бази влаштування мережі парафіяльних училищ. При підготовці пропозицій стосовно участі духовних осіб у справі освіти парафіян єпархіальні архієреї зазначали, що підлеглі духовного відомства мають виконувати досить великий обсяг робіт як при парафії, так і по своєму господарству, що може ускладнити участь таких осіб у навчальному процесі. До того ж, рівень освіченості самих священно- та церковнослужителів у багатьох випадках не відповідав вимогам до вчителів парафіяльних училищ. Це було відомо й Синоду, який, щоб хоч якось подолати цю невідповідність, запровадив порядок, згідно з яким священно- та церковнослужителі, які навчались у духовних училищах чи семінаріях, мали навчати в сільських училищах не лише дітей парафіян, але і неосвічених причетників, готуючи їх собі в помічники та наступники¹.

Система, сформована в результаті олександрівських реформ у галузі освіти, зберегла свої основні елементи за правління і Миколи I, і його наступників. Разом із тим, за Миколи I вона зазнала ряду змін, що йшли у фарватері загальної політики імператора, який посів місце свого брата в 1825 р. Влучно передав специфіку миколаївської епохи І. Смолич: “Погляди Миколи I на завдання освіти визначались практичними міркуваннями державної користі. У всі галузі управління і в життя народу в цілому він волів внести військовий порядок, дисципліну, одноманітність. Це означало, що метою школи було лише повідомити учням знання, достатні для виконання ними пізніше свого службового обов’язку. Духовна школа повинна була формувати в майбутніх священниках одноманітну шаблонну свідомість, оскільки, крім вчення церкви і канонічних правил, у духовній сфері не допускалось ніяких інших точок зору або власних думок”².

Як прагнення Миколи I до уніфікації, так і його мілітарні погляди проявились уже під час коронації, коли імператор висловив ідею створення нового підручника із Закону

¹Там само.

²Смолич И.К. История русской церкви... — Часть первая. — С. 426 – 427.

Божого, за яким можна було б викладати у всіх школах, і передусім — у військових навчальних закладах.

Микола не прагнув докорінно змінити систему, запроваджену за Олександра I, втім, він поставив на меті трансформувати її і прилаштувати до виконання більш утилітарних завдань. Таке ставлення до освітньої системи знайшло відображення в іменному указі від 6 грудня 1829 р., у якому, зокрема, наказувалось, прийнявши за основу правила для духових училищ 1808 і 1814 рр., переглянути статuti цих закладів, доповнити і виправити їх¹.

Комісія духовних училищ без ентузіазму сприйняла ідею суттєвої ревізії олександрівських реформ, обмежившись висловленням готовності лише переглянути зміст підручників.

Фактична незалежність у вирішенні багатьох питань Комісії духовних училищ від Синоду викликала незадоволення синодального обер-прокурора Протасова, який не тільки підтримував погляди імператора на характер необхідних змін духовної школи, але був і ініціатором низки таких нововведень. Протасов звернувся до Миколи I з проханням дати дозвіл на перегляд статутів духовних училищ без участі Комісії. Як наслідок, 1 березня 1839 р. було височайше затверджено “Положення про духовно-навчальне управління при Святішому Синоді”, яким справи Комісії духовних училищ передавались під юрисдикцію синодального обер-прокурора². З цього часу саме йому належав беззаперечний пріоритет у сфері духовної освіти.

Зміни, проведені Протасовим, мали одним із лейтмотивів спрощення навчальних програм і підручників з метою забезпечення учнів мінімумом необхідних знань (цей мінімум визначався залежно від типу навчального закладу). Зрозуміло, що такий курс відштовхував деяких “вчених ченців” і мав цілий ряд недоліків, за що справедливо критикувався в 60 – 70-х рр. XIX ст. Але в той же час у ньому було і раціональне зерно, оскільки він мав скоротити прірву між абстрактними знаннями, які давались духовною школою, і утилітарними потребами учнів, майбутніх пастирів. Інша справа, що втілення в життя цього протасівського плану з огляду на загальний контекст державної політики мало результати, які важко розцінювати як позитивні.

Реформи духовної школи йшли в одному руслі з трансформуванням школи світської. Невдовзі після приходу Миколи I до влади Міністерство народної освіти отримало вказівку переглянути всю підпорядковану йому систему. Розробкою реформи займався спеціально створений комітет.

В особі нового Міністра народної освіти, С. Уварова, Микола I знайшов ревного провідника своїх ідей. Різнобічно освічена людина, яка за Олександра I мала досить ліберальні погляди, С. Уваров тепер виступив як один з авторів та ідеологів теорії офіційної народності, у дусі якої і проводилась трансформація світської освітньої системи.

Комітетом було розроблено затверджений 8 грудня 1828 р. “Статут гімназій і училищ повітових і парафіяльних, які знаходяться у відомстві університетів: С. Петербурзького, Московського, Казанського і Харківського” і університетський статут 1835 р. Ці документи, як і ціла низка статутів окремих закладів освіти південноукраїнського краю, визначали, зокрема, і ступінь участі духовенства у справі освічення мирян, обумовлювали місце релігійних предметів у навчальних планах, обов’язки учнів з додержання правил віри і благочестя.

Зміни програм світських навчальних закладів різних рівнів, що були проведені, збільшували роль духовного виховання, мали на меті підвищення рівня відданості громадян “вірі, царю і батьківщині”. З іншого боку, предмети, які могли “розбестити” вихованців у дусі вільнодумства, скорочувались або взагалі виключались із програми.

¹ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. IV. — С. 834.

²Там само. — Т. XIV. — Отд. I. — С. 179 – 183.

Яскравим прикладом такої політики став імператорський указ, яким викладання філософії у вищих навчальних закладах мало бути обмежене логікою та практичною психологією. Викладати ці предмети відтепер мали не світські професори, а професори богослов'я або законовчителі, які повинні бути призначені для цього Міністерством народної освіти після узгодження з духовним відомством. Цей указ імператора поширювався, крім університетів, і на одеський Рішельєвський ліцей¹.

Миколаївські реформи світської освіти посилювали верстову належність навчальних закладів різних щаблів. Зокрема рескриптом від 19 серпня 1827 р. обумовлювалось, що кріпакам і дворовим людям дозволяється навчатись лише у парафіяльних, повітових училищах і приватних закладах, навчальні програми яких відповідають рівню повітових училищ².

До речі, цим же рескриптом передбачалось і поширення нагляду Міністерства народної освіти на всі училища, крім тих, які підконтрольні військовому та духовному відомствам. Не зупиняючись на цьому докладно, варто лише відмітити, що загальні тенденції розвитку освітніх закладів, підпорядкованих Міністерству народної освіти, спостерігались і в розвитку військових навчальних установ.

Що стосується кількісних результатів політики Миколи I у сфері духовної освіти для півдня України, то вони виглядали таким чином³:

Єпархія	Рік	Академії	Семінарії	Повітових училищ	Парафіяльних училищ	Загалом
Катеринославська	1836	—	1	4	4	9
	1840	—	1	2	2	5
	1845	—	1	3	3	7
	1850	—	1	3	3	7
	1855	—	1	2	—	3
	1860	—	1	3	1	5
Херсонська	1840	—	1	3	3	7
	1845	—	1	3	3	7
	1850	—	1	3	3	7
	1855	—	1	3	—	4
	1860	—	1	3	—	4

Як видно, сталої тенденції зростання не простежується. Збільшення кількості навчальних закладів у період між 1836 і 1840 рр. було прямо пов'язане з влаштуванням на півдні України нової єпархії, яка потребувала створення власної, не підпорядкованої

¹Лиман І.І. Суміщення обов'язків духовними особами Південної України (на прикладі завідуючого кафедрою богослов'я Рішельєвського ліцею професора М.К. Павловського) // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. — Вип. 2. — Мелітополь, 2003. — С. 92 – 99.

²ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. II. — С. 675 – 677.

³Таблиця укладена на підставі: Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1836 год... — С. 137; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год... — С. 49; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1845 год... — С. 54; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год... — С. 54; Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 год... — С. 54; Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 70.

Катеринославській духовній семінарії вертикалі установ, що знаходились у залежності від керівництва Київського округу. Саме тому семінарія, повітове та парафіяльне училища з'явилися у Одесі, яка стала центром єпархії, влаштованої за височайше затвердженою доповіддю Синоду від 9 травня 1837 р.

Скорочення ж чисельності освітніх установ у першій половині 50-х рр. було обумовлене реалізацією протасівських заходів щодо реорганізації нижньої ланки вертикалі духовних навчальних установ.

Річ у тім, що через цілий комплекс причин у 40-х рр. в Російській імперії кількість випускників духовних навчальних закладів уже перевищувала кількість вакантних місць при церквах. Важливою складовою цього комплексу була політика поповнення лав вихованців училищ і семінарій, що проводилась з часів реформ Олександра I. У цілому ж зазначена наявність надлишку вихованців була часткою більш широкої проблеми перенасиченості духовної верстви в державі. Не допоміг суттєво виправити ситуацію даний імператором у 1842 р. дозвіл приймати випускників семінарій на державну службу, яким скасовувались існуючі раніше правила, що дозволяли таким випускникам розраховувати на чиновницькі місця лише в самому духовному відомстві.

За таких умов у 1850 р. за ініціативи уряду від єпархіальних архієреїв були надіслані до Петербурга відомості про співвідношення числа священно- та церковнослужительських вакансій і кількості невлаштованих вихованців духовно-навчальних закладів. Аналіз єпархіальних звітів показав, що проблема в більшості єпархій дійсно стоїть досить гостро. Тому Микола I дав Синоду розпорядження вжити заходів для виправлення ситуації, тобто зменшення кількості підлеглих духовного відомства.

За рішенням Синоду був сформований дорадчий комітет, очолений архієпископом Херсонським і Таврійським Інокентієм. До комплексу запропонованих цим комітетом заходів, крім традиційного розбору, увійшло і звільнення духовенства від підтвердженого статутами олександрівської доби обов'язку направляти дітей підлеглих духовного відомства до училищ. Крім того, передбачалось запровадження так званої "нормальної кількості" вихованців духовних училищ і семінарій, із влаштуванням причетницьких класів і ліквідацією зайвих парафіяльних училищ.

Уже в тому ж 1850 р. проект комітету почав втілюватись у життя¹. Запровадження "нормальної кількості" вихованців на першому етапі було вжите по відношенню до найбільш "переповнених" особами духовного відомства регіонів, до числа яких південноукраїнські єпархії не належали. Разом з тим, уже в 1851 р. правлінню Херсонської духовної семінарії було запропоновано подати пропозиції щодо застосування нових правил і по відношенню до духовних парафіяльних училищ Херсонської єпархії². Південноукраїнський край не потрапив ні до першої, ні до другої хвилі запровадження "нормальної кількості" учнів. Але в 1853 р. до числа чергової групи єпархій, на які поширилась реформа, увійшли і єпархії Катеринославська та Херсонська.

Запроваджені заходи не виправдали сподівань, які на них покладались. Через 10 років іншому Херсонському єпархіальному архієрею, Димитрію, довелось очолити ще один сформований за рішенням Синоду комітет, який фактично мав завданням знайти шляхи вирішення тієї ж проблеми "перенасичення" духовного відомства.

Суттєвими були трансформації мережі світських закладів освіти на півдні України, які мали місце в період правління Миколи I. Був заснований цілий ряд освітніх установ, які підпорядковувались не лише безпосередньо Міністерству народної освіти, але і

¹Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вып. второй (Протасовская эпоха и реформы 60-х годов). — Вильна: тип. "Артель Печатного Дела", 1909. — С. 36 – 37.

²ДАМО. — Ф. 410. — Оп. 1. — Спр. 246. — Арк. 4 зв.

Міністерством внутрішніх справ, фінансів, державного майна¹. Була розширена мережа заснованих за Олександра I військових навчальних закладів².

Із всього різноманіття освітніх установ, не підпорядкованих Синоду, духовне відомство мало найбільший вплив на парафіяльні училища. Географія розміщення таких закладів обумовлювалась передусім відомчою належністю населених пунктів. На Півдні православні мешканці були найкраще забезпечені можливістю віддавати своїх дітей на навчання до училищ в округах військових поселень, чиє керівництво мало обов'язком заводити такі заклади при церквах. Тож, згідно з "Військово-статистичним оглядом..." 1849 р., у самій Херсонській губернії в округах військових поселень навчалось 1440 осіб у 36 школах при волосних штабах, де навчали читанню, писанню, чотирьом правилам арифметики і Закону Божому, і 1250 учнів у 125 школах у військових поселеннях, які мали церкви. Набір навчальних предметів у цих 125 школах був в основному подібним до того, що і в школах при волосних штабах, тільки замість арифметики викладався церковний спів³. У 1852 р. тільки при церквах других чотирьох округів Новоросійського військового поселення діяла 41 школа з наставниками-священниками і 768 учнями⁴.

У населених пунктах іншого підпорядкування справа початкової освіти просувалась складніше. Не зміг суттєво вплинути на ситуацію і прийнятий 8 грудня 1828 р. "Статут гімназій і училищ повітових і парафіяльних"⁵, який зберіг принцип утримання парафіяльних училищ на кошти громад або за рахунок пожертв поміщиків. Задеклароване статутом правило, за яким "парафіяльні училища відкриваються скрізь, де лише будуть для того засоби", було досить розпливчатым і фактично не зобов'язувало ні сільські громади, ані поміщиків до відповідних дій.

У цьому плані конкретнішими були положення імператорських указів від 27 червня⁶ та 23 листопада 1842 р.⁷, які визначали умови влаштування парафіяльних училищ у казенних селах. Згідно з цими документами, обрання вчителів училищ було покладене на єпархіальних архієреїв. Викладачами мали стати священники (якщо в парафії їх було декілька або якщо це не створювало перешкод для виконання священником інших своїх обов'язків); диякони та причетники, які мали достатні здібності для викладання; звільнені семінаристи, які ще не отримали місць при церквах. Якщо викладання доручалось причетникам або колишнім семінаристам, контроль за їхньою діяльністю покладался на парафіяльного священника.

Крім духовного керівництва, в організації влаштування училищ мали брати участь Міністерство державного майна та Міністерство народної освіти. Таким чином, заклади опинились у потрійному підпорядкуванні. Повноваження Міністерства народної освіти не виходили за рамки, передбачені училищним статутом. Провідна ж роль належала Міністерству державного майна, оскільки в його відомстві знаходились самі казенні селища, в яких мали влаштовуватись училища. Саме це міністерство мало потурбуватись про виділення зручних приміщень, про забезпечення училищ навчальними посібниками. Витрати по облаштуванню або винайму приміщень, по утриманню училищ мали покриватись за рахунок громадського збору.

¹Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд... — С. 333 – 335, 339 – 354.

²Там само. — С. 347 – 348; Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. — СПб.: в типографии Департамента Генерального Штаба, 1849. — Том XI. — Часть 1. Херсонская губерния. — С. 176 – 178.

³Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба... — С. 183.

⁴ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1723. — Арк. 2.

⁵ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. III. — С. 1097 – 1127.

⁶Там само. — Т. XVII. — Отд. I. — С. 701 – 702.

⁷Там само. — Отд. II. — С. 152 – 153.

У середині XIX ст. саме парафіяльні училища в селищах, які знаходились у відомстві Міністерства державного майна, складали найбільший відсоток серед училищ Південної України, не підпорядкованих відомству військових поселень, а отже, були помітною ланкою системи початкового навчання.

Згадане вище потрібне підпорядкування цих училищ стало однією з головних причин того, що деякий час, до 1849 р., духовна влада південного краю не проявляла великої ініціативи в питаннях, пов'язаних із їх облаштуванням. Як наслідок, у складеній у 1849 р. Синодом таблиці з переліком 15 єпархій, де за останні сім років кількість училищ та учнів у них значно збільшилась, єпархій південноукраїнських не було. Сама необхідність складення таблиці була викликана поміченою тенденцією зменшення в деяких єпархіях кількості відповідних навчальних закладів. Синод розіслав при своєму указі примірники таблиці архієреям не згаданих в ній єпархій “для відома і потрібних розмірковувань”. Отримавши ці папери, архієпископ Херсонський і Таврійський зажадав від консисторії складення довідки, скільки на підпорядкованій йому території діє таких училищ.

Згідно із даними, наведеними канцелярією Херсонської духовної консисторії, у 1848 р. при монастирях та парафіяльних церквах єпархії діяли 68 таких закладів, у яких навчались 2525 хлопчаків і 74 дівчини. Отже, абсолютні показники підпорядкованої архієпископу території виглядали не так уже й погано. У надісланій Синодом таблиці “зразкових” єпархій 2 мали приблизно таку ж, як Херсонська і Таврійська, кількість училищ та учнів, а 3 — ще меншу. Але південноукраїнська єпархія значно програвала за показником темпів зростання відповідної чисельності. У 1849 р. архієпископ Інокентій не міг похвалитись не те що збільшенням кількості училищ у 32 рази, як це було у сусідній Кишинівській єпархії (при 10 училищах у 1841 р. через 4 роки вона вже мала 322), але навіть збільшенням на 70 – 90%, як це було в єпархіях Тульській і Кавказькій¹.

На основі отриманих від підлеглих даних Херсонська духовна консисторія склала зведену таблицю, в якій зазначались час відкриття, кількість наставників і учнів, як таких, які продовжували вчитись, так і тих, хто вибув впродовж навчального року. Ця таблиця дає можливість виявити ряд закономірностей, які спостерігались у розвитку системи парафіяльних училищ на півдні України в середині XIX ст.

Незважаючи на те, що заснуванню нових закладів освіти на селі єпархіальною владою відтепер приділялось набагато більше уваги, загальна їхня кількість впродовж кількох років майже не змінилась. І в 1849, і в 1853 р. в єпархії нараховувалось 68 парафіяльних училищ. Це при тому, що щорічно відкривалось декілька нових навчальних закладів. Згідно з “Відомістю про тих, які перебувають при монастирях і парафіяльних церквах Херсонської єпархії училищах для навчання, дітей парафіян та іншого звання осіб за 1852 рік”², простежується така динаміка заснування закладів, які продовжували функціонувати на час складання цього документа: 1821 р. — 1, 1833 р. — 1, 1836 р. — 1, 1840 р. — 3, 1842 р. — 2, 1843 р. — 7, 1844 р. — 18, 1845 р. — 6, 1846 р. — 4, 1847 р. — 3, 1848 р. — 1, 1849 р. — 7, 1850 р. — 6, 1851 р. — 2, 1852 р. — 6.

Не важко помітити два своєрідні піки активності по влаштуванню училищ — 1844 і 1849 рр. З огляду на згадані вище укази імператора та Синоду вони є цілком природними. До 1843 р. процес був досить повільним. Після того, як наприкінці 1842 р. була сформована законодавча база для влаштування та функціонування училищ в казенних селищах, знадобився певний час, щоб почати реалізацію того, що намічалось центральною владою. Але відсутність постійного контролю призвела до того, що починаючи з 1845 р. училищ влаштовувалось все менше. Синодальний запит про заходи щодо збільшення кількості цих навчальних закладів став новим каталізатором процесу.

¹ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1473.

²Там само. — Спр. 1723. — Арк. 155 – 156 зв.

Чому ж при тому, що у 1849 – 1852 рр. почало діяти принаймні 21 училище, загальна кількість цих закладів не змінилась? Відповідь знаходимо в деяких звітах благочинних. Зокрема М. Перепеліцин рапортував 6 лютого 1853 р., що в 1851 р. у підпорядкованих йому парафіях було ліквідовано два училища, у селищах Типлінці та Нікольському, через небажання батьків віддавати дітей у навчання¹. Повідомляла про закриття училищ і Палата державного майна. Так, у тому ж році вона довела до відома Херсонської духовної консисторії, що за наказом управляючого палатою сільське парафіяльне училище в Зуях зачинене через малу кількість учнів та недбайливість наставника, священника Прозорова². І станом на 1852 р. відсоток училищ, кількість учнів в яких була малою (а отже, існувала реальна загроза припинення функціонування закладів), залишався високим. Із контингентів 68 училищ в 36-и він не перевищував 30 осіб. Загальна ситуація із чисельністю учнів в училищах губерній, що входили до складу єпархії, виглядала таким чином: контингент від 3 до 10 учнів був у 2 училищах Херсонської та 2 училищах Таврійської губернії; від 11 до 20 — відповідно у 16 і 4; від 21 до 30 — у 7 і 5; від 31 до 40 — у 2 і 3; від 41 до 50 — у 0 і 4; від 51 до 60 — у 1 і 0; від 61 до 70 — у 2 і 7; від 71 до 80 — у 4 і 0; від 81 до 90 — у 0 і 1; від 91 до 100 — у 2 і 0; більше ста учнів навчалось лише в 1 училищі Таврійської губернії.

Розподілення навчальних закладів по території єпархії було нерівномірним, хоча в цілому Херсонська і Таврійська губернії не мали великого розриву в кількості училищ, яка становила 36 і 32 відповідно. Втім, Таврійська губернія мала такий показник головним чином завдяки Мелітопольському округу, де зосереджувалось 16 училищ. У Бердянському ж окрузі налічувалось 6, Дніпровському — 3, Сімферопольському — всього 2 училища. Більш рівномірним був розподіл серед округів поселень Херсонської губернії — в Херсонському та Тираспольському округах діяло по 6, в Ананівському — 5 училищ. Переважна більшість парафіяльних училищ Таврійської губернії знаходилась саме в казенних селищах: із 32 таких навчальних закладів 27 діяли в казенних, 1 — в поміщицькому селищі, 2 — в болгарських колоніях і 2 — в містах. Із 36 училищ Херсонської губернії в казенних селищах трьох згаданих вище округів знаходилось 17, в селищах поміщицьких — 4, в болгарських колоніях — 7, в адміралтейських селищах — 2.

Така ситуація не може бути пояснена відповідною пропорцією казенних, поміщицьких, адміралтейських селищ і болгарських колоній в адміністративно-територіальній структурі Південної України. Із впевненістю можна сказати, що саме завдяки заходам, ініційованим центральною владою, регіон мав більшість із сільських парафіяльних училищ. Влаштування ж таких закладів у поміщицьких селищах державою не ініціювалось. І заснування, і ліквідація таких училищ залежали від волі власника населеного пункту. Необхідність отримання згоди училищного керівництва залишалась формальною. Як наслідок, рівень письменності дітей казенних селян був вищим, ніж дітей селян поміщицьких. Адже, згідно із указом від 27 червня 1842 р., училища засновувались у парафіях, населених виключно державними селянами. Втім, це не означало, що до навчання не допускались діти інших категорій населення. При безумовному переважанні дітей казенних поселен у списках учнів багатьох училищ знаходимо і дітей поміщицьких селян, купців, солдатів, міщан, духовних осіб, кантоністів і навіть дворян. Отже, фактично всі православні діти мали право відвідувати ці навчальні заклади.

Комплектність училищ обумовлювала чисельний склад викладачів. По 3 наставники мали лише два навчальні заклади — училище для сиріт духовного звання, яке діяло при Архангело-Михайлівському монастирі, і грекоросійське училище при сімферопольському соборі. У 10 навчальних закладах викладали по дві особи і в 56 — по одній. Згідно із

¹Там само. — Арк. 30.

²Там само. — Арк. 143.

відомістю, складеною Таврійською палатою державного майна, серед 30 осіб, які працювали в 1852 р. при 27 училищах казенних селищ Таврійської губернії, нараховувалось 18 священників, 8 дияконів (із них двоє — помічники учителя), і 2 семінаристи (обидва — помічники учителя). Крім того, стосовно однієї особи зазначалось “з духовного звання”, і ще однієї — “з податного звання”¹. Наявність двох останніх йшла у розріз із указами 1842 р., але це не викликало ніяких заперечень з боку єпархіального керівництва.

Для духовних осіб, які і без того мали багато обов’язків, викладання в парафіяльних училищах було досить обтяжливим. Не випадково священники рідко виступали ініціаторами створення таких навчальних закладів (як це бачимо на прикладі поміщицьких селищ). Розуміючи необхідність стимулювати духовенство, імператор уже в указі 1842 р. обіцяв “не залишити без особливої нашої уваги заслуг на цій ниві зроблених”².

Втім, вчителі отримували не лише “увагу”, але й платню. Якщо у відомостях, які надсилались благочинними населених пунктів Херсонської губернії, стосовно деяких священників позначалось, що їхня платня залежить від кількості учнів (за навчання кожної дитини вчитель отримував певну суму щомісяця), то у згаданій відомості Таврійської палати державного майна було відмічено, що викладачі отримували фіксовану платню щорічно. Причому її розмір не залежав від того, на якому щаблі церковної ієрархії стояв викладач. Лише одна людина отримувала 300 крб. на рік (до речі, нею був той самий учитель, стосовно якого у відомості позначено “з податного звання”). 14 осіб отримували по 115 крб., 6 — по 100, 4 — по 85 крб. на рік. Ще четверо (всі — помічники учителя) задовольнялись платнею в 75 крб. Враховуючи в цілому досить незаможний стан більшості сільського парафіяльного духовенства, ці гроші були далеко не зайвими. Тим більше, що багатьом священникам доводилось терпіти додаткові незручності через те, що училища діяли в їхніх будинках.

Що стосується учнів парафіяльних училищ, то серед них хлопчики складали абсолютну більшість. І це при тому, що статевий склад контингенту цих навчальних закладів, за рідким виключенням, не регламентувався законодавчо. Із усіх училищ Херсонської і Таврійської єпархії в 37 навчались виключно хлопчики, а в 30 контингент був змішаний. Лише в одному училищі (яке діяло при жіночому монастирі) навчались самі дівчата. Розподілялись ці училища нерівномірно: якщо в Херсонській губернії виключно хлопці відвідували 23 навчальні заклади (тобто 63,9%), то в Таврійській — всього 14 (тобто 43,8%). Таке “відставання”, або точніше, “демократичність” Таврійської губернії забезпечував Мелітопольський округ, серед 16 училищ якого лише в 2 навчались самі хлопчики.

Отже, в цілому 54,4% училищ єпархії не мали серед учнів дівчат. Але і в решті відсоток осіб жіночої статі був дуже низький. У цілому станом на 1852 р. в 68 училищах навчалось 2415 хлопчиків і 170 дівчат. Таким чином, останні становили всього 6,6% учнів. Дещо вищим був відсоток дівчат серед тих, які в 1852 р. залишили училища по завершенні навчання — 14,9%, і тих, хто вибув серед року — 9,4%. Стосовно показників по губерніях, то серед тих, хто продовжував навчатись в училищах губернії Херсонської, дівчата становили 9,6%, а в Таврійській — 4,1%. Здавалось би, різниця вражаюча. Але якщо не враховувати в показниках Херсонської губернії 65 дівчат, які відвідували училище при Одеському жіночому монастирі, то показник по губернії становить 4,2%, тобто майже такий, як в іншій губернії єпархії.

Тенденції, які мали місце в розвитку мережі сільських парафіяльних училищ Таврійської та Херсонської губерній, простежувались і на теренах губернії

¹Там само. — Арк. 64 зв. — 65.

²ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XVII. — Отд. II. — С. 153.

Катеринославської¹. Зокрема, станом на 1836 р., в казенних селищах губернії діяли лише 2 парафіяльні училища, загальна чисельність учнів в яких становила 39 осіб. У 1855 р. кількість сільських парафіяльних училищ у поселеннях відомства Міністерства державного майна дорівнювала 39. Ще два училища діяли в населених пунктах відомства Луганського гірничого заводу. Два заклади функціонувало в поміщицьких селах. Серед учнів усіх цих училищ нараховувалось 2110 хлопців і лише 166 дівчат.

Таким чином, за Миколи I так і не була створена розвинена ефективна мережа закладів освіти, яка мала можливість у повному обсязі виконувати покладені на неї завдання щодо суттєвого покращення загального рівня моральності населення та надання поселенцям знань з основних предметів. Серед факторів, які вплинули на невиконання цих завдань, звернемо увагу на декілька.

По-перше, мережа цих закладів не стала всеохоплюючою і діяла навіть не в усіх великих населених пунктах; найслабшим ланцюгом системи залишались поміщицькі села, оскільки ініціатива влаштування в них училищ була перекладена законодавством на самих поміщиків. Не була всеохоплюючою парафіяльна освіта і в плані статевому: відсоток дівчат серед учнів залишався вкрай малим.

По-друге, порядок фінансування училищ, коли гроші мали виділятися громадами або поміщиками, в багатьох випадках стримував розвиток їх мережі і навіть призводив до скорочення кількості відповідних закладів.

По-третє, незважаючи на деякі заходи, які вживались з боку державних відомств, у першу чергу Міністерства державного майна, для забезпечення училищ приміщеннями та навчальними посібниками, у парафіях відчувався значний брак як перших, так і останніх.

По-четверте, зайнятість духовенства, переобтяженість його обов'язками залишали мало часу на проведення занять у парафіяльних училищах навіть з урахуванням тієї системи заходів, яка була запроваджена іменними указами по наданню пільг вчителям парафіяльних училищ. Не сприяла заохоченню духовенства до освітньої діяльності і ситуація, коли при малій кількості учнів і нефіксованій оплаті вчителі отримували винагороду за працю в дуже незначному розмірі. Додамо сюди ж, що в деяких населених пунктах священикам взагалі доводилось викладати безоплатно.

По-п'яте, залишав бажати кращого як загальноосвітній рівень самих вчителів, так і рівень їхньої підготовки безпосередньо до викладацької діяльності. У переважній більшості випадків усі предмети викладались однією людиною. Якщо ж учителю і допомагав помічник, то останній часто не мав закінченої освіти. Викладачі рідко мали педагогічну підготовку.

По-шосте, парафіяни далеко не завжди розуміли необхідність отримання їхніми дітьми освіти в училищах. Зокрема громада жодного з шести адміралтейських поселень Херсонської губернії не погодилась у 1839 р. на влаштування парафіяльного училища, мотивуючи свої відмови тим, що набагато корисніше залучати дітей до випасу худоби, польових робіт і догляду за господарством, тоді як навчання є марним і лише потребує значних витрат часу та грошей².

Прихід на престол Олександра II не приніс негайних змін державної політики в освітній сфері. Як і інші складові "великих реформ", трансформація системи навчання, незважаючи на очевидну необхідність, готувалась досить довго, і до 60-х років ні світська, ні духовна школа кардинальних змін не зазнала.

Що стосується визначення центральною владою ролі духовного відомства в діяльності світських освітніх установ, то воно в другій половині 50-х рр. багато в чому залишалось традиційним. Така політика знайшла втілення в цілій низці документів, які

¹Грахов Я., Веребрюсов С. Краткий историко-статистический обзор... — С. 226 — 227.

²ДАМО. — Ф. 246. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 5, 11, 17, 23 — 23 зв., 25, 27.

регламентували функціонування не підпорядкованих Синоду навчальних закладів — “Положенні про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти” від 30 травня 1858 р., “Положенні про училища військового відомства” від 10 червня 1858 р., “Штатах гімназій... та повітових училищ Міністерства народної освіти” від 17 квітня 1859 р., “Розписі числа лекцій і програмах наук по училищах військового відомства” від 12 червня 1859 р., височайше затвердженому 10 травня 1860 р. “Положенні про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти”, положенні від 15 серпня того ж року про влаштування шкіл для теоретичного навчання інженерних військ, “Положенні про училища в Новоросійському козацькому війську” від 16 лютого 1861 р., указі про викладання Закону Божого нижнім військовим чинам православного віросповідання від 24 квітня 1861 р.¹ Традиційною залишалась у цей час і політика щодо діяльності сільських парафіяльних шкіл. Як наслідок, станом на початок 60-х рр. суттєвих змін у діяльності нижньої ланки системи світських освітніх установ не відбулося². Перелічені вище недоліки початкової освіти миколаївської доби збереглися і в 60-х рр. та відмічались самими духовними особами, про що свідчать відгуки, які надходили з єпархій, і не лише південноукраїнських, до Петербурга³.

Не поспішала влада і з реформами духовної школи. Це не означає, що ці реформи не планувались. Навпаки. У загальному контексті реформаторської політики Олександра II до підготовки змін залучались особи, які на практиці були знайомі з вадами системи. Втім, за висловом Г. Фріза, “всі розуміли невідкладність реформи, але кожен мав різні ідеї стосовно її напрямку та розмаху”⁴.

На початку 1860 р. за пропозицією обер-прокурора Синоду в Петербурзі був сформований спеціальний комітет, який мав розглянути звіти єпархіальних архієреїв та семінарських ректорів про стан духовної освіти на місцях. Головою комітету став архієпископ Херсонський Димитрій, який на той час був присутнім Синоду. Крім південноукраїнського архієрея до комітету входили представники ректорського корпусу, архімандрити, протоієреї, а також світські чиновники. Вони мали колективно випрацювати проект реформи. Втім, як зауважив митрополит Московський Філарет, дізнавшись про призначення архієпископа Херсонського головою комітету: “у преосвященного Димитрія є деякі особливі ідеї, які він, як президент, і буде проводити”. Отже, на формування поглядів Димитрія щодо напрямку змін справив вплив не зміст звітів, які мав розглянути його комітет, але власний досвід, зокрема з керівництва Херсонською єпархією.

До суттєвих недоліків сучасної йому духовної школи Димитрій відносив недостатню спрямованість освіти на посилення ревності духовенства до виконання своїх обов’язків, невирішеність проблеми влаштування випускників, централізацію фінансування навчальних закладів. Стосовно необхідності підвищення рівня виховання учнів архієпископ Херсонський зауважував, що воно тим більше стоїть наразі, чим складнішими становляться часи: парафіяльний священик може виявитись не підготовленим перед лицем посилення впливу інших конфесій. Зауважимо, що таке побоювання Димитрія виявилось небезпідставним і невдовзі в його ж єпархії проблема протистояння поширенню сектантства стала дуже гостро.

¹ПСЗРИ. — Собр. II. — Т. XXXIII. — Отд. I. — С. 689 – 691, 731 – 744; Т. XXXIV. — Отд. II. — С. 169 – 191, 254 – 290; Т. XXXV. — Отд. I. — С. 532 – 535; Отд. II. — С. 45 – 57; Т. XXXVI. — Отд. I. — С. 108 – 110, 678.

²Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II. — Казань: тип. Императорского Университета, 1891. — С. 4 – 7.

³Начальные народные училища и участие в них православного духовенства. Извлечение из сведений, доставленных в Высочайше учрежденное Присутствие по делам Православного Духовенства. — СПб.: Синодальная тип., 1865. — С. 158 – 161.

⁴Freeze G.L. The Parish Clergy... — P. 220.

Для виправлення ситуації Дмитрієм був запропонований комітету проект, згідно з яким повний курс семінарського навчання мав охоплювати 12 років, 8 з яких вихованці навчалися у духовній гімназії (трансформованій з повітового училища), а 4 — власне в семінарії (причому і семінарія, і гімназія складали єдиний навчальний заклад). Першу ступінь освіти Дмитрій пропонував зробити досить демократичною, даючи можливість вихованцям отримувати знання переважно із загальних дисциплін і після завершення 8-го року навчання користуватись правами осіб, які закінчили світські середні навчальні заклади. Після цього випускники могли б ставати викладачами народних училищ, виходити з духовного відомства або ж вступити до семінарії. Причому, якщо в гімназії могли навчатись усі бажаючі діти духовних осіб, то кількість місць у семінарії залежала від потреб єпархії в парафіяльному духовенстві, підготовка якого і була безпосереднім завданням останніх чотирьох років навчання.

Таким чином, мав бути ліквідований дисбаланс між кількістю випускників і вакантних місць при парафіях. Для більш ефективного впливу на “еліту”, яка продовжувала навчання, Дмитрій пропонував обмежити спілкування майбутніх священиків із мирянами, перетворивши семінарії на закриті навчальні заклади, у яких вихованці перебуватимуть весь час під контролем спеціальних наглядачів, духівників, відвідуючи власну церкву.

Фінансування духовної освіти архієпископ Херсонський пропонував передати самим єпархіям, дозволивши спрямувати на ці цілі прибутки від продажу свічок. Таку пропозицію Дмитрій аргументував тим, що тепер духовенство приховує реальні суми свічних прибутків (напевно, таке твердження було небезпідставним), але бачачи, що ці кошти будуть витрачені безпосередньо на виховання дітей, не буде цього робити. Втім, за таким доволі наївним аргументом вірогідно приховувалось більш прагматичне прагнення — вивести одне з головних джерел церковного прибутку з-під повного контролю і розпорядження центральної влади і її бюрократії, надавши більшу фінансову самостійність самій єпархії.

Далеко не всі пропозиції Дмитрія були сприйняті членами комітету із розумінням. Пізніше був затверджений компромісний варіант, який, втім, так і не набрав сили закону. Пропозиції залишились на папері¹.

Отже, і на початку 1860-х рр. зберігалась вертикаль духовних навчальних закладів, основа якої була сформована реформами 1808 – 1814 рр. За перші роки правління Олександра II кількість таких закладів у південноукраїнському краї дещо змінилась. У 1860 р. Катеринославська єпархія мала на одне повітове і одне парафіяльне училище більше ніж у 1855 р. Кількість же духовних навчальних закладів Херсонської єпархії як і 5 років тому становила 4². Різною була у двох єпархіях і динаміка змін кількості учнів цих закладів. Якщо в 1855 р. у семінарії та повітових училищах Катеринославської єпархії навчалось 547 осіб, то в 1859 р. у її духовних навчальних закладах знаходилось уже 650, а в 1860 р. — 586 вихованців. Для Херсонської єпархії ці ж показники становили 549, 530 і 487 відповідно³. Таврійська єпархія не мала жодної семінарії, повітового чи духовного парафіяльного училища.

Така ситуація не означає, що ні центральна влада, ні архієпископ Дмитрій (Муретов) не опікувались проблемою. Втім, ця опіка не передбачала намагання будь-якою ціною збільшити кількість осіб, що отримували духовну освіту. Як зазначалось вище, Дмитрій, навпаки, шукав способів збалансувати кількість випускників і вакантних місць у парафіях.

¹Титлинов Б.В. Духовная школа... Вып. второй. — С. 234 – 245; Freeze G.L. The Parish Clergy... — Р. 220 – 224.

²Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 70.

³Там само. — С. 78 – 79; Титлинов Б.В. Духовная школа... — Вып. второй. — С. 71.

Єпархіальний архієрей пішов у напрямку, початок якому поклав його попередник. Але якщо Інокентій (Борисов) звернув увагу на Кримський півострів у плані відновлення його святинь і перших кроків по влаштуванню нової архієрейської кафедри, то Дмитрій ініціював влаштування в Криму першого повітового духовного училища. У 1859 р. він звернувся до Синоду з відповідним клопотанням, причому запропонував, аби в училищі, крім предметів, які є традиційними для подібних навчальних закладів, було запроваджене викладання татарської і поглиблений курс грецької мови. До того ж, пропонувалось, аби в училищі могли навчатись крім дітей духовних осіб і діти хрещених татар. Цими заходами єпархіальний архієрей сподівався підготувати пастирів, які б мали можливість більшого впливу на неросійське населення півострова.

Сам Синод не поспішав розширювати мережу духовних навчальних закладів. І причиною тому був не лише брак коштів. Напевно, давалась взнаки все та ж загальноросійська проблема перенасиченості випускниками, не забезпеченими місцями. Не випадково в самому поданні Олександром II про відкриття Таврійської єпархії Синод передбачав, “щоб запровадження в Сімферополі семінарії відкладено було до того часу, коли відкриється нагальніша в ній потреба і будуть у наявності достатні для влаштування і утримання її кошти; щоб священнослужительські вакансії в Таврійській єпархії заступались до того часу вихованцями Одеської семінарії, а в разі нестачі і вихованцями інших семінарій”¹. За таких умов було цілком вірогідним, що якби не ініціатива Дмитрія, питання про влаштування в Криму духовного навчального закладу було б відкладене на невизначений термін.

Після відокремлення Таврійської єпархії справа з училищем на деякий час призупинилась, що було пов’язано із відсутністю в єпархії новопризначеного архієпископа Єлпідіфора. Енергійно взявся за справу лише наступник Єлпідіфора, Олексій, за розпорядженням якого були зібрані відомості, які підтверджували потребу єпархії в навчальному закладі. Цікаво, що в питанні фінансування Олексій запропонував ту саму схему, яку виклав членам очолюваного ним комітету Дмитрій: у доповіді Синоду Таврійський архієрей писав, що на влаштування училища можуть бути направлені свідні прибутки єпархії. Показово, що така пропозиція, як і проект Дмитрія, не знайшла схвали в Петербурзі. Коли синодальний обер-прокурор Толстой повідомив Олексія про затвердження імператором 10 червня 1861 р. штату Сімферопольського училища, він зазначив, що кошти на утримання закладу будуть виділятися з духовно-навчальних капіталів, тобто централізовано, за повним контролем Петербурга².

Таким чином, станом на початок 60-х років XIX століття на півдні України діяла мережа навчальних установ, сформована в контексті загальноросійської політики у сфері освіти, яка, у свою чергу, не може розглядатись як незалежна від державного регулювання інших сфер життя імперії. Заклади духовної освіти продовжували потерпати від тих самих негараздів, які мали місце і десятки років раніше — браку фінансування, недосконалості навчальних програм, переповненості учнями тощо. Отже, зміна системи стояла на часі.

Разом з тим, при всій своїй недосконалості ця система впродовж останньої чверті XVIII – середині XIX ст. багато в чому доволі успішно виконувала функцію нівелювання рис окремішності як Південної, так і України в цілому по відношенню до рис загальноімперських. При всій різноманітності напрямків, які приймали реформи освітньої системи в той чи інший історичний момент, пріоритетним завданням для закладів духовної освіти залишалось виховання осіб, якими дії в інтересах пастви вважались би і

¹Викторовский П. Симферопольское духовное училище. Исторические материалы // Таврические епархиальные ведомости. — 1901. — № 3. — С. 145.

²Там само. — № 3. — С. 138 – 147; № 4. — С. 205 – 214.

обов'язком і в той же час чесною лише тоді, коли така активність не суперечила інтересам держави.

ПІСЛЯМОВА

Дослідження історії державної церкви на півдні України в контексті формування правового поля вищими органами імперської влади дозволяє зробити такі спостереження.

Православна церква в краї, який у останній чверті XVIII – середині XIX ст. не просто знаходився в орбіті імперської політики, але вже був невід'ємною частиною Російської імперії, відчувала на собі всі ті процеси, які відбувались у житті держави, причому житті не лише релігійному. Самі ж ці процеси обумовлювались у першу чергу формою правління, станово-бюрократичним, військовим характером імперії.

Увага Петербурга до церкви на півдні України не була сталою ні хронологічно, ні тематично, ні територіально.

Пік інтересу до розбудови церковного устрою регіону припадав на правління Катерини II, і цей інтерес великою мірою визначався роллю Південної України в геополітичних планах імператриці. Підвищена увага, яка приділялась церкві краю в перші роки правління Павла I, мала вже дещо іншу природу — імператор докладав зусиль до того, аби позбавити регіон тих особливих прав та привілеїв, які Південь отримав завдяки опіці Катерини. Відтепер розвиток церкви краю не входив у коло пріоритетних завдань, і Петербург час від часу проявляв велику активність щодо регламентації не церковного устрою в регіоні в цілому, але лише стосовно окремих його аспектів або ж територіальних складових Південної України.

Аспекти церковного устрою, яким приділялась спеціальна увага імперської влади, визначались тими пріоритетами, які мав Петербург у конкретні історичні моменти. Якщо південноукраїнський край в силу тих чи інших обставин займав особливе місце в реалізації певних планів центру, то і на церкву цієї частини імперії зверталась більша увага у зв'язку саме з цим. Так, свого часу регіон відчував більшу опіку ніж інші складові держави у зв'язку із розміщенням тут військових поселень, подіями Кримської війни тощо. Відповідно і першочергова увага приділялась забезпеченню релігійних потреб цих поселень, регламентації прав і привілеїв духовенства, яке обслуговувало військових.

Цим же певною мірою обумовлювалась і неоднакова зацікавленість імперської влади розвитком всіх складових церковно-адміністративної системи Півдня. У ряді випадків до центру уваги потрапляли окремі населенні пункти. Причому одні з них, як то Одеса, викликали таку увагу в першу чергу у зв'язку із своїм могутнім економічним потенціалом і виконанням ролі адміністративних центрів. Інші — через розміщення в них підрозділів збройних сил (згадаймо ті ж військові поселення, фортеці регіону). Треті — через знаходження в них неправославних мешканців, у навіренні яких до “панівної” віри висловлювала зацікавленість вінценосна особа. Можна назвати й інші причини, з яких релігійні споруди та духовенство цілого ряду населених пунктів Півдня України потрапляли до поля зору центральних державних структур.

Неоднакова увага Петербурга проявилась і на рівні більш крупних церковно-адміністративних одиниць, включаючи рівень єпархіальний. Так, після 1836 р. досить чітко простежується значно більша зацікавленість центру в розвитку Херсонської й Таврійської, аніж Катеринославської й Таганрозької, єпархій.

Варто підкреслити, що мова йде про випадки, у яких Петербург регламентував виключно або ж переважно функціонування церкви на півдні України. Але несталість уваги імперського центру до розвитку різних аспектів церковного устрою краю знаходила втілення і в документах, які стосувались держави в цілому. І тут релігійне життя в регіоні відчувало ті ж коливання державної політики, що впливали на церкву всієї держави і кожної її частини.

Ці коливання вплинули на формування системи управління, зміни церковно-адміністративного устрою регіону, на структуру, порядок формування, соціальний статус, матеріальне забезпечення груп православного духовенства, представлених на півдні України, обов'язки підлеглих духовного відомства.

У загальному контексті розбудови державного апарату імперії слід розглядати систему управління православною церквою на півдні України. До цієї системи включались як установи та особи духовного відомства (Синод, єпархіальні архієреї, вікарії, консисторії, духовні правління, благочинні тощо), так і особи та установи світські. Причому в умовах, коли церква по відношенню до держави відігравала підпорядковану роль, не будучи самостійною в регулюванні навіть багатьох питань внутрішнього життя духовного відомства, саме світські структури великою мірою визначали напрямок розвитку церкви як в імперії в цілому, так і в південноукраїнському краї.

Форма правління в імперії обумовлювала ситуацію, за якої підпорядкування церкви державі автоматично передбачало безумовний пріоритет монарха в регулюванні духовних питань. Особисті вподобання вінценосних осіб, бачення ними місця церкви були суттєвим фактором, який не просто впливав, але в значній мірі і визначав специфіку державної релігійної політики в той чи інший історичний період. Жоден з основних напрямків церковного життя не залишався поза контролем з боку глави держави. Контролем або безпосереднім, або опосередкованим. Головною формою безпосередньої участі монархів у регулюванні церковної політики була законодавча діяльність. Адже, за самим визначенням, для документів, які називались законами, спільним було те, що вони виходили від монарха чи були ним санкціоновані.

Важливою ланкою світської влади, завдяки якій імператори здійснювали опосередкований контроль і керівництво духовним відомством, був інститут обер-прокурорів Синоду. Ще за Петра I обер-прокурор як “око государя” отримав потенційно великі можливості, які могли забезпечити його пріоритет у стосунках з присутніми Синоду, церковними ієрархами. Але в XVIII ст. інститут обер-прокурорства ще не розвинувся настільки, щоб реалізувати такий потенціал у повній мірі. З початку XIX ст. влада обер-прокурорів суттєво зросла, тоді як Синод поступово був трансформований в установу, яка мало чим відрізнялась від сформованих у результаті олександрівських реформ міністерств. Сам Синод не став закладом, який би концентрував у своїх руках владу, що можна було б співвіднести з владою патріаршою. Такого не могло статися вже тому, що це суперечило б інтересам абсолютистської держави. Синоду була відведена скромніша роль провідника волі монархів. Звідси — чітко виражена тенденція бюрократизації системи, формально очолюваної Синодом, яка простежувалась упродовж усього періоду останньої чверті XVIII – середини XIX ст.

Імператорами і обер-прокурорами далеко не обмежувався список осіб, які впливали на церковне життя Південної України. Цей список багато в чому є тотожним із загальним переліком не церковних інституцій держави і включає чи не всіх, починаючи із Сенату і закінчуючи сільською поліцією та старшинами. Що стосується ставлення представників світських установ до необхідності входити в зносини із церковною владою, парафіяльним духовенством, то тут можна помітити два, здавалось би, протилежні підходи. Перший — далеко не завжди пунктуальне і своєчасне реагування на звернення духовних осіб і установ та повідомлення їм про свої дії, а то й просто ігнорування своїх обов'язків у цій сфері. Другий підхід — намагання розширити своє втручання в справи церкви, навіть виходячи за межі своїх повноважень. Як не парадоксально, коріння обох підходів були ті самі: зниження пієтету мирян перед церквою, і тим більше перед чиновниками духовного відомства, а також бюрократизація системи управління.

Зміни, які відбувались у державній політиці, великою мірою впливали на діяльність єпархіальних структур, законодавчою базою якої служили правила Святих Апостолів, рішення Вселенських і Помісних соборів, вчення Святих Отців, Кормча книга, а також “Духовний регламент” та інші документи, що продукувались вищими органами влади.

Хоча в період останньої чверті XVIII – середини XIX ст. і простежується тенденція обмеження влади південноукраїнських архієреїв на користь центральних державних структур, станом на 1861 р. єпархіальна верхівка продовжувала зберігати певну автономію в прийнятті рішень, певну свободу дій і в межах, встановлених зазначеними вище документами, і в деяких випадках навіть поза ними. Від персон, які знаходились на чолі єпархіальної ієрархії, великою мірою залежав рівень успішності впровадження на місцях рішень вищих органів влади. Зрозуміло, що для того, аби мати в особах єпархіальних архієреїв провідників потрібної лінії, імперській владі треба було виробити механізм впливу на них. Важливою складовою цього механізму стала система призначення та зміщення архієреїв з посад. Якщо підлеглі архієрея могли хоч якось вплинути на прийняті в Петербурзі рішення про переміщення від них небажаного архієрея, то в питанні призначення на їхню думку зважали ще менше. Бажання ж самих архієреїв враховувались вибірково: центральна влада, як правило, не заперечувала проти відходу таких осіб на спочинок за власним бажанням; разом з тим, значно меншим був шанс задоволення прохання про переміщення на інше архієрейське місце.

Подібні спостереження є справедливими і стосовно призначення та переміщення осіб, які мали допомагати архієреям в управлінні певною частиною єпархії. Мова йде про вікарних єпископів. Існування самих вікаріатств було далеко не обов'язковим і обумовлювалось лише особливими обставинами. За весь період 1775 – 1861 рр. вікаріатства на території Південної України діяли лише близько 20 років. Призначення вікаріїв Петербургом мало прямим наслідком те, що ці особи більше залежали від центру, ніж від парафіян, а отже, і політика їх була відповідною.

Як присутнє місце при єпархіальному архієреї чи вікарії могла діяти консисторія. Втім, не кожен південноукраїнський можновладець відповідного щаблю мав її в підпорядкуванні: консисторія не була створена в Готфійській і Кафійській єпархії, що зумовлювалось передусім нечисленністю храмів і духовенства цієї церковно-територіальної одиниці; не діяв відповідний колегіальний орган і при Херсонському вікарії, який, на відміну від вікарних єпископів Феодосійських і Маріупольських, виконував скромну роль помічника єпархіального архієпископа, не маючи широкої автономії. До 1841 р. не існувало документа, який би чітко регламентував статус консисторій. Тому визначення правового поля певною мірою залежало від архієреїв. У цьому вони були настільки самостійними, наскільки давали можливість для цього центральна духовна і частково світська влада. А Петербург продукував чимало документів, які мали регламентувати різні сфери діяльності єпархіальних присутніх місць. Разом з тим, до системи ці документи були приведені лише з виданням “Статуту духовних консисторій”, згідно з яким до компетенції цих присутніх місць входили піклування про захист і поширення православ'я; нагляд за дотриманням правил богослужіння; опікування будівництвом і облаштуванням церков; призначення на церковні посади, постриг у ченці; нагляд за правильністю ведення парафіяльним духовенством необхідної документації; піклування про господарчі справи, які стосувались єпархіального відомства; єпархіальний суд.

Формально жодна інша особа чи установа, крім відповідного архієрея і Синоду, не могла безпосередньо втручатися в діяльність консисторій. Реальна влада на єпархіальному рівні належала двом особам — єпархіальному архієрею і секретарю консисторії. Від присутніх консисторії залежало не більше і не менше, ніж від звичайних чиновників. Без

позитивної резолюції архієрея пропозиції присутствія залишались без реалізації. Складнішими були взаємини архієрея із секретарем. Підґрунтя для цього почало формуватись ще задовго до складання “Статуту духовних консисторій”, у міру того, як у єпархіях поширювався вплив влади обер-прокурорів. Південноукраїнські архієреї, якщо хотіли спокійно керувати своїми єпархіями, мали шукати порозуміння з секретарями, у руках яких знаходились нитки бюрократичного управління.

На відміну від консисторських секретарів, склад духовних правлінь упродовж усього періоду останньої чверті XVIII – середини XIX ст. залежав не від центральної, а від місцевої єпархіальної влади. Виступаючи в ролі одного з ланцюгів у вертикалі взаємин архієрея і консисторії із парафіяльним духовенством, духовні правління при вирішенні більшості питань не мали самостійного значення і виконували головним чином посередницькі функції. Тож у центральній владі не було великої потреби брати під свій повний безпосередній контроль цю інституцію. Втім, в умовах розбудови державно-бюрократичної системи і духовні правління не могли бути обійдені увагою Петербурга. Подібні твердження є справедливими і стосовно нижньої ланки єпархіальної ієрархії — благочинних. Саме останні, починаючи з 1840-х рр., почали витіснити духовні правління, заступаючи їхнє місце.

Петербург мав пріоритет у вирішенні більшості питань, пов’язаних із змінами церковно-адміністративного устрою Південної України: реорганізації та ліквідації єпархій, вікаріатств, духовних правлінь, монастирів та інших структурних елементів системи. Разом із тим, у деяких аспектах російській владі доводилось враховувати специфіку Півдня і розширювати за рахунок звуження повноважень Синоду компетенцію місцевих структур. Тому на територію Південної України не поширювалась ціла низка документів, які визначили порядок внесення змін до церковного устрою інших складових Російської імперії. Але таких виключень робилось відносно небагато, і в цілому устрій південноукраїнських єпархій розвивався в загальноімперському контексті.

Влада знаходилась у пошуку оптимальної моделі управління церквою в краї. Моделі, яка б дозволила якомога ефективніше використовувати церкву для виконання завдань, які перед нею ставились, причому в тому числі, а іноді і в першу чергу, не лише завдань суто релігійних. Церковно-адміністративні структури регіону трансформувались з огляду на стан структур адміністративно-територіальних. Духовна влада йшла слідом за світською.

Дуже важливими для визначення рівня розвитку південноукраїнських єпархій показником є динаміка зміни кількості релігійних споруд, на яку впливав широкий спектр факторів, що включав особливості внутрішньої та зовнішньої політики держави, місце регіону в системі пріоритетів Петербурга, економічний стан країни в цілому і населення Південної України зокрема, рівень релігійності населення, традиції і у зв’язку з цим рівень активності парафіян, позиція місцевих архієреїв у питанні розбудови мережі церков і цілий ряд інших. Ці фактори великою мірою відбилися і на процедурі отримання дозволу на будівництво храмів. Розширення мережі релігійних споруд, а отже, і церковно-адміністративний устрій краю були тісно пов’язані з проблемою відмежування підцерковних ділянок, оскільки для задоволення клопотань про надання дозволу на зведення більшості релігійних споруд була умова — наявність такої землі.

Важливим аспектом регуляторної політики імперської влади залишалось визначення та зміна статусу груп духовенства, які були представлені в регіоні. Першочергова увага зверталась Петербургом на регламентацію порядку призначення, переміщення та звільнення духовних осіб, визначення їхнього матеріального забезпечення, обсягу прав і привілеїв.

Парафіяльне духовенство залишалось найчисельнішою групою духовних осіб на півдні України. Порядок призначення його представників залишався більш демократичним у

порівнянні з порядком призначення єпархіальних архієреїв. Але і він зазнав впливу бюрократичного апарату, який удосконалювався впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Спостерігалась тенденція обмеження “виборного начала” в цій сфері, хоча на півдні України вона і не була так чітко виражена, як у центральноросійських єпархіях. Паралельно відбувалось посилення спадковості в зайнятті місць при церквах. Але і в цьому питанні регіон значно “відставав” від багатьох інших. Південь немов би “наздоганяв” центральноросійські єпархії, в яких відповідні показники були досягнуті набагато раніше.

Обмежуючи доступ до складу підлеглих духовного відомства представників інших верств, розширюючи права архієреїв і одночасно звужуючи права парафіян в обранні собі священно- та церковнослужителів, центральна влада розглядала ці заходи, між іншим, як засоби контролю за чисельністю духовної верстви. На це ж були направлені і встановлення штатів, проведення розборів. Влада шукала найбільш оптимальний варіант коригування чисельності підлеглих духовного відомства. З “перенасиченістю” останнього держава боролась не лише шляхом зменшення можливостей священно- та церковнослужителів і їхніх дітей переходити до інших верств. Духовенство регіону продукувало кадрів для інших верств у кілька разів більше, ніж для верстви духовної. Отже, кастовість духовенства, його замкненість не була настільки абсолютною, як прийнято вважати.

Внесення змін до системи пільг та привілеїв, якими користувались священно- та церковнослужителі, також може розглядатись як заходи, які мали регулювати рівень зацікавленості духовних осіб у належності до відповідної верстви. Те ж може бути сказане і про коригування державної політики щодо матеріального забезпечення парафіяльного духовенства. Втім, це лише один аспект проблеми, лише одна з мотивацій дій імперської влади.

Значна увага приділялась Петербургом регулюванню статусу військового духовенства. Стратегічне значення Півдня України обумовлювало розташування тут більшої чисельності збройних сил, і, як наслідок, більшої кількості військового духовенства, ніж у багатьох інших регіонах імперії. Військове духовенство виділилось в окрему групу поступово, і хоча спостерігалась загальна тенденція зниження ролі єпархіальної влади в керівництві ним, архієреї все ж не втратили деяких важелів впливу. Сам склад осіб, які працювали з військовими, не був однорідним за статусом. Військове відомство не було обмежене в спілкуванні з відомством духовним отриманням послуг лише від осіб, підпорядкованих обер-священнику. Військовий характер держави став причиною того, що і єпархіальні священно- та церковнослужителі залучались до цієї справи.

Специфіка пастви військового духовенства обумовила те, що на відміну від духовенства парафіяльного переважна більшість його представників знаходилась на утриманні держави. Як і в інших сферах, у питанні визначення утримання військового духовенства у XVIII – середині XIX ст. простежувалась тенденція уніфікації. Разом із тим, неоднорідний характер як самого складу збройних сил, так і духовенства, яке служило треби військовим, не дав можливостей для повної уніфікації.

Регулюванню з боку центральної влади піддавався статус і третьої групи духовенства — духовенства чорного. Через малу кількість монастирів південноукраїнський край до 1850-х р. мав у складі духовенства менший відсоток представників цієї групи, ніж більшість інших складових імперії. Відповідно був меншим і вплив місцевого чернецтва на релігійне життя Південної України.

Законодавчі документи, які були прийняті в останній чверті XVIII – середині XIX ст. щодо статусу чернецтва, мали на меті, з одного боку, перешкоджання значному збільшенню кількості чорного духовенства, а з іншого, — обмеження можливостей виходу

зі складу останнього. Імперська політика щодо матеріального забезпечення чернецтва духовенства мала тенденцію надання дозованих привілеїв із посиленням контролю з боку Петербурга. Оскільки самі представники чорного духовенства були позбавлені багатьох майнових прав, якими володіли світські особи і біле духовенство, держава регулювала їхній матеріальний стан переважно маніпулюючи джерелами прибутків обителів.

Незважаючи на те, що чисельність військового та чорного духовенства була в багато разів меншою за кількість духовенства парафіяльного, увага влади до перших двох груп була чималою. Військовий характер Російської імперії обумовив рівень піклування Петербурга про армійське та флотське духовенство. Посилена ж увага до чорного духовенства визначалась ставленням до монастирів як до оплотів православ'я, а до “вченого чернецтва” як до еліти духовної верстви.

Надаючи духовенству права і привілеї, беручи участь у його фінансуванні, держава разом з тим покладала на духовне відомство цілий комплекс обов'язків, причому цей комплекс далеко не обмежувався функціями суто релігійними.

Будучи найвпливовішою ідеологічною інституцією, церква використовувалась для насадження серед населення вірогіддаських почуттів, що досить рельєфно проявилось, між іншим, у регламентації проведення церковних служб, читання під час них проповідей та повчань, оприлюднення в релігійних спорудах документів органів влади, у тому числі і влади світської. Ця ж регламентація мала на меті й інше — використання церкви як інституції, яка обслуговує інтереси світського відомства. Цю мету великою мірою мала і участь держави в регламентації такої церковної справи, як здійснення таїнств. Визначаючи порядок та умови проведення хрещення, сповіді, причащення, вінчання центральна влада керувалась, між іншим, міркуваннями контролю за рухом населення, упередження неконтрольованої зміни соціального статусу, запобігання злочинам тощо.

Не лише дотримання християнського благочестя мала на меті і деталізація ще одного важливого обов'язку духовенства, необхідної церковної треби — проведення обряду поховання. Значення таїнств та зазначеного обряду обумовлювало продукування органами імперської влади великої кількості документів, які визначали порядок ведення метричних книг.

Крім запровадження нових правил, змін і доповнень до існуючої регламентації здійснення потреб і обрядів, центральній владі доводилось знову і знову підтверджувати чинність законодавчих документів, прийнятих раніше. Одна з головних причин тому — чисельні порушення, які мали місце. Самі ж ці порушення стали наслідком не лише запутаності законодавства, але і трансформації релігійної свідомості парафіян, які вважали за припустиме впливати на духовних осіб з метою схиляння їх до здійснення таїнств і обрядів у заборонених випадках чи формі. Для Південної України після ліквідації Нової Січі в цьому зіграла певну роль і традиція запорозьких козаків, які розглядали духовенство як рівне а то й підпорядковане собі. До того ж, усталене у свідомості переселенців уявлення про південноукраїнський регіон як про вільний край давало їм підстави бути більш вільними в питанні дотримання деяких формальностей.

Регламентувалось Петербургом виконання духовенством ще однієї функції — організації збирання пожертв. Це мало неабияку важливість, оскільки саме добровільні подаяння населення були одним із джерел фінансування багатьох сфер і проектів, у тому числі і таких, які прямо церкви не стосувались. Держава розраховувала на такі гроші, а тому поступово ставила їх збирання під неусипний контроль.

Регулювання взаємин православного духовенства з представниками інших конфесій, займало особливе місце в державній політиці. “Панівна” церква відчувала певні незручності, адже, з одного боку, у коло її обов'язків завжди входила діяльність по наверненню іновірців на православ'я, а з іншого, — така діяльність мала узгоджуватись із

реаліями державної політики щодо кожної конфесії. Духовна влада і тут була змушена йти у фарватері політики влади світської. Для церкви на півдні України регулювання взаємин офіційної церкви з представниками інших конфесій набувало більшого значення, ніж для багатьох інших регіонів імперії, оскільки при залюдненні цих земель імперська влада свідомо робила ставку не лише на adeptів офіційної церкви, внаслідок чого конфесійний склад населення краю набув такої строкатості, якої не було за часів Нової Січі. Саме на півдні України з'явилися перші паростки єдиновірства, яке пізніше отримало розвиток у загальноімперському масштабі. Православному духовенству Півдня доводилось діяти в умовах сусідства їхніх парафій з населеними пунктами духоборів, молокан, інших сектантів, різних течій протестантизму, мусульман. До цього додавались проблеми, пов'язані з проживанням представників кількох конфесій в одних населених пунктах.

При всіх нюансах державної конфесійної політики впродовж останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст. вона в цілому не була сприятливою для проведення православним духовенством активної місіонерської діяльності. Зміни відбулись за царювання Миколи I, чий релігійні погляди були набагато сприятливішими для домінування в Російській імперії православ'я над іншими вірами.

Незважаючи на всі нововведення в регулюванні міжконфесійних стосунків, які мали місце в останній чверті XVIII – середині XIX ст., заборона насильницького приєднання до православ'я неодноразово підкреслювалась під час правління фактично кожного імператора. Звичайно, це обмежувало надмірну заповзятість деяких представників духовенства. Інша справа, що мали місце і порушення такої заборони, причому кількість цих порушень значною мірою залежала від того, наскільки поблажливо до них ставилась єпархіальна та місцева світська влада.

Серед завдань, які покладались державою на православну церкву, важливе місце займала освітня діяльність. На півдні України діяла мережа навчальних установ, сформована в контексті загальноросійської політики у сфері освіти, яка, у свою чергу, не може розглядатись як незалежна від державного регулювання інших сфер життя імперії.

Вивчення характеру перетворень катерининських часів у сфері освіти приводить до висновку, що тогочасна політика розбудови мережі навчальних закладів не може бути охарактеризована ні як глибоко продумана, ні як системна. Великою мірою доля навчальних закладів залежала від ступеня активності окремих осіб. І мова йде не лише про імператрицю, зміни поглядів якої стали на заваді реалізації планів розширення мережі закладів початкової освіти, не лише про Г. Потьомкіна, без підтримки якого не було завершено зведення університету, але і про єпархіальних архієреїв, їх підлеглих, представників місцевої світської влади, починаючи від губернаторів і завершуючи сільськими старшинами.

Попри активність Павла I в освітній сфері, для мережі навчальних закладів на півдні України правління цього імператора не принесло багато позитивних зрушень. Більше того. У ряді аспектів втрати цієї мережі були навіть більшими, ніж надбання. Давалось взнаки різко негативне ставлення Павла I до зробленого його матір'ю, у тому числі до тієї уваги, яка приділялась імператрицею Південній Україні. Проведені Павлом I адміністративно-територіальні зміни великою мірою обумовили неприємні сторінки в історії навчальних закладів регіону.

Значних змін система освіти зазнала за Олександра I, коли була проведена низка реформ цієї галузі. Трансформаціям була піддана система як світської, так і духовної освіти (при всій умовності цього поділу). Але реалізація розроблених у Петербурзі положень реформ на півдні України йшла зі скрипом. Уже в самих документах, які запроваджували нововведення в систему освіти, не передбачалось дієвого механізму для реалізації поставлених завдань у повному обсязі. Додамо сюди реалії впровадження в

життя планів петербурзьких можновладців, пов'язані з неоднаковою увагою держави до розвитку кожної ланки освітньої системи.

Система, сформована в результаті олександрівських реформ у галузі освіти, зберегла свої основні елементи за правління і Миколи I і його наступників. Разом із тим, при Миколі I вона зазнала змін, які йшли у фарватері загальної політики цього імператора. Нововведення, запроваджені синодальним обер-прокурором Протасовим, мали одним із лейтмотивів спрощення навчальних програм і підручників з метою забезпечення учнів мінімумом необхідних знань (цей мінімум визначався залежно від типу навчального закладу). Зрозуміло, що такий курс мав цілу низку недоліків і відштовхував “вчених ченців”. Але в той же час у ньому було і раціональне зерно, оскільки він мав скоротити прірву між абстрактними знаннями, які давались духовною школою, і утилітарними потребами учнів, майбутніх пастирів. Інша справа, що втілення в життя цього плану з огляду на загальний контекст державної політики мало результати, які важко розцінювати як позитивні.

Прихід на престол Олександра II не приніс негайних змін державної політики в освітній сфері. Як й інші складові “великих реформ”, трансформація системи навчання, незважаючи на очевидну необхідність, готувалась досить довго, і до 1860-х рр. ні світська, ні духовна школа кардинальних змін не зазнала. У підготовці реформ, як і за Миколи I, активну роль відігравала південноукраїнська єпархіальна ієрархія. На початку 1850-х рр. діяв відповідний дорадчий комітет, очолюваний архієпископом Херсонським і Таврійським Інокентієм. На початку 1860 р. за пропозицією обер-прокурора Синоду в Петербурзі був сформований інший комітет з підготовки реформи. Головою комітету став архієпископ Херсонський Димитрій.

Симптоматично, що, незважаючи на всі трансформації, на реформи, впродовж 1775 – 1861 рр., система освіти так і не досягла рівня, який би реально відповідав потребам суспільства. Навіть тим потребам, які аж ніяк не можна назвати надмірними. У той же час при всій своїй недосконалості ця система багато в чому доволі успішно виконувала функцію нівелювання рис окремішності як Південної, так і України в цілому по відношенню до рис загальноімперських.

ДОДАТКИ

Документи вищих органів влади Російської імперії стосовно православної церкви на півдні України (1775 – 1861 рр.)

До покажчика увійшли анотації тих документів вищих органів влади, що розміщено в Повному Зібранні законів Російської імперії та збереглися у фондах архівних і музейних установ України.

Є доречним згадати деякі характеристики Повного Зібрання законів, які дають змогу краще зрозуміти значення цього видання для вивчення історії православної церкви. У період з 21 травня 1828 р. по 1 квітня 1830 р. було надруковано Перше Повне Зібрання, до якого включалось більше 30 тисяч документів, прийнятих у 1649 – 1825 рр. (до оприлюднення маніфесту від 12 грудня про вступ на російський престол Миколи I). Ці документи об'єднуються в 40 томів і мають суцільну нумерацію. Крім того, до Першого Повного Зібрання увійшли хронологічний та алфавітний покажчики, книги штатів і тарифів. Пізніше було надруковано як додаток до Першого Повного Зібрання книгу креслень та малюнків, яка, втім, не увійшла в загальну нумерацію томів. Отже, офіційно вважається, що Перше Повне Зібрання складається з 45 томів. Документи 1775 – 1825 рр., яких налічується більше 16 тисяч, друкувались, починаючи з тому XX.

Ще під час роботи над Першим Повним Зібранням була розпочата діяльність зі складання Другого Повного Зібрання законів Російської імперії, яке охопило період з 12 грудня 1825 р. по 28 лютого 1881 р. і склало 55 томів, що об'єднали більше 61 тисячі документів із суцільною нумерацією. Більшість томів Другого Повного Зібрання через велику кількість документів, що видавались щороку, складались із кількох (двох або трьох) відділень, які являли собою окремі книги. Документи 1825 – 1861 рр., кількість яких становить майже 38 тисяч, увійшли до перших 36 томів, що склали 73 книги. Згадаймо, що пізніше видавались 33 томи Третього Повного Зібрання, які вмістили документи з 1 березня 1881 р. по 1913 р.

Таким чином, до Першого та Другого Повних Зібрань законів Російської імперії включено більше 54 тисяч документів 1775 – 1861 рр., що є надзвичайно строкатими за формою та змістом. Ця строкатість відмічалась фактично кожним юристом, який звертався до Повного Зібрання законів. Річ у тім, що в російському праві було відсутнє чітке визначення закону. В самому ж законодавстві обумовлювалось, що закони можуть видаватись у вигляді уложень, статутів, установлень, грамот, положень, наказів (інструкцій), маніфестів, рескриптів, указів, думок Державної Ради та доповідей, затверджених імператором. Як зауважив авторитетний фахівець у галузі права О. Шебанов, для всіх цих документів спільним було лише те, що вони виходили від царя або санкціонувались ним¹. Хоча юристи XIX ст. і намагались дати визначення кожного із наведених вище термінів, які входили до поняття закону, можна погодитись із твердженнями, що “в Росії юридична термінологія ніколи не відрізнялась особливою визначеністю та сталістю. Тому з тим чи іншим найменуванням, під яким виходив у світ даний закон, не пов'язувався завжди один визначений зміст, і нерідко практика вживала відомі терміни у вельми відмінних розуміннях”, та “Терміни: уложення, статут, установлення, положення, наказ вживаються у нас в різноманітних випадках, і між ними немає можливості провести яку-небудь і скільки-небудь точну юридичну межу”². Лише умовно уложення визначались юристами як закони, які представляли в опрацьованому

¹Шебанов А.Ф. Полное Собрание законов Российской империи (из истории систематизации законодательства в России) // Труды Всесоюзного юридического заочного института. Проблемы истории государства и права. — М., 1970. — Т. XIV. — С. 288.

²Филиппов А.Н. Учебник истории русского права, изд. 4. — Ч. I. — Юрьев, 1912. — С. 508; Алексеев А.С. Русское государственное право. — М., 1897. — С. 265.

вигляді якусь галузь законодавства (кодекс); статuti — як зведені документи, що стосувались якоїсь галузі суду або управління; положення — документи, розраховані на тривалу дію, регулюючи певну сторону життя держави чи верстви, або такі, що визначали структуру та функції якогось органу; маніфест — урочистий документ монарха, у якому він проголошував свої права, наміри, повідомляв про надзвичайну подію або про вжиття важливих заходів; рескрипт — документ, адресований імператором певному посадовцю з викладенням покладеного на нього доручення, оголошення подяки, призначення нагороди. У формі положень Комітету Міністрів публікувались рішення Комітету Міністрів після їх затвердження імператором; у формах іменного указу, указу, що об'являвся, височайшої волі або затвердженої доповіді публікувались законодавчі документи, які представлялись на розгляд царя і затверджувались ним; у формі височайше затвердженої думки Державної Ради публікувались матеріали, які пройшли обговорення в Державній Раді і отримали санкцію імператора¹.

Отже, до Повного Зібрання законів увійшли документи як нормативного, так і казуального змісту, які вважались узаконеннями лише через те, що виходили від верховної влади. Ця специфіка була врахована при складанні “Анотованого покажчика...”: в анотаціях використовувались терміни, що вживаються в тексті самих документів, а також формулювання, які найбільш адекватно відповідають не тільки їх букві, але й духу.

Ще однією рисою Повного Зібрання законів, яка відмічена багатьма дослідниками, була невідповідність назві в плані саме повноти: далеко не всі законодавчі документи вищих органів влади включені до зібрання. Причини цього вбачають в незадовільному стані архівної справи, деяких особливостях зовнішньо- та внутрішньополітичної ситуації, в намаганні укладачів дотримуватись задекларованого принципу невключення в зібрання документів тимчасових, приватних та особистих, зокрема документів про нагородження, внутрішній режим в установах тощо (щоправда, на практиці цей принцип дотримувався далеко не завжди)².

Повне Зібрання законів не є бездоганим з технічної точки зору: помилки в нумерації сторінок, друкарські помилки в номерах документів та датах їх прийняття в деяких випадках ускладнюють пошук. Щоправда, система розміщення матеріалів, застосована упорядниками Повного Зібрання, значною мірою зменшує вірогідність незнаходження того чи іншого документа: правовий матеріал розташований у хронологічному порядку, кожен документ має свій порядковий номер та зміст, в якому коротко викладається сутність. До того ж, значно полегшують пошук хронологічний та алфавітний покажчики. Але і ця система іноді порушувалась: через неможливість встановити точну дату прийняття стосовно багатьох документів позначено лише місяць, без уточнення числа. До того ж, інколи в текстах документів стосовно попередніх указів, постанов та ін. називалась не та дата, яка позначалась у тексті їх самих. Така неузгодженість пояснюється тим, що в одних випадках при датуванні позначався день доповіді законопроекту імператору, в інших — день прийняття документа, у третіх — дату його оприлюднення чи розсилки. У разі, якщо досліднику невідома точне датування документа, який його цікавить, у пошуку не в усіх випадках може допомогти хронологічний покажчик, оскільки зазначений у ньому зміст документів не завжди адекватно відображає сутність того чи іншого матеріалу. Що ж стосується алфавітного покажчика, складеного укладачами Повного Зібрання законів, який дійсно завдяки “високій юридичній майстерності” останніх представляє “найбільший

¹Шебанов А.Ф. Полное Собрание... — С. 289.

² Российское законодательство X – XX веков. — Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. — М.: Юрид. лит., 1988. — С. 18 – 19; Филиппов А.Н. К вопросу о составе Первого Полного Собрания законов Российской империи. — М., 1916. — С. 18, 127; Филиппов А.Н. Учебник истории... — С. 573; Шебанов А.Ф. Полное Собрание... — С. 290 – 292.

інтерес з техніко-юридичної точки зору”¹, то він також не в усіх випадках дає можливість знайти потрібний документ чи тим більше комплекс документів, які мають відношення до певної тематики, оскільки деякі з них лише побіжно стосуються теми, що цікавить дослідника, а алфавітний покажчик побудований за принципом розподілу документів за основним предметом та за предметом законодавства.

Всі обставини, розглянуті вище, враховані при складанні “Анотованого покажчика...”. Щоб звести до мінімуму вірогідність пропуску потрібних матеріалів, всі документи Повного Зібрання законів за 1775 – 1861 рр., яких налічується більше 54 тисяч, опрацьовані методом суцільної евристики, так само опрацьовані хронологічний та алфавітний покажчики.

Для забезпечення можливості більш ефективного пошуку в “Анотованому покажчику...” потрібних матеріалів відомості про кожний документ побудовані за такою схемою: спочатку позначається рік, місяць та день, які наведені укладачами Повного Зібрання при датуванні; після цього подається короткий зміст, наведений у Повному Зібранні; далі позначаються зібрання, том, відділення (якщо йдеться про матеріали Другого Повного Зібрання), порядковий номер документа в Повному Зібранні, сторінки, на яких він надрукований. Після цього подається коротка анотація, в якій звертається увага саме на ті аспекти змісту документа, які мають відношення до православної церкви на півдні України.

Через те, що нумерація сторінок у багатьох томах кілька разів починається з початку (йдеться переважно про томи Другого Повного Зібрання, в яких окремо нумеруються сторінки із текстом актів, зі штатами і табелями, кресленнями та малюнками), відповідні позначки зроблені після наведення номера тому чи відділення. У разі, коли в Повному Зібранні законів окремо зазначається день оприлюднення чи розсилки документа, така позначка наводиться і в “Анотованому покажчику...”. Друкарські помилки, припущені при публікації Повного Зібрання, збережені лише в тих випадках, коли їх виправлення може ускладнити пошук документів (зокрема, коли в окремих блоках сторінок порушена нумерація). Короткий зміст документів, відтворений, уточнений або складений упорядниками Зібрання, наводиться без перекладу і в незмінному вигляді, за виключенням заміни “Ъ” на “е”, “І” на “и” та опущення твердого знаку наприкінці слів.

При складанні анотації кожного документа враховано текст короткого змісту, наведеного в Повному Зібранні, з тим, що в одних випадках він доповнений або уточнений, а в інших — зроблено акцент на тих положеннях, які торкаються заявленої в назві “Анотованого покажчика...” тематики. Тому у випадках, коли більша частина документа не має відношення до регулювання проблем, пов’язаних із православною церквою на півдні України, анотується не весь текст, а лише його окремі положення. Якщо в матеріалі ведеться або хоча б згадується про установи, осіб, які діяли на півдні України, або про події, які відбувались у регіоні, і це не відображено в наведеному короткому змісті, в анотації обов’язково подається відповідне зазначення.

В “Анотованому покажчику...” не розглядаються матеріали, які, хоча і стосуються православної церкви, але являють собою документи казуального характеру, які мали врегулювати конкретну проблему виключно за межами Південної України і не впливали на регіон. Не розглядаються і документи, відносно яких немає ніякої інформації щодо застосування на теренах південноукраїнського краю. Йдеться, зокрема, про імператорські укази, якими іноземцям давався дозвіл на збирання в Російській імперії пожертв на ту чи іншу релігійну споруду. Укази імператора, які виходили з приводу народження, вінчання або смерті членів імператорської родини, розглядаються в тих випадках, коли ці

¹ Шебанов А.Ф. Полное Собрание... — С. 294.

документи були дані Синоду або в них конкретно зазначалась необхідність вживання певних заходів по духовному відомству.

Документи вищих органів влади, які стосуються православної церкви на півдні України і збереглися у вітчизняних архівах, ануються лише в тому випадку, якщо вони не були вміщені у Повному Зібранні. Серед них переважають документи казуального характеру, які відносились лише до окремих осіб чи релігійних споруд, укази Синоду, якими до підлеглих духовного відомства доводилась воля імператора. Представлені і документи, які мали позначку “секретно” і тому не могли увійти до Повного Зібрання. Співвідношення загальної кількості документів, які розглянуто в “Анотованому покажчику...”, і чисельності документів, вміщених у Повному Зібранні, виглядає таким чином:

Рік	Кількість документів за ПЗЗРІ	Загальна кількість виявлених документів	Рік	Кількість документів за ПЗЗРІ	Загальна кількість виявлених документів
1	2	3	4	5	6
1775	9	11	1819	10	18
1776	5	8	1820	12	15
1777	4	7	1821	7	15
1778	4	5	1822	3	3
1779	6	10	1823	20	23
1780	3	3	1824	13	18
1781	9	11	1825	14	20
1782	4	8	1826	21	24
1783	4	9	1827	24	32
1784	9	11	1828	26	30
1785	7	9	1829	20	24
1786	4	10	1830	17	19
1787	6	9	1831	23	30
1788	5	8	1832	31	42
1789	2	3	1833	19	26
1790	0	0	1834	32	36
1791	2	6	1835	28	32
1792	3	3	1836	34	39
1793	7	11	1837	22	26
1794	5	10	1838	25	26
1795	4	9	1839	30	31
1796	7	26	1840	31	36
1797	20	24	1841	28	31
1798	20	26	1842	30	38
1799	12	22	1843	26	33
1800	21	23	1844	20	31
1801	10	15	1845	21	22
1802	13	15	1846	26	31
1803	8	9	1847	14	18
1804	25	28	1848	10	17
1805	14	16	1849	5	19
1806	14	23	1850	16	30

1	2	3	4	5	6
1807	10	16	1851	18	25
1808	20	24	1852	12	14
1809	5	12	1853	16	20
1810	10	13	1854	12	16
1811	12	15	1855	16	26
1812	15	24	1856	17	57
1813	7	11	1857	18	24
1814	12	16	1858	27	31
1815	7	9	1859	25	28
1816	9	15	1860	20	23
1817	15	22	1861	20	25
1818	18	27	Загалом	1265	1716

Таке співвідношення обумовлене не тільки принципами включення документів у Повне Зібрання, але і станом збереженості матеріалів у вітчизняних архівних і музейних установах. Якщо про укази кількох років знайдено згадки лише в більш пізніх документах, то за ряд років збереглися так звані указні книги деяких церков і духовних правлінь, у які підшивались усі копії документів вищих органів влади, які надходили на місця. Відповідно за ці роки і кількість неопублікованих документів, які ануються, є більшою.

Для більшої зручності використання відомості про кожний неопублікований у Повному Зібранні законів Російської імперії документ подаються за схемою, наближеною до схеми подання інформації про документи Повного Зібрання: позначається рік, місяць та день; відмічається вид документа або установа, якою він був прийнятий, після чого міститься посилання на архівну чи музейну установу, одиницю зберігання, в якій виявлено документ. Далі подається коротка анотація, у якій звертається увага саме на ті аспекти змісту документа, що мають відношення до православної церкви на півдні України.

У випадках, коли відомі лише дати отримання документів на місцях, або ж точна дата прийняття документів відсутня в паперах місцевих установ, які містять згадки про них, у “Анотованому покажчику...” при позначенні місяця або дня в квадратних дужках поставлено знак запитання.

Усі документи в “Анотованому покажчику...” розташовані за хронологічним принципом.

Для полегшення пошуку матеріалів складено тематичний, іменний і географічний покажчики. Науково-довідковий матеріал видання включає і словник застарілих та рідковживаних слів.